

.M37
384
L992

ТОЗАР МАРКОВИЋ И ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ

У КОНТЕКСТУ СЛОВЕНСКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ

ИНСТИТУТ
ЗА КЊИЖЕВНОСТ
И УМЕТНОСТ

БАЛКАНОЛОШКИ
ИНСТИТУТ САНУ

**СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ
У КОНТЕКСТУ СЛОВЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
И КУЛТУРЕ**

**SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES**

SPECIAL EDITIONS

№ 47

**INSTITUTE OF LITERATURE AND ARTS
BELGRADE**

SPECIAL EDITIONS

№ XV

**SVETOZAR MARKOVIĆ
AND LYUBEN KARAVELOV**

**IN THE CONTEXT OF SLAVIC
LITERATURE AND CULTURE**

COLLECTION OF STUDIES

Editors in chief

NIKOLA TASIĆ

Corresponding member, Serbian Academy of Sciences and Arts

Director, Institute for Balkan Studies

MIODRAG MATICKI

Senior fellow

Director, Institute of Literature and Arts

Edited by

MIODRAG STOJANOVIĆ

Senior fellow

BELGRADE

1992

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

**ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 47**

**ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
БЕОГРАД**

**ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига XV**

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ

**У КОНТЕКСТУ СЛОВЕНСКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ**

ЗБОРНИК РАДОВА

Одговорни уредници

НИКОЛА ТАСИЋ

дописни члан САНУ

директор Балканолошког института

МИОДРАГ МАТИЏКИ

научни саветник

директор Института за књижевност и уметност

Уредник

МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ

научни саветник

БЕОГРАД

1992

Међународни научни скуп су организовали
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ Београд
ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ Београд
ЦЕНТАР ЗА БУГАРИСТИКУ БАН Софија
НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ Светозарево

Организациони одбор
Никола Тасић, Миодраг Матицки,
Миодраг Стојановић, Андрија Стојковић, Весна Матовић,
Весна Вучковић и Пеба Трајковић

Рецензенти

Академик РАДОВАН САМАРИЊ
Академик ПРЕДРАГ ПАЛАВЕСТРА
др МИОДРАГ МАТИЦКИ

Лектура
Гордана Јовановић

Штампа
ГП „Просвета“, Београд, Буре Баковића 21

CIP — Каталогизација у публикацији

930.85 (=81)

Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске литературе и културе : зборник радова = Svetozar Marković and Lyuben Karavelov in the Context of the Slavic Literature and Culture Никола Тасић и Миодраг Матицки. — Београд: САНУ и Институт за књижевност и уметност, 1992. — 427 стр.; 24 цм. — (Посебна издања / Балканолошки институт САНУ; књига 47; Посебна издања / Институт за књижевност и уметност ; књига XV)

Рез. на енглеском. Рег. имена.

ISBN 86—7179—011—8

ПК: а) Марковић, Светозар б) Каравелов, Љубен ц) Зборници

Књига је штампана уз финансијску помоћ Републичког фонда за науку Србије и Скупштине општине Светозарево

САДРЖАЈ — CONTENTS

<i>Предраг Палавестра</i>	9
Балканско определење Светозара Марковића и Љубена Каравелова	
<i>Predrag Palavestra</i>	14
The Balkan Commitments of Svetozar Marković and Lyuben Karavelov	
<i>Генрик Писарџ</i>	
Љубен Каравелов и Светозар Марковић о предмете и функциях философи	15
<i>Henrik Pisarek</i>	
Lyuben Karavelov and Svetozar Marković on the Subject and Function of Philosophy	27
<i>Михаил Бъчваров</i>	
Љубен Каравелов — Философско-социологически възгледи — — —	29
<i>Mihail Bačvarov</i>	
Lyuben Karavelov — His Philosophical and Sociological Views — —	36
<i>Андрија Б. К. Стојковић</i>	
Философски материјализам Светозара Марковића и Љубена Каравелова — — — — —	39
<i>Andrija B. K. Stojković</i>	
Philosophical Materialism of Svetozar Marković and Lyuben Karavelov	52
<i>Крумка Шарова</i>	
Љубен Каравелов и Светозар Марковић за ослобождението на јужните славјани — Паралели — — — — —	53
<i>Krumka Šarova</i>	
L. Karavelov and Sv. Marković about the Liberation of the Southern Slavs — Parallels — — — — —	70
<i>Борџе Митровић</i>	
Светозар Марковић и први српски и бугарски социјалисти о националном ослобођењу — прилог истраживањима — — — — —	73
<i>Đorđe Mitrović</i>	
Svetozar Marković and the Early Serbian and Bulgarian Socialists on National Liberation — A Contribution to Research — — — — —	77
<i>Станиша Н. Костић</i>	
Стремљења српских и бугарских револуционара ка јужнословенској федерацији и балканској конфедерацији — — — — —	79
<i>Staniša N. Kostić</i>	
Aspirations of Serbian and Bulgarian Revolutionaries for the Federation of Southern Slavs and the Confederation of Balkan Countries	86
<i>Милета М. Марковић</i>	
О документу „Програм политичког односа Србо-Бугара (Бугаро-Срба)“ из 1867. године донесеном у Букурешту — — — — —	87
<i>Mileta M. Marković</i>	
On the Document »The Programme of the Political Relations Between Serbs and Bulgarians (Bulgarians and Serbs)« Proclaimed in 1867 in Bucharest — — — — —	91

<i>Милан Ст. Протић</i>	
Светозар Марковић, Љубен Каравелов и Радикална странка — —	93
<i>Milan St. Protić</i>	
Sv. Marković, L. Karavelov and the Radical Party — — — —	102
<i>Надежда Драгова</i>	
Светозар Марковић, Љубен Каравелов и балканската културна традиција пред новия универсализъм на XIX век — — — —	103
<i>Nadežda Dragova</i>	
Svetozar Marković, Lyuben Karavelov and the Balkan Cultural Tradition Before the New Universalism of the 19th Century — — — —	114
<i>Борђе Игњатовић</i>	
Светозар Марковић и Љубен Каравелов у политици и книжевности	117
<i>Đorđe Ignjatović</i>	
Svetozar Marković and Lyuben Karavelov — in Politics and Literature	130
<i>Лилия Кирова</i>	
Љубен Каравелов, Светозар Марковић и българската и сръбска реалистична проза — — — — — — — — — —	131
<i>Lilia Kirova</i>	
Lyuben Karavelov, Svetozar Marković and the Bulgarian and Serbian Realistic Prose — — — — — — — — — —	139
<i>Миодраг Матицки</i>	
Приповетка Љубена Каравелова „Бугари старога кова“ као модел прозе омладинског покрета у XIX веку — — — — — — — —	141
<i>Miodrag Maticki</i>	
Lyuben Karavelov's Story »The Old-fashioned Bulgarians« as a Prose Model for the Writers of the United Serbian Youth Movement in the 19th Century — — — — — — — — — —	147
<i>Слободанка Пековић</i>	
Урбана прича Љубена Каравелова у српском книжевном контексту	149
<i>Slobodanka Peković</i>	
Lyuben Karavelov's Urban Story in Serbian Literary Context — — —	156
<i>Марин Младенов</i>	
Каравелов у српској книжевној критици — — — — — — — —	157
<i>Marin Mladenov</i>	
Karavelov in Serbian Literary Criticism — — — — — — — —	167
<i>Весна Матовић</i>	
Критичке идеје Светозара Марковића и Љубена Каравелова — —	169
<i>Vesna Matović</i>	
Critical Ideas of Svetozar Marković and Lyuben Karavelov — — —	177
<i>Лили Лашкова</i>	
Језик српских приповедака Љубена Каравелова — — — — —	179
<i>Lili Laškova</i>	
The Language of Lyuben Karavelov's Serbian Short Stories — — —	187
<i>Вера Пилић-Ракић</i>	
Узроци и превазилажење сиромаштва народа у делу Светозара Марковића и Љубена Каравелова — — — — — — — —	189
<i>Vera Pilić-Rakić</i>	
Causes and the Subducing of Poverty in the Works of Svetozar Marković and Lyuben Karavelov — — — — — — — — — —	200
<i>Емилија Тешић-Насковска</i>	
Српска штампа у Свободи и Независимости (1869—1874) — — —	203
<i>Emilija Tešić-Naskovska</i>	
Serbian Press in Svoboda and Nezavisimost (1869—1874) — — — —	219
Регистар личних имена — — — — — — — — — —	221

УВОДНА РЕЧ

Деветнаест прилога објављених у овом зборнику јесу саопштења са међународног научног скупа одржаног у Светозареву од 19. до 21. октобра 1990. године у оквиру манифестације „Светозареви сусрети“. Научни скуп су, према договору о дугорочној сарадњи, организовали Балканолошки институт САНУ, Институт за књижевност и уметност (Београд) и Центар за бугаристику БАН (Софија).

У уводном слову академика Радована Самарџића наглашена је потреба савремене оцене филозофско-социјалних погледа Светозара Марковића и Љубена Каравелова, њиховог револуционарног, политичког, књижевног и филозофског деловања на Балкану, израженог највише у тежњи ка јужнословенској федерацији и балканској конфедерацији и националном ослобођењу Јужних Словена.

Будући да се ова утопија распала у XX веку као и све друге месијанске идеологије, академик Предраг Палавестра у свом прилогу с правом закључује: „После свега што се у модерно доба догађало и догађа на Балкану, Марковић и Каравелов могу имати само историјски значај, јер су њихове друштвене идеје углавном превазиђене. Иза њих остале су, за данашње нараштаје само два неугашена пламена. Код Марковића, то је покушај да се сачува здраво језгро српске породичне задруге као главног носиоца моралног става и заједничке свести у распуштеном и расутом народу. Код Каравелова, то је напор да се изнутра повеже цео балкански духовни простор и да се помешају културни утицаји свеколике православне Европе као саставног дела медитеранске цивилизације.“

Резултати компаративних истраживања објављених у овом зборнику показали су у којој се мери код јужнословенских народа, посебно код Срба и Бугара, подударају развојни процеси друштвеног и културног живота у XIX веку. У низу прилога указано је на високи степен прожимања у сфери политике и

књижевности, што се посебно очитује у брзом преношењу и презимању политичких идеја и поставки књижевне критике, у програмима омладинских покрета усмерених пре свега на буђење сопствене нације и упознавање бића сопственог народа и његове традиције.

Захваљујући многим превођењима и обостраном великом интересовању листова и часописа, књижевна дела су била, тада, део заједничке баштине, тако да су, на пример, српске приповетке Љубена Каравелова утицале на стварање и српске и бугарске реалистичке прозе, а укупни допринос Светозара Марковића и Љубена Каравелова јужнословенској културној традицији био је истовремено и основа новог европског универзализма XIX века на Балкану.

Миодраг Матицки

Препар ПАЛАВЕСТРА

БАЛКАНСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА (Данашње читање)

Појава и значај Љубена Каравелова (1839—1879) и Светозара Марковића (1846—1875) одавно су осветљени и у бугарској и у српској науци и књижевности. Познати су и оцењени готово сви њихови погледи и ставови, како они политички и социјално-културни, тако и они књижевни. Утврђен је њихов значај за појаву и развој реализма и позитивистичке естетике међу јужнословенским народима, а испитан је и њихов допринос општем културном препороду Балкана у часу његовог поновног укључивања у европску цивилизацију. Новим нараштајима остало је само да из сопствених углова, сваки према својим мерилима и ради својих духовних потреба, изнова тумаче њихову појаву у склопу српско-бугарских односа. Остала им је, такође, и могућност да из примера ове двојице модерних балканских просветитеља извуче поуке за своје дилеме и недомумице, и да мисао тих старих подвижника уграђују у свој духовни простор, као наслеђе које се, упркос свему, није сасвим угасило, сасушило и расуло у мртви прах и пепео.

Та два приступа служе као полазишта и за данашње читање, ако се поново узму у разматрање идеје и идеологија Љубена Каравелова и Светозара Марковића, њихова социјална философија и њихова културна начела, национални и друштвени програми, њихов књижевни рад и њихови критички ставови, њихов реализам и њихово просветитељско деловање у народу. Тако ће се — овога пута са гледишта данашњег времена — проверити многе поставке, што их је наука досад заступала: да су Светозар Марковић и Љубен Каравелов били међу првим тумачима материјалистичке мисли и детермини-

стичке свести у запуштеним, заосталим и непросвећеним сточарским народима на Балкану, народима духовно ослоњеним на православно хришћанство, усмено еписко предање, патријархалну заједницу, жив језик и бујну фолклорну традицију. Да су и један и други били главни зачетници реалистичке књижевности и критичког разлога у јужнословенским књижевностима, оснивачи једне јаке књижевне школе и апостоли једне моћне естетике, носиоци једне особене културне идеологије. Не видећи оно што ће спознати тек доцнија поколења — да тенденциозна уметност има нижу вредност од слободне критичке позиције ума — они су обојица веровали да књижевност има преваходно васпитни задатак; да друштвена свест одређује чак и естетска осећања; и да је свест о човековом друштвеном и историјском положају претежнија, па и пресуднија, од његових снова, душевних стања и личних расположења.

На тим основама, обојица су следили водеће социјалне и револуционарне идеје онога времена. Ишли су по неколико корака испред своје средине и у балкански културни простор уносили трезвени дух картезијанске епохе, веру у разлог, разум и јасну реч, у међусобну зависност и условљеност свих појава у природи и људској заједници. Обојица су гајили исту наду у будућност, која треба да израсте на човековој победи над природом. Обојица су делили исту утопијску жудњу за новим складом међу људима — илузију у којој није било ништа мање мистичног заноса него у празним молитвама и јаловим маштаријама, против којих су се и Каравелов и Марковић борили у јавном и политичком животу, у књижевности и књижевној критици.

Новија епоха, која данас умире пред нашим очима, видела је у Марковићу и Каравелову неку врсту пророка балканског марксизма. Ранији нараштаји са почетка XX века, гледали су на њих нешто шире, као на прве заступнике борбеног рационализма, радикалне свести и прагматичког духа. Као на апостоле једне нове културе, која се остварује првенствено у раду, у непосредном деловању и различитом утицају просвећених умова на читав друштвени поредак. Иако су обојица, с правом, били означени као људи што су на Балкан доносили револуционарне идеје из Русије — „земље незрелих теорија“, како је говорио Љубомир Недић — Марковић и Каравелов су несумњиво били прави весници модерне епохе, нека врста идеолошке претходнице оне рушилачке свести што ће се развити и учврстити, а на крају и распасти, тек у XX столећу, у коме они нису могли ни наслутити, а камоли доживети, поразно остварење својих идеала.

Наша епоха, која се данас гаси као столеће великих тоталитарних идеологија и њиховог моралног пораза, има довољно историјских разлога за опрезан став и критички однос пре-

ма сваком утилитаризму, макар он био и апостолски; поготову у областима духовног живота, па отуд и у књижевности. Велике социјалне утопије XIX века, којима су се приклонили Марковић и Каравелов, распале су се у нашем столећу као и све друге месижанске идеологије, иза којих су у душама остајали пустош, понижење вере и погажено достојанство човека. Критички ум савременог света једини се отргнуо расколу и суноврату тоталитарне цивилизације, која се под окриљем догме отела и изобличила, и у рукама слепих верника од вере претворила у безчашће, као што је и наду искористила за насиље. Наша критичка епоха нема поверења у утопије, поготову после искуства, која су се показала промашеним. После свега што се у овоме веку догађало и догађа на Балкану, Марковић и Каравелов могу имати поглавито историјски значај: њихове друштвене идеје су превазиђене. У нашем времену, њихова мерила су застарела и неподесна, опредељења наивна, а остварења злокобна. Многе њихове наде су изневерене и њихова духовна светла погашена у времену и простору преко кога је прешао вал левог и десног тоталитаризма, и који је окусио плодове, израсле на њиви њихових промашених очекивања. Тужно је рећи, али је поразно да данас, на самом крају XX века, Бугари и Срби немају никаквих других заједничких основа за културни дијалог, сем старих подвига и мртве сарадње двојице светитељских ликова из културне прошлости Балкана. Њихова трошна грађевина илузија распада се под теретом и обостраним наносима мржње, подозрења и отуђености.

Две последње тачке, из којих, за наше време, и сад зрачи нешто мало светлости, по којој би се Марковић и Каравелов можда још могли препознати као наши савременици, јесу њихова балканска опредељења. Код Љубена Каравелова, то је напор да се изнутра повеже цео балкански духовни простор; да се помешају културни утицаји православне Европе и да се склопи цивилизацијски круг између Москве, Софије, Букурешта, Београда и Новог Сада. Код Светозара Марковића, то је покушај да се здраво језгро српске породичне задруге, као главног носиоца моралног става и заједничке свести у распуштеном и расутом народу, прилагоди тежњама модерне цивилизације и отвори за сва струјања идеја националног и друштвеног препоробаја.

Рођен у Бугарској, школован у Русији, Каравелов је био један од првих културних мисионара новог доба на подручју за које се Европа никада није истински занимала, јер га је хтела заборавити као стари грех. Живео је у пределима европског православља, што се, преко Турске и Угарске, мешало са католичком и исламском цивилизацијом, и било подједнако далеко, и подједнако близу, како средњоевропском Подунављу, тако и источном Средоземљу. Писао је течно на

три језика, на бугарском, српском и руском; радио је на просветној пропаганди и националном ослобођењу неколико словенских и балканских заједница; после старог пораза и пада источног хришћанства у Средњем веку, први је књижевним радом заслужио да буде признат у више књижевности. Био је новинар, приповедач, књижевни критичар, просветни радник, национални борац, револуционар, политички избеглица, трибун, народни учитељ. Повезивао је расуте групе побуњеника, водио омладинске покрете и превратничке акције, устајао против тираније. Био је сумњичен, хапшен, прогањан и, на крају, остављен од својих следбеника и сарадника. У књижевној критици на српском језику, припремао је терен за револуционарни наступ Светозара Марковића. Његове примедбе на романтичарску лирику Милана Кујунџића Абердара и Јована Илића објављене су у *Матици* 1868. неколико месеци пре Марковићевог чланка „Певање и мишљење“. У приповеци „Јели крива судбина“ (1868), писаној на српском језику у виду слободне прераде романа Чернишевског *Шта да се ради*, дао је јак подстицај рабању и успону реалистичке књижевности. Према тврдњи Илије Конева, у тој причи он је изразио саму естетичку платформу нове борбене омладине. Истовремено је поставио камен-темељац београдском друштвеном роману, који још и данас привлачи и пиоце и читаоце.

Каравелов је био тип културног прерадоца какав се рађа само на Балкану: брзо се пали, кратко траје, гори светлим пламеном и лако се гаси. У другим културним срединама, такве снаге претварају се у мирне и споре токове моћних река, док на Балкану изазивају хуку и покрећу изворе енергије, али изненадно пониру и без икаквог трага нестају у бездану. Био је човек дијалога и ситног, уторног рада, у свету где се ни ситни рад ни споразум нарочито не цене. Имао је висок идеал слободе и живо осећање за правду; био је принуђен да подноси ударце и горчину живота и да овој век сконча разочаран и усамљен, скрхан балканским проклетством да се више верује туђину него своме.

Ако је Каравелов за собом оставио пример могућне балканске културне сарадње, духовног зближавања и дијалога између неколико неусклађених видова исте цивилизације, Светозар Марковић је — поред несумњивих заслуга, што су му признате у српској књижевности и друштвеној критици — у своме наслеђу оставио једно пророчанство, које се није угасило. И та мисао могла је бити рођена само на Балкану, где је патријархална традиција давала јачи духовни ослонац него црква: да се породични морал најбоље супротставља насиљу бирократије, и да је у породици, где се једино подиже и васпитава личност, најздравији отпор против сваког тоталитаризма. У *Србији на Истоку* (1872), у којој има доста заблуда, погрешних оцена, противречности и недомишљених идеја, али

још много више моралне храбрости ума, честитих намера и способности за мишљење у великим потезима, Марковић је покушао да осмисли велики историјски и расколнички судар патријархалне заједнице и грађанског поретка. Наслутио је да ће ослобођена, усправљена, европски демократизована и просвећена Србија бити кључ модерне балканске историје и да ће њен положај бити пресудан у решавању Источног питања.

Марковић је веровао да је за Европу и за њен југоисток најважније одредити мисију Србије на Истоку. У складу с тим уверењем, поставио је неколико најпречих задатака, које би српски народ требало да оствари у јужнословенској цивилизацији. Револуција, коју је он предвиђао, показала се промашеном и у политичком и у духовном смислу; уместо да смири и поравна, она је још више антагонизовала обесправљене и изгладнеле, идеолошки, верски и политички раздвојене народе. Потрешна у предвиђањима, Марковићева визија Балкана није, међутим, била лишена смисла у неким закључцима. Његова романтичарска и утопијска идеја о мисији Србије на Истоку допуњена је модерним критичким разматрањем о положају Србије као битном чиниоцу стабилности у овоме делу Европе. Уместо класне револуције, коју је Марковић очекивао, моралну снагу Србије обновила је духовна револуција просвећених умова српске критичке интелигенције, у коју је веровао, револуција „цивилизоване мањине“: оних који су јавни представници слободне мисли, који су у стању да разумеју своје време, да открију истине и да покрену и унапреде српску мисао.

У те две тачке — у супротстављању породичног морала тоталитарном насиљу бирократије и у припремању духовне револуције међу српском интелигенцијом — Светозар Марковић се у нашем времену препознаје не као дух из прошлости, него као живи сабеседник. Енергија *Србије на Истоку* је данас друкчија од оне коју је он желео, али је та енергија несумњива, и она делује. Такав наш савременик је и Љубен Каравелов, чије се балканско опредељење, и подвиг кроз културу дијалога, природно намећу као изворна решења за опстанак читавог, данас поново утроженог, југоисточног крила европске цивилизације.

**THE BALKAN COMMITMENTS OF SVETOZAR MARKOVIĆ
AND LYBEN KARAVELOV****S u m m a r y**

Great 19th century utopias, whose disciples were Svetozar Marković (1846—1875) and Lyuben Karavelov (1839—1879), disintegrated in the 20th century together with other messianic ideologies which left behind deserted souls, humiliated religion and trampled dignity of man. For that reason, after all that has been happening in the Balkans in modern times, Marković and Karavelov have only a historical significance, since most of their social ideas have become obsolete. Only two unextinguished flames relevant to the present generation were left behind them there. In the case of Marković, it is the attempt to preserve the healthy core of Serbian family cooperative as the main proponent of morals and of the common consciousness in a dissolved and dispersed nation. In Karavelov's case it is the effort to intrinsically encompass the entire Balkan spiritual space and to intertwine the cultural influences of Orthodox Europe as a constituent part of the Mediterranean civilization.

Генрик ПИСАРЭК

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ О ПРЕДМЕРЕ И ФУНКЦИЯХ ФИЛОСОФИИ

Между Л. Каравеловым (1834—1879) и С. Марковичем (1846—1875) — двумя выдающимися личностями, вышедшими из среды болгарского и сербского народов, существует достаточно много существенного общего, позволяющего проводить опыты сравнения их теоретического наследства. Конечно, имеются также между ними важные различия, но эти различия, на наш взгляд, не в состоянии исключить возможности сопоставления их философских воззрений.

Мы не станем вникать во весь этот весьма сложный комплекс сходств и различий. Хотим при этом подчеркнуть, что сходства и различия в философских взглядах не являются тождественными со сходствами и различиями в их мировоззрениях и идеологиях. Ведь мировоззрение и идеология могут только частично совпадать с философией, но одновременно могут также существенно отличаться друг от друга.

Внимание наше мы сосредоточим только на вопросе о том, как Каравелов понимал предмет философии и её функции а также на оценке источников повлиявших на способ понимания Каравеловим и Марковичем интересующей нас проблематики. Начинаем с характеристики взглядов Каравелова, так как он был на 12 лет старше Марковича и при том начал од 7 лет раньше печататься.

Следует припомнить, что с начала июня 1857 года — до конца января 1867 года Каравелов пребывал в России. Эти почти 10 лет зрелого возраста Каравелова, проведённые в гуще русской общественно-политической действительности, в среде культуры и науки, во многом открытой на лучшие научные достижения Западной Европы, имели, на наш взгляд,

при формировании философских воззрений болгарского интеллектуалиста, определяющее значение. Многое положительное, как и отрицательное, вынесённое из России, постоянно давало о себе знать в творчестве и поведении Каравелова.

Конечно, существенное значение для философских взглядов Каравелова имело также знакомство с жизнью и культурой Болгарии, Турции, Сербии, Австро-Венгрии и Румынии.

Отличительной чертой теоретического творчества Каравелова было то, что оно теснейшим образом было связано с национально-освободительной борьбой болгарского народа против турецких поработителей. Эта борьба за национальную независимость, являющаяся вместе с тем составной частью процесса ликвидации в Болгарии феодальных общественно-экономических и политических отношений, требовала также коренного изменения уровня духовной культуры народных масс. Сознание цивилизационной отсталости болгарского народа было для Каравелова тем более невыносимым, что ему были довольно хорошо известны успехи большинства европейских стран и Северной Америки достигнутые в процессе поступательного развития капитализма. Каравелов ясно отдавал себе отчёт в возникающей возможности прогрессивного развития истории и поэтому писал об этом: „новите времена изискват и нови идеи, и нов живот“.¹

Инспирацию и интенсификацию цивилизационных изменений, и в том числе развития наук, он связывал с развёртыванием капиталистических преобразований, которые особо усилились после победы французской буржуазной революции. „От онова време учените мъже се завеза да обработват естествени науки; от онова време науката получи своята естествен характер; а така също от онова време хора захванаха да гледат по-практически на своята живот. Мислящите хора се завеза да изучават устройствата на различни общества и господства, да разгледват съществуващите в тях недостатки, които загнират правилното човеческо нормално развитие, и да изправят или да създават нови теории за государственият и общественият живот“.²

Постулаты полезности введения иной, новой науки, а в том числе и философии, заключались во многих интеллектуальных течениях и философских направлениях. Способствовали переосмыслению Каравеловым сущности философии и её функций прежде всего русский революционный демократизм и словянофильство, а затем натурализм, позитивизм, французское просвещение XVIII века, вульгарный материализм и ес-

¹ Л. Каравелов. *На българите е потребно знание и положителна наука*, Антология на българската философска мисъл, т. 1, София 1973, 394.

² Л. Каравелов, *Кратки начала от нравствена философия*, 4, Антология..., 265—266.

тественнонаучный материализм. Все эти семь теоретические источники дают о себе знать в способе понимания Каравеловым предмета и функций философии.

При том, ему удалось создать такую структуру, в которой в меру непротиворечиво сосуществуют и взаимно вспоминают и дополняют друг друга основные идеи и постулаты почти всех этих философских течений.

Нам думается, что особое выделение одного из этих источников, например позитивизма,³ как это пытались делать некоторые философы, не соответствует действительному общему духу творчества Каравелова. В этом убедительно убеждает нас хотя бы обширная статья озаглавленная „Српска книжевност“, опубликованная в 1867 году в газете „Србија“, а также статья под заглавием „По-напред от всичко физиологията“, которая указалась в 1870 году в газете „Свобода“. Каравелов писал: „Нико се сада у томе не сумња да је критерија ради познавања оног што постоји, и оног што је људска сањарија произвела: позитивно знање или природне науке. Помоћу природних наука ми смо у стању да набе́мо прави пут, који ће нас одвести истини, те да не лугамо, час овамо, час онамо не налазећи нигде изласка. Позитивно знање нема граница, оно само себи опредељава циљ, оно само себи кроји систем. Границе, циљ и систем, све је у њега позитивно. Оно је толико опраничено, што га човек зна позитивно, верно, несумњиво, ал опет зато границе су његове безпределне, јер оно мора да обухвати све могуће науке и свезу њихову. Сва друштва људска и њихово развиће: ништа се није догодило у свету на што оно није бацило своју светлост, ништа се не може догодити, а да се њега не тиче. Основа сваком знању, дакле и основа сваком правилном учењу и развићу, основа целој системи наука може да бити само математика; без математичких наука није могуће, да се човек узнесе у већу и ширу сферу знања. (...) Код позитивног знања не може бити ни ћоравих буцака, нити пак немогућности да се из них изађе, овуда мора бити чисто, сви путеви морају бити утврени. Без математике не може ићи у напред ни астрономија, ни физика, ни хемија. Без хемије искварена је сва физиологија и не могу да се објасне процеси и цео ограничени живот. Без биологије закони живота људских друштва непознати су, без ње не може бити ни историје, ни социологије. Бокл у својој историји цивилизације у Енглеској, пронашао је нови свет: он је показао јединство природних наука с историјом које су пре неког времена биле у чудноватом антагонизму и противречности. Но друкчије није могао ни бити, јестаствене науке црпи́ле су силе своје из позитивних наука, а историја оснивала се на исквареним хронографијама, на баснословним ље-

³ Ж. Натан, *Болгарское возрождение*, Москва 1949, 225—227.

тописцима и надприродним причама. Излазећи из две противоположне тачке, историја је противречила математици и обротно.

У данашње време благодарѣћи Боклу, Дреперу, Молешоту, Карлу Фохту и другим ученим људима, наступила је друга епоха науци“.⁴

Что касается воздействия позитивизма Огюста Конта на философскую мысль Каравелова, то оно несомненно существовало. Хотя, по всей вероятности, Каравелов лично не был знаком с трудами Конта, так как они к тому времени ещё не были переведены на русский язык. Он узнал о них с другой руки, а именно благодаря Димитрию Писареву, который в 1860 году опубликовал большой очерк „Исторические идеи Огюста Конта“.⁵ Писарев восхищённо отзывался об общественно-социологических концепциях Конта и причислял его к величайшим мыслителям XIX века. При этом Писарев во многом некритически отнёсся к некоторым идеям Конта, и между прочим к его агностицизму. Хотя одновременно, например контовскую религию человечества подверг справедливой критике.

Если сравнить то, о чём писал Писарев, с высказываниями Каравелова о Конте, то сходство здесь налицо. Но в пользу Каравелова можно отметить, что в отличие от Писарева, он не воспринял агностицизма Конта. Это свидетельствует об известной самостоятельности и критичности мышления Каравелова, как по отношению к Писареву, так и к Конту.

Однако слудует сказать, что Каравелов бескритично воспринял основные принципы и постулаты позитивистской философии, сводящиеся к тому, что все утверждения наук резко делятся на две противоположные группы — истинные и неистинные, описательные и оценочно-нормативные.⁶ Только естественные науки, беспристрастно описывающие конкретные

⁴ Л. Каравелов, *Српска књижевност*, Публицистика на Любен Каравелов (1860—1869), София 1958, 403—404.

⁵ Д. И. Писарев, *Исторические идеи Огюста Конта*, Полное собрание сочинений, т. 5, Санкт-Петербург 1894, 314—463.

⁶ Л. Каравелов, *Пиколыо Алиага или маврите в царуването на Филипа III*, Избрани произведения, т. 3, София 1956, 381—382. Каравелов здесь пишет: „И така, ние наричаме наука само онава, што е основано на непровержими факти, на многочислени опити и непровержими доказателства. (...) Нравствените науки (ако можемо да ги напречеме науки), законодателните постановления и политическите тенденции на известни личности ни представляват свършена противположност. (...) С една дума, почти във всичките господства нравствените науки, политическо-икономическите съображения и юридическите постановления се състоят из смес от идеи справедливи и овешени, с идеи лъжовни, чудни и съмнителни, които са приняти само за това, защото са съществували в старите времена и защото са се уважали от нашите прадеди. Ако да не би било така, то не би съществували в различни страни различни убеждения за една и същи предмети. Преди няколко столетия всичките науки, изключаваша се математиката, не са имали никаква система и никакво право да се наричат науки“.

факты, единичные данные, а также математика с её, как казалось позитивистам, абсолютными, общеобязательными истинами, в состоянии дать человечеству правдивые знания. „Научне истине и математичке формуле, без сумнье, једне су исте за све човештво“⁷ — писал Каравелов. В отличие от них философия, как и другие гуманитарные науки, имеют дело только с оценочно-нормативными утверждениями и поэтому они обречены на ненаучность, неуспех, произвольность и субъективизм.⁸

Решительно отвергая старую философию и остальные гуманитарные науки, как неистинные, позитивизм одновременно обещал создать свою всеобъемлющую систему наук, в том числе и философию, которые были бы построены на таких самых достоверных и прочных теоретических и методологических основах, какие были свойственны естественным наукам и математике. В этой новой системе, все науки имели бы дело исключительно со строго истинными описательными утверждениями. Другого пути развития наук нет — категорически утверждали позитивисты, а вслед за ними и Каравелов.

Однако же мы знаем, и этому были сведущи некоторые учёные развивающие свои концепции в то же самое время, что и позитивисты, что это радикальное дуалистическое деление всех утверждений наук на описательные и оценочно-нормативные не являясь вполне оправданным. Ведь нет в науке чистых описей, в которых не было бы примеси оценок. В свою очередь, не все оценочно-нормативные утверждения лишены познавательного, описательного характера. Но для первых позитивистов этот радикальный дуализм считался непоколебимой истиной, в которую без сомнений поверил также Каравелов.

Позитивисты решительно порывали всякие связи со спекулятивной философией и причисляли её к выдуманному Контом, а в действительности не существовавшему, метафизическому периоду развития наук и философии в том числе. Метафизический период развития науки и философии, предшествовавший позитивистскому периоду, они считали уже от-

⁷ Л. Каравелов, *Српска књижевност*, Публицистика..., 416.

⁸ Л. Каравелов, *Книговице за прочитане*, Избрани..., 362. Каравелов здесь пишет так: „Математическите науки отдавна вече са достигнали до совето съвършенство, следователно всеки от нас е дръжен да иска и от другите науки, ако не друго, то барем последоваленост, точност и критически анализ. От всяка една наука, която желе да бъде наука, се изиска по-напред от всяко съдържание. Математиката отговорно подпълно на своя въпрос. Във филологията ние видиме противно. Пределите на тая наука нямат свои почки, нямат плетяца, нямат определени граници, а понятията за нейните отделни части са до таква степен тъмни и заплетени, щото ни един учени мъж не може да изрече своята последна дума, даже и за найочевидните явления. (...) Същото ще да кажемо и за историята, за философията, за филологията и за социалните науки. Но да не помислите, че ние с пореказаните няколко реда желасме да опровергваме полезността на тия науки. Не“.

жившимся, как будто отошедшим уже в прошлость. „Теоретична философија умрла је с Хегелом заједно, и начела опитних наука продрла су и једнако продиру у све гране човечанског мишљења“.⁹

Но с другой стороны, позитивисты отдавали себе отчёт в том, что метафизическая стадия развития наук и философии всё же ещё продолжается, что она ещё не окончательно преодолена. „Рад ових нових учевних људи, тек је зачетак, и ако наука поће овим правим истинским путем, то ће она скоро доћи до своје потпуне славе и откриће нам такве истине, које нису могли да објасне никакви 'мудреци'. Развитак човечанства имао је до данас као основу: науку метафизичку и науку позитивну“.¹⁰

При том, Каравелов, говорећи о метафизическом етапу развоја науке, самому појмију метафизика приписивао различно значење, не узимајући у обзир мишљење позитивиста. Раз у него метафизика означава период историје човечанства, предшествујући позитивном периоду, други раз ово је минувши етап развоја наука, у том броју и философије, трећи раз он отождествља метафизику с философијом и четврти раз појмије метафизике јавља се за него синонимом теологије и религије уопште.

Что же касается самого позитивного периода развития науки, и позитивной философии в том числе, то по мнению Каравелова, их создателем является Огюст Конт, „един от нај-големите философи на нашето време, един от нај-силните, нај-дълбоките и бистри умове на това столетие, (...) създател на позитивистичната философия“.¹¹

Следует заметить, что Каравелов хотя и различал понятия — знание и наука, но он заменно их употреблял. Каравелов отождествлял позитивные науки с природными и естественными науками, несмотря на то, что он отличал своеобразие позитивных наук. „Трябва да забележиме тука и това, че положителни знания се наричат само ония, които са основани на математическите истини, т. е. които ни разказават, че $2 + 2 = 4$. Всяка наука, всяко знание, всяка книга, която не отговаря на питагоровската таблица, не заслужува нашето внимание“.¹² Вместе с тем Каравелов подчёркивал превосходство позитивных наук по отношению к иным и указывал, что естественные науки добывают свою силу теоретическую и методологическую из позитивных наук. Он объявлял также, что позитивные науки обнаруживают связи существующие между различными науками, и кроме того они охватывают весь комплекс наук — природных, гуманитарных и других. При том,

⁹ Л. Каравелов, *Српска књижевност, Публицистика...*, 424.

¹⁰ Там же, 403.

¹¹ Л. Каравелов, *Из мъртва дом, Антологија...*, 298.

¹² Л. Каравелов, *Знаеш ли ти кои сме?*, Избрани..., 265.

основой всех наук, обеспечивающую их единство, остаются всегда математические науки.

Соответственно позитивным наукам, позитивная философия содействует возникновению и развитию разного рода отдельных философских направлений, основывающихся на данных конкретных наук, а также как бы доказывает их единство и включает всех их в себя.

Это расширѐнное понимание сущности позитивных наук и позитивной философии приводит в последствии к замазыванию различий имеющихся между отдельными науками и философиями, к взаимному их отождествлению и заменному употреблению.

В результате всего этого находим у Каравелова много констатаций о том, при том как бы забыв о прежнем возвеличении заслуг Конта, что основателями новой эпохи в развитии науки и философии являлись также натуралисты Бокл и Дрепер, вульгарные материалисты Молешотт, Фохт и Бюхнер, естественнонаучные материалисты Маттиас Якоб Шлейден, Александр Гумбольдт и другие, а также французские материалисты Кабанис, Дидеро и иные. „Карло Фохт, Молешот и др. написали су философију за оне, који су нешто учили, а Маса — за почетнике и за децу, па и једни и други дивну су постигли своју задаћу, њихове књиге чате се с милином, и приносе користи народном развићу. Ботаника, та сухопарна наука измеђ наука, после Шлајдна, Рудолфа, Мирлера и др. постаде најинтересантнија и сада је проучавају разна друштва с таком милином, с каком негда читаше романи и историјске приче. Стара философија и психологија претерпеле су такође поразу и узеле су сасвим нову форму, узеле су право рећи свој истински правац: философија натуралиста прекинула је свезу са философијом теолога, а психологија је изгубила пребашњи значај и сада је на умром часу“.¹³

В другой статье эта же мысль опять повторяется. „Всеки историк, всеки моралист и всеки философ не щат да могат да изпълнят своите цели, ако техните изследования не бъдат основани на природните явления и на естествените науки. Кабанис говори: (...) „Бокл, Дрепер и други преобърнаха наопаки историята и дадоха и правилен ход; Молешот, Карл Фохт, Бюхнер и други разрушиха метафизика и на нейното място въздигнаха храм на истинската наука и знание, следователно естествените науки, а най-много физиологията не само че доби днес право да разгледва и да поверява философията, но, можеме утвърдително каза: настанало е вече онова щастливо време, в което никой не смее да говори за философията, ако той не е изучил по-напред физиологията“.¹⁴

¹³ Л. Каравелов, *Стрска књижевност*, Публицистика..., 424.

¹⁴ Л. Каравелов, *По-напред от всичко физиологията*, Антология..., 267—268.

В своей книге „За топлината и за светлината или що е живот“, опубликованной в 1874 году под псевдонимом Личо Стойчев, Каравелов писал, что имена Дидро, Даламбера, Вольтера, Александра Гумбольдта, Ньютона, Либиха и других остаются вечными в науке.¹⁵

Из вышесказанного следует, что Каравелов пытался объединить в своём понимании философии важнейшие достижения различных форм XVIII и XIX-вечных материалистических течений. Этим именно можно объяснить то разнообразие характеристик, которые он придавал понятию философии. И так, неоднократно повторяются у него такие выражения, как: „старая философия“, „теоретическая философия“, „философия натуралистов“, „природная философия“, „позитивистическая философия“, „доказательная философия“, „истинная философия“, „здоровая философия“. За исключением „старой и теоретической философии“, все остальные характеристики должны были относиться к новой философии.

В отличие от старой, спекулятивной философии, новая философия может, по мнению Каравелова, приобрести статус науки, если будет она выполнять целый ряд высоких требований. Философия должна стать рациональной, динамической, последовательной, непротиворечивой, внутренне взаимосвязанной и обусловленной системой новейшего знания. Философия должна точно определить свои истоки, свой предмет, свое содержание, свои составные элементы, должна сформулировать свою теорию, свои законы, принципы, вопросы, свои задачи и цели. Философия должна быть критической, пытливающей, подвергать всё сомнению, не принимать ничего на веру, должна искать правдивых решений, стремиться к достижению истины прежде всего. Философия должна опираться на реальных достижений наук, математических и естественных, но также и общественных, гуманитарных.

Возникает вопрос, что, согласно взглядам Каравелова, составляет предмет новой, истинной философии? На этот вопрос можно ответить следующим образом. Философия является наукой охватывающей теорию общественного развития, антропологию, теорию реального бытия, теорию познания и методологию. При этом следует отметить, что проблематике методологии Каравелов посвящал относительно мало внимания.

Что же касается иерархии степени важности указанных отраслей философских знаний, то у Каравелова не находим однозначного ответа на этот вопрос. Довольно часто на первом месте в философии, как определённой системе знаний, он ставит онтологию, то есть теорию всего реально существующего материального бытия. Но одновременно с этим он многократно заявлял, что проблематика сущности и структуры че-

¹⁵ Личо Стойчев, *За топлината и за светлината или що е живот*, Букурещ 1874, 7. Издание второе.

ловека, иначе говоря, философской антропологии должна занимать центральное место среди философских дисциплин. „Да познае човек сам себе си е начало на всяка една наука, на всяка философия, на всяка истина, както аритметиката е начало на математическите науки“.¹⁶

Это многократное экспонирование проблематики человека является настолько впечатляющимся, что Лев В. Воробьёв, известный знаток философского наследия Каравелова, заявил, что Каравелов делал вывод о сущности предмета философии в духе фейербаховского антропологизма.¹⁷ Носит ли философская антропология Каравелова фейербаховский характер, это, по нашему мнению, дискуссионный вопрос, но человеческое, общественное, гуманное направление философии Каравелова бесспорно. „Всяка една наука, която се нарича човеческо знание, трябва да брани човеческите права и да открива истинния път към цивилизацията и напредъка“.¹⁸

Каравелов отчётливо сознавал, как мы это уже отметили в начале нашего доклада, что ему приходится жить во времени коренных изменений в истории обществ, в новой исторической эпохе, которая возникает на развалинах феодализма. В этих исторических условиях, новая философская мысль в соотвении существенно содействовать прогрессивным изменениям. Именно материалистическая философия, согласно мнению Каравелова, способна причиниться к реализации этих благородных задач. Она становится важным двигателем новых общественных перемен: „дрешащи појмови отишли су у ветар, а оклапају се новији и усвајају се. Из тога настапа ново воспитање, нови нравствени живот, нови друштвени одношаји, савршено противни пребашњима“.¹⁹

Каравелов желал овоему народу философии действенной, практически устремлённой, полезной, тесно связанной с общественной действительностью, воспитывающей людей активных в личных и общественных начинаниях. „Длъжността на истинната философия е не да възпитава покорни, полуубиени, нещастни и послушни идиоти, които да не видят по-далече от носа си и които да бъдат готови да повярват всекому на дума, а да приготви живи, енергически, твърдохарактерни, даже и самолюбиви граждани“.²⁰

Приступаем теперь к сопоставлению воззрений Светозара Марковича и Любена Каравелова. Мы сосредоточим наше внимание на сходстве и различии источников повлиявших на спо-

¹⁶ Л. Каравелов, *По-напред от всичко физиологията*, Антология..., 266—267.

¹⁷ Л. В. Воробьёв, *Философские и социологические воззрения Любена Каравелова*, Москва 1962, 100.

¹⁸ Л. Каравелов, *Книжовност*, Избрани..., 337.

¹⁹ Л. Каравелов, *Српска књижевност*, Публицистика..., 404.

²⁰ Л. Каравелов и Х. Ботев, *Знаеш ли ти кои сме?*, София 1947, 342.

соб понимания Марковичем и Каравеловым предмета и функций философии. В отличие от Каравелова, воздействия философских концепций русских славянофилов на творчество Марковича не наблюдается. Его отношение к славянофилам было более критическим, чем Каравелова. Оставшиеся источники, то есть русский революционный демократизм, натурализм, позитивизм, французское просветительство, вульгарный материализм и естественнонаучный материализм, воздействовали на обоих интеллектуалистов.

Кроме выше указанных источников, на Марковича воздействовала ещё философская мысль русских народников эмигрантов, затем разнородные социалистические и коммунистические школы и прежде всего марксизм. Этот последний источник существенным образом воздействовал на способ понимания Марковичем предмета и функций философии. Что же касается Каравелова, то у него влияние русских народников было едва заметное. Его отношение к разнородным концепциям социалистов и коммунистов, а также к философским предложениям марксизма было скептическое, выжидательное и почти индифферентное. Для Каравелова идеалом общественного устройства был капитализм, а именно такой, какой существовал тогда в Северной Америке, Швейцарии и Бельгии.

Если же немного ближе присмотреться источникам общим для Марковича и Каравелова, то и среди них легко обнаружить очень многие характерные различия. Что касается натурализма Бокла и Дрепера, то, в отличие от Каравелова, отношение Марковича к ним было весьма критическое. В трудах Марковича так часто Бокл не присутствует, как у Каравелова. Не является он для Марковича таким неоспоримым авторитетом, как для Каравелова. Маркович вспоминает между прочим о Бокле для того, чтобы высказать своё несогласие с его утверждением о том, что нравственность не подлежит изменениям.

В свою очередь, произведения второго представителя натурализма — Дрепера, использовал Маркович более обильно, чем Каравелов, но одновременно интенсивнее критически. В своей известной работе „Реальное направление в науке и жизни“ Маркович подвергает критике натурализм, биологизм Дрепера. Сформулированный Дрепером биологического характера закон общественного развития, а именно, что любой народ проходит такие же биологические стадии развития от возникновения и до смерти, как и организм отдельного человека, Маркович считал неверным и оспаривал его.²¹ Он не соглашался также с натуралистического типа попытками объяснения Дрепером истории развития европейской науки. Вслед за П. М. Э. Литтре назвал Маркович такие интерпретации физио-

²¹ С. Маркович, *Реальни правац у науци и животу*, Сабрани списи, т. 1, Београд 1960, 234.

логической бессмыслицей.²² В отличие от этого, труд Дрепера озаглавленный „Физиология“ привёл Каравелова в восторг и заставил его повторять вслед за Дрепером, что физиология играет ведущую роль среди других наук.

Маркович указывал также на половинчатость, непоследовательность воззрений Дрепера, который тут же рядом заявлял о вечности, бессмертности материи и силы, о неизменности законов природы и тут же твердил, что они все были созданы богом, и бог управляет миром. Такую противоречивую, деистическую точку зрения люди науки называют бессмысленной — говорил Маркович.²³ А между тем, Каравелов некритически повторял вслед за Дрепером эти несвязные утверждения и занимал такую же как и Дрепер дуалистическую и деистическую позицию.

Если же в овою очередь присмотреться внимательнее к тому, что Маркович и Каравелов пишут о позитивизме, то очевиден факт, что у Марковича функционирует Конт гораздо чаще и обильнее. Маркович был на много больше и глубже знаком с творчеством Конта, и то с первой руки, так как знал французский язык. Он прямо указывает на контовский „Курс позитивной философии“²⁴ и излагает многое из содержания этого фундаментального для позитивизма труда. Марковичу была также известна полемика, которую вёл Т. Г. Гексли с Контом.²⁵ а кроме того содержание переписки Конта с Д. С. Миллем.²⁶ Маркович обращает внимание на целый ряд научных достижений Конта и даёт их оценку. Более всестороннее и критически, чем Каравелов, анализирует Маркович не только религию человечества, но и ряд неудачных научных концепций и предложений общественного характера выдвинутых Контом. Всё же, несмотря на очевидное более всестороннее знакомство Марковича с философией Конта, он не смог до конца преодолеть у себя влияния агностицизма Конта, тогда как Каравелову это удалось.

Ещё намного скромнее, чем с позитивизмом, выглядит знакомство Каравелова с философией французских просветителей XVIII века. Сводится оно к упоминаниям о французском материализме, к цитированию отрывков произведений Кабаниса и к указываниям некоторых фамилий этого интеллектуального направления. Встречаем фамилию Дидеро, Кабаниса, Даламбера, Вольтера и некоторых других учёных. В отличие от этого, у Марковича выступает целая плеяда представителей французского материализма с П. Гольбахом и цитированной

²² Там же, 236.

²³ Там же, 261.

²⁴ Там же, 317.

²⁵ Там же, 290.

²⁶ С. Маркович, *Социализам или друштвено питање*, Сабрани списи, т. 4, Београд 1965, 345.

его „Системой природы“, сочинением, которое потрясло весь тогдашний образованный мир, как написал Маркович.²⁷

Также несравненно всестороннее и с первой руки были знакомы Марковичу труды вульгарных материалистов и сущность их философских концепций. У Каравелова находим только переказ основных философских идей Бюхнера, а также довольно поверхностные сообщения о заслугах Фогта и Молешотта. В противовес этому, Маркович указывает названия нескольких трудов Бюхнера,²⁸ Молешотта²⁹ и Фогта,³⁰ цитирует их, пересказывает многочисленные ценные идеи, указывает на ведённые ними научные полемики, на их общественную активность и личные судьбы. В знакомстве этого источника происхождение Марковича неоспоримо.

Если же, наконец, оценить знакомство последнего общего источника, а именно естественнонаучного материализма, то это сравнение опять выпадёт в пользу Марковича. Ведь Каравелов фактически упоминает только немногие фамилии этих учёных, и то не самых значительных, как например Шлейдена, Александра Гумбольдта и некоторых других. Об их научных достижениях и философском значении пишет в самом общем виде. В отличие от него, в творчестве Марковича присутствуют все важнейшие представители этого научного и философского течения, во главе с Э. Геккелем,³¹ Т. Г. Гекслием и многими другими учёными разных стран. Маркович отмечает их научные достижения, излагает содержание их произведений и содержащуюся в них философию. Пристально следит за ведёнными ими научными полемиками, проявляет интерес к событиям из их общественной и личной жизни.

Проведенным нами сравнением совместных для Марковича и Каравелова источников мы заканчиваем наше выступление.

²⁷ С. Маркович, *Реални правац у науци и животу*, Сабрани списи, т. 1, Београд 1960, 245.

²⁸ Там же, 271—273.

²⁹ Там же, 278, 280; а также: С. Маркович, *Критика на „Младу Србадију“*, Сабрани списи, т. 2, Београд 1965, 93.

³⁰ С. Маркович, *Критика на „Младу Србадију“*, Сабрани списи, т. 2, Београд 1965, 93.

³¹ С. Маркович, *Реални правац у науци и животу*, Сабрани списи, т. 1, Београд 1960, 267, 273, 275.

**L. KARAVELOV AND SV. MARKOVIC ON THE SUBJECT
AND FUNCTION OF PHILOSOPHY****S u m m a r y**

Without attempting to discuss very complicated problem of similarities and differences in their views on philosophy, the author believes that the main trait of L. Karavelov's theoretical work was closely connected with the Bulgarian people's struggle for national liberation from Turkish oppression. He linked the inspiration and the intensification of changes in civilization which includes the development of science, with the transformation of capitalism after the French revolution. His concept of the subject and function of philosophy relies, first of all, on the Russian revolutionary democratism and Slavophily, then on naturalism, positivism, French enlightenment of the 18th century, the vulgar materialism, and the materialism of natural sciences.

On the other hand, the effects of Russian Slavophiles' philosophical concepts were more critical in comparison with Karavelov's. As for the other above mentioned sources, they had the same effect on both of them.

Михаил БЪЧВАРОВ

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ ФИЛОСОФСКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ВЪЗГЛЕДИ

Любен Каравелов¹ принадлежи на културната традиция на българския и сръбския народи. Неговото творчество придобива общо славянски характер. Той твори на три езика — български, сръбски и руски. Каравелов придобива широка известност и като деец на българското революционно движение и като мислител-теоретик. За това свидетелствуват огромната му кореспонденция и многобройните изследвания на светогледа на социално-политическите му възгледи от много чужди учени.

Всичко създадено от Каравелов, целият жизнен път на Каравелов и политическата дейност на Каравелов са единна оплав, единен замисъл, единствена върховна цел — Освобождението на България, консолидирането на българите като нация и нейното самоотвърждаване сред свободните народи на

¹ Любен Каравелов (1834—1879) е сложна и интересна, богато надарана и талантива личност. Изминал противоречив път на духовно развитие, той се издига до най-високите върхове на възрожденската култура. Политически деец, революционер, писател, литературен критик, поет, популяризатор на естествознанието, Каравелов развива и интересни философско-социологически възгледи.

Л. Каравелов е роден през 1834 г. в гр. Копрявцица, където получава първоначалното си образование. После учи в Пловдив и в гръцкото училище. В спомените си той описва схоластичния дух и безжизненото обучение, получено в гръцкото училище.

През 1857 г. Каравелов отива в Одеса да продължи образованието си, а по-късно заминава за Москва, където се записва студент във филологическия факултет на Московския университет. Един от най-творческите си периоди Л. Каравелов прекарва в Сърбия, където е в центъра на най-радикалните среди на сръбските прогресивни сили. Вж. Кр. Шарова, *Любен Каравелов и българското освободително движение 1864—1869*, София 1970, Л. Воробев, *Л. Каравелов*, София 1983.

европейския континент. За достигане на тази върховна цел Каравелов предложи и приложи няколко социално-политически метода в различни етапи на своя нестюкоен жизнен път, които имат различна историческа стойност за българския народ.

Като личност с универсална надареност Каравелов приема изумително изследване на бит и фолклор, на култура и история, на актуално битие и социална структура на своя народ. Възсъздаде ги в проза и поезия, в публицистика и научни изследвания, за да създаде социално-политическа концепция за освобождението и бъдещето на поробена България. Но Каравелов като всепризнат ръководител на БЦРК, като национален мислител направи сериозен опит да създаде нов светоглед, нова философско-социологическа концепция, която да е близка до съзнанието на българския народ, до неговите житейски представи и традиционно мислене, т. е. да изгради национален мироглед с научно съдържание.

„А на българския народ са потребни чисти български книги, с български народен дух, с българско направление и с български поглед... на българите са потребни повече книги самобитни... Българският народ трябва да има умствена храна..., когато един народ захваща да живее, то нему трябва здрава и чиста храна... на народните водачи и писатели е обаяността не да увеличават суеверията и заблужденията, а да чистят тая ръжда, която е покривала до днес българския живот. Нам е потребна днес наука, наука положителна, наука жива, наука човеческа“²

Тъкмо тук е новаторството на Каравелов. Опрян на критичния анализ на културата и философията на древността и съвременето му, опиянен от възторг към научните му открития на XIX в. и изпълнен с хуманистична вяра и преклонение пред битието на човека, той създаде философски антропологически мироглед. Той има два извора, два източника, две опори — науката и знанието за човека. Неслучайно той непрекъснато през всички етапи на дейността си издига, формулира и поддържа два лозунга: „Знанието е сила“ и „Опознай себе си“.

Наричаха и наричат често Каравелов еkleктик, последовател на едно или друго философско-социологическо течение в Европа или Русия и спорят за това. Доводите са, че той цитира, опира се и излага възгледите на древните, на западните просветители Дрейтър, Бъкъл, Кери, на немските вулгарни материалисти Фогт, Молешот и Бюхнер, на Конт и френските материалисти, на Чернишевски, Херцен и Писарев, на Шевченко и Нютон, на Дарвин и на Йоан Екзарх Български, а критикува Хегел, спекулативната философия, схоластиката

² Л. Каравелов, *Събр. съч.*, Т. VI, София 1966, 147.

и мистицизма. Да! Това е вярно. Каравелов действително познава, изучавал е и е цитирал тези мислители. Но тъкмо в това, че върху критичния анализ на световната философия и социология създаде своята „здрава и реална“ философия, е оригиналното в творчеството на Каравелов.

Л. Каравелов напълно отхвърля старата схоластична философия. Него не го задоволява философията на Хегел и всяка друга философия, която не е свързана с естествознанието и живота. „Старата философия и психология ... претърпяха поражение и възприеха съвсем нова форма, действително тръгнаха по своя истински път: философията на натуралистите прекъсна връзката си с философията на теолозите, а психологията загуби някогашното си значение ... теоретичната философия умря заедно с Хегел и началата на опитните науки проникнаха и продължават да проникват във всички отрасли на човешкото мислене“.³ Той категорично отхвърля тезиса на Хегел, че „вчиско съществуващо е разумно“. За Каравелов съществуващата действителност в България не само, че няма признаци на разумност, но тя е варварска, гнусна и източник на несправедливост и непрекъснати страдания за народа. „Чуват се такива философии: всичко, що е станало от старо време, не трябва да се бута, защото е старо, а що е старо, то е добро и свето. Всичко, що е мъртво, е окаменено, трябва да се изхвърли из нашия живот. Всеки човек, всеки народ, трябва да отхвърли от себе си логика, която твърди, че всичко, що съществува днес, е разумно и добро“.⁴ Каравелов издига призива за борба против „недостатъците на обществения живот“, за коренна промяна на съществуващото в България, защото от само себе си те няма да се поправят. Но явно е, че Каравелов не вижда новото и революционното в Хегеловата диалектика. Като утвърждава тезиса, че на българите е нужна положителна наука и истинска философия, той отхвърля и старите философски системи. „Нито Платоновата и Сократовата философия, нито Ликурговите и Соломоновите закони, нито Диогеновите мъдрости могат да имат значение в сегашния XIX в. Всичко щото е умряло, то е отишло, а новите времена изискват и нови идеи и нов живот“.⁵

Каравелов в противоположност на средновековната схоластика, идеалистическа философия на Хегел и еkleктизма на „домашните“ философи издига лозунга за „истинска философия“, за „здрава философия“, за единство на реалната философия и естествознанието. „Естествените закони са единственият път, когото е определила здравата философия, за да се повдигне к я и да е наука и да се познае коя да е истина. Всеки историк, всеки моралист и всеки философ не щат да

³ Л. Каравелов, Събр. съч., т. VI, София 1966, 59.

⁴ Пак там, 71.

⁵ Пак там, т. VII, София 1967, 114.

могат да изпълнят своите цели, ако техните изследвания не бъдат основани на природните явления и на естествените науки".⁶

Следователно за разлика от своите предшественици той разглежда философията като природна философия, т.е. като философия за човека и науката. Тя е пряко следствие от естествознанието и се гради върху природните закони. Тя е чужда на спекулативните умоустроения и на схоластичните умоування. Нейните принципи не противоречат и не се натрапват на науките, а произтичат от естествените науки и в съгласие с тях.

Каравелов приема философията като обща концепция за битието на човека, за неговото съществуване и щастие. В този смисъл Каравелов създава нов антропологичен философски възглед, който се опира на положителното знание за човека и на естествените науки. Антропологическият принцип на Каравелов изисква, преди всичко, опознаване на човека и природата върху основата на положителните науки и неопровержимите данни на природознанието и новата философия. Той подчертава: „Няма съмнение, че човек трябва, преди всичко, да познае себе си, да опознае своите наклонности и чак тогава да проучва останалите същества на белия свят. Обаче това не се правеше досега, както трябва, дори никак не се правеше. Хората гледаха да опознаят развитието и съществуването на душата без тялото, мъчеха се да разберат в коя част на тялото се намира душата, а за самото тяло нищо не знаеха. С психологията, логиката, а и с историята на философията досега се занимаваха (а и сега се занимават) предимно богословите (теолозите), идеалистите, калугерите и изобщо хората, които свикнаха да смятат анатомите и физиолозите за безбожници, глупави фантазьори, дори и еретици“.⁷ Това схващане още по-прецизно Каравелов обосновава в рецензията си „Небесните светила или планети и звездни мирове“.⁸ Здравата, реалната или положителната философия има и големи практически задачи и изпълнява важни социални функции във възпитанието на гражданите. Голяма роля за създаването и обосноваването на природната философия са имали според Каравелов много мислители, сред които важно място заемат западните просветители и немските вулгарни материалисти. „Бокъл, Дрейгър и други преобърнаха наопаки историята и дадоха ѝ правилен ход; Молешот, Карл Фогт, Бюхнер и други разрушиха метафизиката и на нейно място издигнаха храма истинска наука и знание. Следователно естествените науки, а най-много физиологията не само, че доби право днес да разследва и да проверява философията, но ... настанало е вече

⁶ Л. Каравелов, Събр. съч., т. VI, 165.

⁷ Пак там, 70.

⁸ Пак там, 268—271.

онова щастливо време, което никой не смее да говори за философията, ако той не е изучил по-напред физиологията“.⁹

Схващането на Каравелов, че „здравата“ е зависимо от физиология и естествознание, се спира на генералния му тезис за взаимодействието, взаимната зависимост и взаимопроникването на обществените и естествените науки. В това единство на обществознание и природознание ръководна методологическа роля наред със „здравата или истинна“ философия играе математиката. Това е едно от големите прозрения на Л. Каравелов.

„Основата на всяко знание, следователно и основата на всяко правилно учение и развитие, основата на цялата система на науките може да бъде само математиката. Без математическите науки е невъзможно човек да навлезе в по-голяма и по-широка сфера на знания. В добрите прастари времена не се е смятало, че това е толкова нужно. Историята не искаше и да знае за статистиката, географията и политическата икономия, логиката — за естествените науки, философията и аритметиката, но точно затова най-силните и най-енергичните умове навлизаха по някой път в такива затънтени кътчета, в които не е светила нито една искра божия. Без математиката не могат да вървят напред нито астрономията, нито физиката, нито химията. Без химията пропада цялата физиология и не могат да се обяснят процесите и целият органически живот. Без биологията са непонятни законите на живота на човешките общества, без нея не може да има нито история, нито социология“.¹⁰

Според Каравелов голямо значение във формирането на новите идеи на XIX в. има френския философ Огюст Конт, към когото той се отнася критично, и с уважение. О. Конт е „един от най-големите философи на нашето време, един от най-силните, най-дълбоките и бистри умове на това столетие...“.¹¹ С най-голямо уважение той се отнася и към руските революционни демократи Херцен, Чернишевски, Белински, Писарев и украинския Кобзар Т. Г. Шевченко.

И така Каравелов, след като отхвърли несъстоятелните според него философски концепции, определя за единствено правилно т.нар. „здрава или истинна философия“.

Оттук той поставя на разглеждане основния въпрос на всяка философия. В рецензията си за книгата на В. Хаджистоянов-Берон „Естествена история“ Каравелов (от 1870 г.) специално разглежда физико-психологическата проблема, като предлага материалистическа интерпретация на въпроса за съотношението между душа и тяло.

⁹ Л. Каравелов, Събр. съч., т. VI, 166.

¹⁰ Пак там, 38—39.

¹¹ Пак там, т. IV, 1966, 555.

„Човекът е сътворен от две части, т.е. от душа и тяло, или сила и материя, както и самата природа. А може ли да съществува силата без материя и материята без сила, тоя въпрос трябва да реши физиологията и природната философия“.¹²

Тъкмо от позициите на това свое схващане Каравелов дава отговор на въпроса за съдбата на душата. „Новите физиолози доказаха вече, че човешката душа е свързана с човешкото тяло и че всичките наши душевни движения се поражат в нас от потребността на нашите физически органи“.¹³ Следователно той предлага едно материалистическо решение на проблемата за съотношението между духовно и физично. Каравелов, като се опира на дълбоката си вяра в плодотворното единство на философия и физиология, смята, че главният мозък е наредба (апарат), която е предназначена да управлява човешката душа и чрез, която се появяват мислите, съображенията, размишленията и пр.¹⁴ Нищо в многообразната природа не се губи. В цялата действителност има обективни природни закони. Затова всички явления в действителността имат „природни причини“. Природните закони и „природните причини“ на явленията се разкриват и изучават от естествените науки.¹⁵ Но Каравеловият антропологически материализъм е непоследователен, защото допуска понякога и отъждествяване на природата с бога.

Социологическите проблеми заемат важно място в мирогледа на Л. Каравелов.

Върху социалната концепция на Л. Каравелов оказват влияние социологическите теории на О. Конт, Дрейтър, Бъкъл и руските революционери-демократи.

Най-общо Каравеловата социална концепция може да се отнесе към натуралистическото социологическо направление. Л. Каравелов смята, че историята на човечеството трябва да се схваща в единство с природната история, а човекът като природен и социален феномен.

„Колкото за историята на политическата икономия — пише той, — то тя са тясно свързани с човешкия живот, защото са нищо друго освен човечески живот и затова историците и политико-икономистите трябва да стъпят твърде острожно на своя път ... — човекът е дете на природата, следователно и историята му ще бъде природна“.¹⁶

Това е в духа на основния му антропологически философски принцип.

¹² Л. Каравелов, Събр. съч., Т. VI, 1966, 167.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там, 210.

¹⁶ Пак там, 173.

Центърът на социалните изследвания според Каравелов е общественият напредък в най-широкият смисъл на понятието. Така в статията си „Опишете действителния живот“ от ян. 1871. г. той изтъква, че „всяка една наука, която се нарича човеческо знание, трябва да брани човеческите права и да открива истинния път към цивилизацията и напредъка“.¹⁷ Това Каравелов винаги съчетава с призива да опознае себе си, околните и обществото. „Да опознае човек сам себе си е начало на всяка една наука, на всяка истина“ (т. VI, с. 165).

Каравелов като революционер-демократ решително осъжда възгледа, че географското направление в социологията е последователно научен възглед за обществото. Различните степени на човешката история, детство, зрелост и старост, а заедно с това и различните прояви на нравствеността са социални, а не биологически явления.

Той обосновава три тезиса (в статията си „Сръбска литература“) за основните социални явления в обществения живот, като нужда, труд, щастие и цивилизация, които доразширява и дообосновава в други статии.

1. „Материалните нужди карат всеки човек да се прослави във всички области на своята икономическа дейност, тогава в страна се явява изобилие от продукти за задоволяване на различни човешки нужди — и това се казва богатство“.¹⁸

И така материалните нужди обуславят производството, което създава общественото богатство.

Второ, че „... човешкото щастие зависи от просвещението от материалното богатство. А материалното богатство от свободата“.

Този втори тезис за човешкото щастие се допълва от сериозно съображение, че „Може да се каже без преувеличение, че човешкото щастие зависи изключително от особеностите на неговия обществени живот..., където няма свобода, там няма нито щастие, нито благоденствие“.¹⁹

Като тълкува проблемата за човешкото щастие изключително върху обществена основа, като социолог Каравелов формулира третия си тезис, че: „Трудът създава всички блага, а благо — цивилизация и нравственост“.²⁰

Каравелов съчетава тези възгледи с идеята за ролята на просветата в развитието на обществото. За него тезисът на Бъкъл за важната роля на знанието в прогреса на културата и за развитие на всяка цивилизация е достоверен факт.²¹

Творци на историята и на най-великите социални събития са народните маси. Народната революция в България също

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Л. Каравелов, Събр. съч., т. VI, 50.

¹⁹ Пак там, 51.

²⁰ Пак там, 65.

²¹ Пак там, 148.

ще бъде дело на трудовите маси — селяни, занаятчии и бедни граждани. Ако в борбата на българския народ за свобода окажат подкрепа и други страни, то това ще бъдат представителите на трудовия народ. За свободата проливат кръвта си само онеправданите и социално потиснатите. Френският пролетариат с участието си в революцията е доказал това пред целия свят, затова и на него принадлежи бъдещето и Франция.

Един от най-съществените моменти в социалния живот е ролята на масите, на тяхната съзнателна и волева дейност в историческите събития. От дейността на хората се определя ходът на даденото събитие, а не от фатума. От историческите обстоятелства Каравелов извежда и човешката нравственост.

Любен Каравелов е социолог-реалист, който решава проблемата за бъдещото социално развитие на страната в зависимост от конкретната историческа ситуация на Балканите и Европа. Той издига идеята, че бъдещето на балканските народи е във федерацията на балканските страни. Социалният му идеал е демократичната република от типа на Швейцария и САЩ, които тогава са характерни с демократични свободи, отсъствието на бюрократично-военен апарат и както се изразява Енгелс, образец на самоуправление. Тази идея Каравелов широко обосновава в брошурата си „Български глас“. От редица негови статии следва, че той смята капиталистическият път за неизбежен в бъдещото свободно развитие на България.

С критиката си на феодализма изобщо и по-специално на турския феодализъм, на идеите на просветителството и туркофилството за социалното развитие на България и с обосноваването на идеята, че социалната революция ще освободи българския народ от политическо и национално робство, Л. Каравелов заема едно от най-видните места в историята на обществено-политическата мисъл в България.

А със своите философско-социологически схващания — сплав от естествознание и човекознание върху материалистическа основа — той заложи основите на научния мироглед на българите. Този възглед за света и човека днес на марксистко-ленинска основа е всеобщият светоглед на целия народ.

LYUBEN KARAVELOV — HIS PHILOSOPHICAL AND SOCIOLOGICAL VIEWS

Summary

Lyuben Karavelov belongs to the cultural tradition of the Bulgarian and Serbian people. His works panslavonic nature because he writes in Bulgarian, Serbian and Russian. As a personality with an universal talent he examines being, folklore, culture, history, social structure and the actual way of living of the Bulgarian people during the nineteenth century. Karavelov re-creates in prose and poetry, in publicism and scientific studies the

socio-political conception of the liberation and the future of Bulgaria. He gives proofs of the idea about the creation of rational outlook. Karavelov is a personality who entwines in his philosophical and sociological conception the views of the West European enlighteners and the Russian philosophers from the nineteenth century. His philosophical view has two sources and two bases: natural sciences and knowledge of man. Therefore his main mottoes are "Knowledge is Power" and "Get to know yourself".

The basic feature of Karavelov's philosophical conception is philosophical anthropology. He designates this philosophical conception with the term "sound or real philosophy". Karavelov rejects Hegel's theory and speculative philosophy and especially Hegel's principle that every existing thing is sensible. According to the author the real philosophy has to be based upon the achievements of natural science and physiology. We can draw the conclusion that the principles of his outlook do not impose on sciences but result from and are in accordance with them. This philosophical conception is a knowledge about man's being, about his existence and his happiness. In the unity of natural and social sciences a particular role is played by mathematical knowledge. Lyuben Karavelov's social conception can be associated with the naturalistic sociological trend. He rejects the geographical conception as a scientific view about the development of the society. Inspired by the principles of Henry Thomas Buckle and Drayner, he claims that in history of mankind three stages can be noted: childhood, adolescence and maturity. On these main principles he bases the thesis that the human happiness depends on education and social freedom — on material wealth. Human labour lays in the foundations of the social prosperity. The labour creates wealth, and with the help of wealth the civilization and morals are formed. Karavelov accepts the Swiss Confederation and the American self-government and education as a model of the future social structure. In that sense he is a sociologist-realist. We can say that a number of Lyuben Karavelov's philosophical and sociological views sound up-to-date even in our times.

Андрија Б. К. СТОЈКОВИЋ

ФИЛОЗОФСКИ МАТЕРИЈАЛИЗАМ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА И ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА

Настављање компаративног изучавања филозофске и друштвене мисли српског и бугарског народа мислим да је дошло на значајну тему поређења суштине живота и дела двојице великана — Светозара Марковића (1846—1875) и Љубена Каравелова (1834—1879), савременика чије су идеологије умногостичне.

1. Терминологија: материјализам и/или реализам

1. Пада у очи да Каравелов готово и не употребљава термине „материјализам/идеализам“, о чијем садржају Марковић доста опширно растравља, али да обојица уместо термина „материјализам“ прихватају термин „реална филозофија“ (Каравелов) односно „реализам у науци и животу“ (Марковић). Основни разлози за то су следећи ([12/6], 130—131).

Термин „материјализам“ попримио је пежоративно значење грабежи за материјалним добрима, хедонизма и „слатког живота“ ([3], III, 130). Пошто су филозофски материјализам као идеологију револуције прогонили буржоаски идеолози, Л. Фојербах, Н. Г. Чернишевски и др. употребљавали су термин „антропологизам“ и „организам“, а Д. Ф. Штраус, Х. Спенсер, Е. Хекел, Л. Ноаре и др. термин „монизам“. Марковић је бранио филозофски материјализам као „филозофски правац“ или „школу“ „на коју обично вишту незналице да преобраћа чове-

ка у скота“ ([3], III, 97—98, 130), па је настојао да докаже да управо та филозофска школа заступа „највећи 'идеализам', где сваки човек тежи да усрећи све људе“ ([3], III, 98). Иако је термин „материјализам“ сматрао тачнијим (па је Лаза Нанчић у немачком преводу Марковићеву расправу означио као *Материјалистички правац у науци*), Марковић је, ради цензуре, у српским текстовима, под утицајем Д. И. Писарева, А. Херцена и др., употребљавао претежно термин „реализам“, а слично је поступио и Каравелов.

2. Различите друштвенокласне позиције, али слични идејни извори

2.1. Око *Марковићевог* теоријског, а поготову идеолошко-политичког наслеђа боре се многе струје и партије,¹ али је он неоспорно био члан-кореспондент Прве интернационале за Балкан који је дошао до низа самосталних схватања и у економској, и у социјално-политичкој, и у филозофској области, тако да је признат за једног од саоснивача марксизма и Прве интернационале.² Марковићеве *идејне изворе* изучавали су Ј. Скерлић, Д. Недељковић, Х. Писарек и многи други компара-

¹ *Библиографија радова о Св. Марковићу 1875—1975*, део 1, Београд 1976, 9—161 (прикупљено, обрадио и саставио Слободан М. Камачинић у сарадњи са Емилијом Тешвић-Насковски); део II, 1976—1980, Београд 1981, 9—148 (прикупљила, обрадила и саставила Емилија Тешвић-Насковски) — укупно 1670 библиј. јединица. — Вид. и А. Стојковић, „Да ли је Св. Марковић марксист“, *Дијалектика* (Београд), 3, 1977, 61—76, [14], 29—36.

² После Другог светског рата, први је Д. Недељковић 1946. године ослучно исказао оцену да је Св. Марковић на свој начин марксист ([4], 200—207) али је — после неких аргумената нпр. А. Стојковића ([8], 5—72) и др. — ту тезу дефинитивно доказао Х. Писарек: „утврдио је и своје резултате навео у прегледној табlici података по којима је Св. Марковић дела Маркса и Енгелса у својим списима експлицитно или имплицитно навео 188 пута, ([1]/11, 60—62) односно чак 441 пут (Х. Писарек, „Тачна локација помињања Маркса и Енгелса и њихових дела у радовима и списима Св. Марковића“, *Дијалектика*, 2—3, 1978, 217—236). — На кључно питање: да ли је Марковић, пишући свој економски трактат по Чернишевском (и Милу), марксист, архивско-теоријским путем позитиван одговор дала је Вера Пилић-Ракић ([13], 201—229; [12/1], 73—85), затим Р. Давидовић ([12/2], 67—71), Ј. Пејић ([12/4], 649—662), П. Дамјановић ([12/3], 703—707) и др. Сви ови аутори с разлогом истичу и Марковићеву самосталност у даљем развоју економске, друштвенополитичке, филозофске стране марксизма.

тивисти.³ Марковић је дао списе посвећене филозофској и друштвеној мисли.⁴

2.2. Каравелов није оставио филозофских списа (осим књижевно-естетичких и критичких) и, друго, уопште није стигао до марксизма ([1]). Око његове друштвенокласне позиције и идејних извора још се споре бугарски и експерти других научних центара ([6], 512—519; [9], 158—162; [7], 455—456; [5], 6, 23—248; [17], 5—406; итд.).

2.3. Сажето речено, извори Марковића и Каравелова веома су сродни када се односе на филозофски материјализам, његову научну заснованост и противстав према филозофском идеализму, религији и цркви. Али је деобна линија између њих доста јасна: Марковић је превазишао либерално-буржоаске задатке свога времена прилазећи пролетерској интернационали, чији је програм самостално разрадио да би био применљив на Србију и друге претежно аграрне земље без развијеног пролетаријата (чему је тежио и Маркс крајем свога живота), до чега Каравелов није стигао, као ни Васил Левски и Христо Ботев: први марксист у Бугарској је Димитар Благојев ([9], 371), а његов поглед на свет формира се од 1883—1891. године. Значи, заједнички су извори Марковића и Каравелова: руцки револуционарни демократи и преко њих Л. Фојербах и француски материјалисти XVIII века; вулгарни материјализам; нека схватања Бекла, Дрепера, Конта, Спенсера и других позитивиста и еволуциониста, код Марковића нарочито Дарвина; Каравелов прецењује значај географско-антрополошког фактора (природне средине) док га Марковић ограничава друштвено-економском основом као примарном и у односу на разум, науку и просвету. Тако је Каравелов у области друштва и историје идеалист и антропологист који не схвата економску основу класних подела, док је Марковић

³ Овде је неопходно навести бар следеће: Ј. Скерлић, „Материјализам“, *Светозар Марковић*, Београд 1922², 199—209. Д. Недељковић, [4], 200—207. Тодор Павлов, „Св. Марковић“, *Наша књижевност*, 2, 1946, 3—173. М. Т. Иовчук, „Светозар Марковић“, *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*, Москва 1958, № 24, стр. 32—46. Дејан Павлов, „Материјализам на С. Марковић“, *Известия на Института по Философия*, София 1962, т. 7, кн. 1, 219—253. А. Стојковић, [8], 5—72. W. D. McClellan, *Sv. Marković and the origins of Balkan socialism*, Princeton, New Jersey 1964, 104—118. Ал. Тодоровић, *Етичка схватања Св. Марковића*, Зајечар 1966, 22—36. Драган М. Јеремиаћ, „О филозофији код Срба“, *Савременик*, 5, Београд 1967, 424—427. На крају, Писарек наводи совјетске чубенике историје филозофије и енциклопедије и чланак у *The Encyclopedia of Philosophy*, т. 5, New York, London 1967, 164—166 (аутор А. Стојковић, уредник Мих. Марковић). ([11], 89—92).

⁴ Оригинал [2], I, 225—361; [3], III, 3—98; (I изд. *Летонис Матице српске*, св. 112, 1867—1869, 65—135; св. 113, 1871, за 1872. год., 17—89). *Die materialistische Richtung in der Wissenschaft*. Von S. Markowic. (Aus dem serbischen übersetzt von L. [azar] N. [ančić]). »Der Volksstaat, Organ Der Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands«, од 1—29. IX 1876; [3], III, 99—131.

и ту претежно материјалист и марксист.⁵ Заједнички извор и Марковића и Карвелова, који стављају у први план и грађански истраживачи, јесте њихово полагање од конкретне друштвене ситуације својих земаља тога времена да би их преобразили, у чему је Марковић пролетерски револуционар док је Карвелов био буржоаско-либерални револуционар који је на крају постао еволуционист.

3. Материјализам — компоненте и целина

а) Марковић

3. Слично класично јасном Фојербаховом противставу између материјализма (и науке), с једне, и идеализма (са религијом и теологијом), с друге стране, који је од Фојербаха касније преузео и Ф. Енгелс, Марковић је дефинисао свој „реални правац“ који је у немачком преводу вратио на прикладни назив „материјалистички правац“.

Типолошке карактеристике Марковићевог материјализма јесу ове.

Општа: то је *еволуционистички природнонаучни материјализам* са низом елемената дијалектике тако да га неки аутори оцењују и као дијалектички материјализам или бар као „значајан корак ка њему“ ([4]; [8], 69; [12/9], 188; [11], 139). И поред указаних одступања, та оцена је тачна за Марковићеву друштвену и политичку мисао, али мање експлицитно за његово схватање природе мада је он доста успешно превазишао елементе „старог“ (метафизичког, антрополошког, механицистичког итд.) материјализма. Марковићев материјализам садржи све основне категорије и законе материјалистичке дијалектике Маркса и Енгелса и њихову методолошку примену; у великом је степену доследан и интегралан: обухвата (1) схватање природе, (2) човека и друштва, (3) систем вредности социјалистичког друштва у настајању и (4) методологију његовог практичног остваривања (укључујући и проблеме отуђења и разотуђења), што значи да је *активистичко-практички материјализам*; најзад, доследно је атеистички и антиклерикалан ([8], 17—50; [12/6], 127—132, 149; [11], 139, 158—160).

Тако, у области природе („објективне дијалектике“), Марковићев материјалистички монизам материју (природу) сма-

⁵ Видети А. Стојковић, „Да ли је Св. Марковић марксист“, Преглед досадашњих увидања, *Дијалектика*, 3, 1977, 61—76; „Плелоје за оцену да је Св. Марковић један од оснивача марксизма“, *Обележја*, 5, Приштина 1987, 29—36.

тра за темпорално и каузално-генетички примарну (првобитну, вечну и неуништиву, објективно-реалну), па се чини да је ближи домарксовском него Марксовом активистичком материјализму који је уз то и хуманистички — али је ту (онтолошку) страну материјализма Марковић пренагласио да би сузбио идеализам и теологију, док у другим списима претежно обрађује антрополошко-хуманистичке проблеме. О томе он пише у закључку *Реалног правца*: „Започели смо са најгрубљим 'материјализмом' на који обично вићу незналице да преобраћа човека у скота, па смо дошли до највећег идеализма, где сваки човек тежи да усређи све људе! [...] На тај начин показали смо пут, којим човек може да оствари барем један део својих божанствених снова овде на земљи“, док напротив филозофски идеалисти (богослови и др.), „који не познају везу човекову са земљом већ га доводе с неба и спремају за небо, већином остављају га овде на земљи у ропству и прашина. Па ако и покушају, да га из блата крену, они то не умеју да изврше, што не знају његову земаљску природу“ ([3], III, 97—98). Тако Марковић исказује улогу филозофије у целини револуционарне идеологије Интернационале коју, спецификовану, жели да оствари у Србији.

Цели свој поглед на овет заснивајући на науци, Марковић науку највише укључује у онтолошки део филозофије, и то природну науку, да би доказао њену истинитост и ефикасност ([8], 28—35; [11], 106—139; [12/6], 129—130; нарочито Д. М. Ивановић, [12/7], 89—103, и М. Бертолино, [12/8], 105—117). Марковић доста детаљно излаже ([3], III, 3—51) категоријални систем: материја и њени атрибути — „снага“ (сила), кретање итд., проблем детерминизма и законитости (каузалитет и побијање телеологије, однос тела и душе, атеизам као консеквенца филозофског материјализма, суштина и врсте филозофског идеализма и верских предрасуда итд.). Посебно место заузима Марковићева имплицитна *дијалектика*. Као револуционар, он је морао бити не само материјалист већ и дијалектичар. Напоменули смо да је разлоге за неекспликовање дијалектике преузео од Фојербаха преко својих руских учитеља: Хегелова, а поготову Шелингова, натурфилософска дијалектика због својих ненаучних спекулација изгубила је кредит код природњака и других научника па је у доба природно-научног материјализма и позитивизма било компромитујуће отворено се позивати на дијалектику. (На једном месту нпр., [2], IV, 386, Марковић пребацује Прудону што „влада фразом — дијалектиком“). Међутим, као и код Чернишевског,⁶ и код Марковића уз дијалектичке категорије налазимо и дија-

⁶ Код Чернишевског налазимо све основне дијалектичке законе и категорије, а донекле и код Д. И. Писарева, али они нису били свесни нити експлицитни дијалектичари, из људских разлога. (*Историја философије в СССР*, Москва 1968, т. III, 40—59 [11/6], 130).

лектичке законе: закон негације или превазилажења (који приписује Марксу као закон друштва по коме се оно „развија непрекидно и у свом развоју тежи да уништи само себе и да се преустроји“ у социјалистичко); затим закон јединства и борбе супротности, узајамног условљавања и прелажења квантитета и квалитета, закон јединства и узајамног прелажења општет, посебног и појединачног итд. ([12/5]; 5—13; [12/6], 130—132; нарочито Х. Писарек: [11], 132—139).

4. Марковићев *гносеолошки материјализам* има карактеристике сличне његовом онтолошком материјализму ([8], 30—34; [11], 141—154). С гледишта гносеологије, мишљење сматра идеалним насупрот материјалним појавама, али његовим гносеолошким садржајем мишљење третира и као функцију мозга, што значи да с онтолошког гледишта и мишљење сматра материјалним (манифестацијом јединствене материје); тако он основни проблем физиологије проширује ван оквира односа „биће-мишљење“ на свет духа, душе, бога, идеја (стога је посебно детаљно обрадио атеистичке консеквенце филозофског материјализма).

Однос чулног и разумског сазнања решава активистички. Науке (посебно теорија рефлекса И. Сеченова, теорија органске еволуције Ч. Дарвина и др.) доказују материјалну и друштвену генезу и суштину људске свести која је одраз („одпечаток“) спољног света а чији је анатомско-физиолошки центар мозак ([3], III, 40—45). „Уробене мисли“ не постоје већ сазнање почиње са чулним „упечатцима“ који људе повезују са спољним светом; при том, Марковић не иде у крајност сензуализма XVIII века (Ж. Даламбер, Ламетри и др.), који прецењује значај чулног сазнања. Он разматра питање — да ли би људско сазнање било моћније када бисмо имали и друга и снажнија чула, и одговара да су нам довољна оваква каква су настала у односу човек-природа јер чулне податке даље обрађују разум и људска делатност. Марковић па се неким формулацијама међутим недовољно прецизан, па се говори и о његовом агностицизму. Он на пример тврди да, иако путем наоружавања чула инструментима и упорним пажљивим посматрањем све дубље продире у природне појаве — човек тиме не би постао оно што је у односу на животиње; јер иако „сваки покушај човеков да прожме ‘језгро јестаства’ то је покушај на нешто немогуће“, па је човек кантовски ограничен „само на појаве и законе по којима се оне догађају“, суштину ствари је ипак сазнатљива тако да сазнање нема граница: „једини правац у коме се наука може развијати“ јесте *предвиђање појава на основу закона* — „и у том правцу њен је развој бесконачан“ ([3], III, 43—45). Марковићево опредељење за гносеолошко-методолошки критички оптимизам има још један извор: то је човеково мењање природе путем рада. Тако су гносеолошки комплементарни чулно,

разумско сазнање (којим наука „показује човеку право значење његове велике моћи — ума — којим он проницава законе васионске“) и рад (наука човека „учи да само непрекидним усавршавањем — непрекидним радом — човек је могао да се подигне на оваку недоступну висину према осталим организмима, па и према најнижим расама своје сопствене феле“) ([3], III, 46—47). У вези с тим, Марковић заступа у знатној мери активистичко схватање одраза: сазнајни апарат човеков непрекидно се усавршава путем рада. Овакво схватање импликује Марксов појам праксе, чије класичне формулације Марковић није могао знати.⁷ Али он признаје праксу: знање по њему има практичан циљ, па иако „је ограничено органима за познавање“ „оно што он [човек] зна и што може знати то је истинито-стварно и што је најглавније: то је сасвим довољно за човекове потребе“ које се задовољавају човековом изменом природе ([3], III, 44—45). Ову страну проблема Марковић је детаљно и свестрано разрадио у *Начелима народне економије* по Н. Г. Чернишевском, Ц. С. Милу и А. Смиту уз марксистички подтекст Марксове мисли ([3], IX, 17—76, 87—84 и др.; [13], 201—229).

Треба додати да је као дијалектичар-материјалист Марковић схватао и динамичку страну погледа на свет у смислу тесне повезаности генезе и развика концепција о филозофском материјализму/идеализму са нивоом и карактером знања, пре свега о природи али и о психици и друштву. Овај однос схватао је као реципрочан, тако да су појмови „научна“ и „материјалистичка“, с једне, и „ненаучна“ и „идеалистичка“ („богословска“) филозофија, с друге стране, за њега синонимима.

Марковић је свој гносеолошки материјализам разрадио и методолошки, истичући принципе објективности, конкретности, свестраности, динамичизма (генетизма) и др. у сазнавању, тумачењу и мењању стварности, чему је као револуционар првенствено тежио ([12/1], 149—162).

⁷ Иако се Марковић није могао угледати на Марксове (и Енгелсове) радове у којима се магистрално дефинише њихова нова концепција праксе јер су *Тезе о Фојербаху, Економско-филозофски рукописи из године 1844.* и *Немачка идеологија* штампани тек после његове смрти, Марковић је гносеолошки оптимизам — поред указаних извора у *Начелима народне економије* — преузео из Марксове и Енгелсове практичко-револуционарне делатности али и из њихових објављених радова, нарочито из *Предговора првом издању* и из целог садржаја Марковог *Капитала* (I, 1873) у којем Маркс доста експлицитно и прецизно одређује своју материјалистичку и дијалектичку гносеологију (и методологију) као генетичку, „критичку и револуционарну“ („код мене, обрнуто [него код Хегела], мисаоно није ништа друго него материјално пренесено у човекову плуву и у њој прерађено“ (К. Марк—Ф. Енгелс, *Дела*, Београд 1970, том 21, 23—25 и др.; Х. Писарек, [11], 50—59). О пореклу чулног и разумског сазнања Марковић користи и наводи резултате и низа других аутора, од Лока преко Ламетрија и Холбаха до Ј. Бихнера, Ј. Молешота, Конта, Вунта и др.

5. Своје материјалистичко схватање Марковић је доста доследно спровео и кроз историју, друштво и тзв. *антрополошко-хуманистичку област* у целини.⁸ Марковић је, четврт столећа пре К. Кауцког, изградио *социјалистичку етику* допуњавајући Маркса Ч. Дарвином и (истичући да ће преокрет у овој области доћи путем социјализације инстинката) посебно нагласио идеју овојих руских учитеља да новог друштва нема без изградње нових, „бољих људи“ „који разумније схватају своје користи и јаче осећају потребу друштвености“ ([3], III, 51—71). Значајно је да је Марковић први доста детаљно развио марксистичку теорију *отуђења и разотуђења* и комплекс с њом повезаних питања (постварење, ослобођење итд.).⁹

Већ смо утврдили, на основу анализа В. Пилић, Л. Пејића, Р. Давидовића и низа других економиста, социолога и аутора хуманистичких наука, да Марковић признаје Маркову теорију радне вредности и закон вредности и да је у схватању економије, посебно *политичке економије*, и *историјског материјализма*, марксист. Али не епигон већ стваралац који у неким битним питањима антиципира и иде даље од Маркса па је наш савременик.¹⁰

⁸ [8], 34—67; Ал. Тодоровић, *Етичка схватања Св. Марковића*, Зајечар 1966, 5—146; [12/1—4], затим Илија Станојчић, *Теорија и пракса Св. Марковића у решавању националног питања јужнословенских народа на светлости новијих друштвено-политичких збивања*, 197—204; Војан Рус, *Св. Марковић и константе савремене Југославије*, 205—213; Владимир Рашковић, *Св. Марковић о класним односима и радничком питању*, 227—242; Десанка Савићевић, *Св. Марковић о коренима ослобођењу жене као битном чиниоцу социјалистичке револуције*, 261—269; Арпад Лебл, *Спајање социјалног и националног фронта борбе у концепцијама Св. Марковића и КПЈ од 1923. до 1945.*, 283—296; Љубиша Стокић, *Светозарева критика бирократије*, 297—327; Милан М. Миладиновић, *Св. Марковић, о моралном идеалу револуционара*, 329—340; Иљиа Конев, *Интернационализам С. Марковића и Х. Богева и револуционарна мисао на Балкану 70-х г. XIX века*, 411—423; и др. Видети и значајне резултате 35 учесника југословенског научног скупа „Светозаревих сусрета“ *Морал у учењу Св. Марковића*, Светозарево 1984, 11—449 и 23 учесника научног скупа *Педагошке идеје Св. Марковића и васпитно-образовни систем у Југославији*, Светозарево 1979, 14—333.

⁹ [10], 125—142. О отуђењу и разотуђењу рада код Марковића писали су и В. Пилић ([13], 225—229), Р. Давидовић ([12/2], 71), Данило Ж. Марковић (*Актуелност Светозаревих разматрања о утицају „фабричке поделе рада“ на човека*, [12], 271—281) и др.

¹⁰ Иако доказују ширину захвата и новост његових материјалистичких схватања друштва, Марковићева марксистичка схватања улоге радништва и сељаштва и посебно интелектуалаца, затим економије, самоуправе итд. у социјалистичком друштвеном преобраћају и њихов савремени значај, овде можемо само поменути резултате „Светозаревих сусрета“: *Светозар Марковић и економске науке*, Светозарево 1976, 15—197 (16 учесника); *Светозар Марковић о радништву и друштвено-историјска улога радничке класе*, Светозарево 1980, 11—440 (28 учесника); *Самоутрава у делима Св. Марковића и савремена југословенска пракса*, Светозарево 1977, 9—232 (16 учесника), и др. Овим научним скуповима који се одржавају од 1975. године, личност и дело Светозара Марковића доживели су критичку процену и афирмацију на југословенском, а преко њега и на међународном нивоу.

6. Марковић и Каравелов су се сусрели и у области уметности и естетике где су — у сличним условима а полазећи од сличних извора — обојица реалисти. За Марковића је утврђено ([8], 50—54; [15/1], 7—32; [15/2], 67—75; [15/3], 113—120; [15/4], 87—99, и др.) да је полазио од извора реалистичке естетике Белиноког, и то претежно преко Чернишевског, Доброљубова и Писарева, естетике коју су пре њега у Србију пренели Живојин Жујовић и Каравелов (на кога се Марковић и позива); пошто је оштрије од њих критиковао и одбацио српску романтичарску поезију, Марковић је, благодарећи сазрелим условима у српској култури и књижевности, успео да изврши преокрет од романтизма ка реализму код нас.

С позивањем највише на Чернишевског, Марковић захтева: да књижевност буде реалистичка и разумна; да буде „сувремена“ и да негује пре свега садржај тако што ће да одражава стварни живот, његове идеје и потребе „са гледишта савремене науке“ и да тиме буде „корисна“ делујући на општи друштвени препород ([2], II, 390—394; I, 85—96). Са ових позиција Марковић одбацује догматску и формалистичку метафизичко-идеалистичку естетику која је подржавала романтичарску књижевност и ларпурлартистичку уметност ([2], I, 87—88; II, 77, 392).

Марковић је знао и указивао да ови његови погледи нису оригинални и да он нема смисла за уметност. Он је при свем том овом страном своје активности сузбио једну лошу и демодирану поезију и естетику и упутио српску књижевност ка реализму. При том, Марковић је претерао: по тачним замеркама Ј. Скерлића и многих других до данас, он је књижевност и сувише ставио у службу политике социјалистичког покрета идентификујући књижевни реализам са науком, дидактиком и прогресивном социјалном тенденцијом и тиме чинећи од уметности оруђе облагорађивања људских осећања и подизања њихове свести у процесу формирања „бољих људи“ који једини могу остварити социјалистички друштвени преображај. Треба ипак рећи да своја реалистичка уверења Марковић није (као Писарев) доводио до апсурда „уништења естетике“ и утапања уметности у науку — али су такве тезе заступали неки његови следбеници (Пера Тодоровић, Мита Ценић и др.).

б) Каравелов

7. Прва битна страна материјализма Каравелова сродна је Марковићу: већина истраживача ([7/1], 131f и [7], 455—456; Н. Кондарев, [5], 221—226; [6], 514—519; и др.) сматра да је поглед на свет и посебно материјализам Каравелова у својој суштини „природнонаучни“, јер у одговору на основно пита-

ње филозофије Каравелов, попут О. Конта, полази од материјалистичког извода из свих научних знања о стварности која постоји објективно тј. независно од људске свести. Каравелов полази пре свега, као и Марковић, од природних а затим од друштвених, историјских и политичких наука, које све садрже објективну истину и служе људима у пракси. И поред свога атеизма и „дојединих дијалектичких идеја“, заоштрава оцену Варабјов, материјализам Каравелова је „*премарксовски*“, „*револуционарно-демократски*“, „*метафизички у схватању природе и на позицијама идеализма у схватању историје*“. И у схватању природе, а не само човека и историје, утврђују остали, код Каравелова су спојени природно-материјалистички поглед на свет и неке *деистичке* примесе, као што уз антропологистичко-метафизичке код њега налазимо и неке дијалектичке тезе: он полази од објективности природних закона и узрочности, одбацује „дровибење, судбину“, постојање Бавола и других духова, али при том сматра да је Бог створио свет да би га затим оставио да догађаји у њему теку по природним законима. Каравелов је знао да људско друштво и историја нису ван природе те да и за њих морају важити основни природни (физичко-хемијски и биолошки) закони, али да их они не могу до краја објаснити тако да историја и друштвени живот нису потчињени само природним законима. Али ни он није могао указати на специфичност друштвено-историјских закона па је у основи остао на позицијама *антрополошког материјализма* Чернишевског и преко њега Л. Фојербаха и др.

Поред свих тих одступања и неодређености, бугарски истраживачи, као и Варабјов и други совјетски познаваоци његове мисли, с разлогом сматрају да је Каравелов позитивно материјалистички одговорио на основно питање филозофије: по њему, материјални свет постоји и потчињен је детерминизму (систему закона и категорија) на основу кога можемо предвиђати догађаје.

На сличним изворима и на сличан начин као и Марковић, Каравелов као компоненте свога материјализма поставља и решава питања односа силе и материје, вечности света и објективности његових закона, душе и тела, у оквирима деизма критикује религију атеистички итд. Идеја развика путем настајања „преживелог“ и настајања новог и нарочито специфични *револуционарни активизам* такође су дијалектичке стране материјализма Каравелова. Он наине одбацује фатализам јер је уверен да „по мишљењу здраве филозофије човек је слободан у својим деловањима и у својим предузећима, према томе он треба да одговара за своје погрешке“. Пошто остаје на општим тезама, није јасно како Каравелов тумачи човекову слободу у оквирима строгог детерминизма који заступа. Има настојања (Кондарев [5], 225—226, 233) да се Каравелов протумачи као активистички идеолог јер дру-

штвене догађаје тумачи борбено а не пасивно-посматрачки и усмерава се на промене постојећег друштвеног уређења револуционарним путем; при том он идеалистички тумачи вољу као центар свих човекових способности а науку и знање уздиже као главну силу историјског развитка.

8. *Гносеолошки материјализам Каравелова* ([9], 169—173; [6], 514—515) попут Марковића одбацује могућност открића истине и јединим путем сазнања спољног света сматра чулно сазнање и уопште целокупно људско сазнање тумачи материјалистички: извор му види у материјалној стварности која се одражава путем чула, али је обрада тих података разумом одлучујућа, тако да природне науке и математика дају најверодостојнија знања. Истина тим путем добијена јесте општевалидна. Иако човека схвата превасходно антрополошки, као природно биће, и код Каравелова као револуционара има елементата на основу којих се види да је практичка делатност мерило истинитости сазнања.

9. *Материјалистичка естетика Каравелова* ([16], 135—191; [6], 517—518; [9], 173—177)¹¹ претходи Марковићевој и као реалистичко схватање уметности преузета је од руских револуционарних демократа (Белински, Чернишевски, Доброљубов и др.). И по Каравелову, наука и уметност (роман, драма итд.) решавају иста питања, али уметност одражава живот природније и свестраније од науке. Вредност уметности мери степеном њеног реализма, верног и потпуног одражавања живота. Иако уметнички садржај ставља испред његове форме, Каравелов не негира ни њен значај у уметности. Из суштине уметности као верног одраза стварности изводи њену социјалну функцију (друштвени значај): она, између осталог, указује на друштвено зло, помаже да се оно савлада тако да уметност има и васпитни и утилитарни значај. Објект уметности види у животу и не допушта да се уметност фантазијом одваја од живота као уметност ради уметности.

Ни Каравелов, дакле, није довољно схватио специфичност уметничког одраза стварности, његову битну разлику од научног одраза тј. од научне истине, пре свега у емоционалној сфери.

¹¹ Видети и: Божидар Ковачевић, „Љубен Каравелов и Св. Марковић“, *Летопис Матице српске*, 120/1946, књ. 358, св. 2—3, 198—206; Тодор Марковић, „Љ. Каравелов у српској књижевности“, *Српски књижевни гласник*, 1910, књ. 24, 348—359, 439—450, 534—540, 604—610, 678—687; Борбе Игњатовић, „Св. Марковић и Љ. Каравелов“, *Мост*, 39, Нипш 1976, 47—56.

4. Резиме и закључак

Прихватање филозофског материјализма од стране Каравелова и Марковића било је условљено ослобођењем бугарског и српског народа од националног (турског пре свега) и социјалног ropства (остатака феудализма, бирократије, код Марковића и буржоазије); с друге стране, то је било условљено и нужношћу прихватања научне и техничко-технолошке револуције, са којом је био тесно повезан филозофски материјализам.

10.1. *Каравелов* је изградио, први у Бугарској, еволуционистички природнонаучни материјализам који неким елементима имплицитне револуционарне онтолошко-гносеолошко-аксиолошке дијалектике не прелази оквире предмарксистичког метафизичког, револуционарно-демократског и антрополошког материјализма у схватању природе (чија је компонента и деизам) и антропологизма у схватању човека, а прелази у идеализам у схватању историје такође с елементима деизма (који му међутим не сметају да буде аклерикалан).

10.2. *Марковић* је свој изразито атеистички и антиклерикални, еволуционистички природнонаучни материјализам инкорпорирао у имплицитну (делимице експлицитну) онтолошко-гносеолошко-аксиолошку и дијалектику друштва као научни поглед на свет револуционарне промене друштва у социјалистичко. Научни социјалист свестан да без науке нема ни друштвено-економског ни вредносно-хуманистичког преображаја друштва у социјалистичко, Марковић је морао изградити свеобухватан материјализам: онтолошки (са основним категоријама и законима), гносеолошки (чулно и разумско сазнање као инструменти практичко-револуционарног мењања природе, човека и друштва) и вредносно-хуманистички: ту долази његова социјалистичка етика (настала синтезом Маркса, Чернишевског а највише Дарвиновог схватања о социјализацији инстинката) која учи да субјекти изградње социјализма могу бити тако настали нови, бољи људи спремни да се жртвују за опште добро; Марковићева материјалистичка позиција у уметности и естетици је реализам и утилитаризам по којима уметност попут науке (социологије и др.) треба да служи друштвеном препороду објективно одражавајући стварност.

11. Филозофски материјализам Каравелова је прва, предмарксистичка етапа развита револуционарне идеологије и материјалистичке филозофије у Бугарској после које (и деловања Васила Левског и Христа Ботева) долази марксистичка етапа (Д. Благојев, 1883—1891) и формирање Бугарске социјалдемократске партије 1894. године.

Филозофски материјализам Марковића је рана етапа развитка научног социјализма и марксизма (веома спецификованог на услове Србије и других аграрних земаља) која је после Марковићеве смрти (1875) морала да преживи период сазревања српског пролетаријата да би са Радованом Драговићем, Димитријем Туцовићем, Душаном Поповићем и др. у последњим годинама XIX века дошло до спецификоване и адаптиране рецепције марксизма и научног социјализма Друге интернационале у Србији као идеологије Српске социјалдемократске партије Србије (осн. 1903).

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Каравелов, Любен, *Съчинения*, т. I—VI, Софија 1942—1943.
2. Марковић, Светозар, *Сабрани списи*, I—IV, „Просвета“, Београд 1960—1965.
3. Марковић, Светозар, *Целокупна дела*, III, IX—X, САНУ, Београд 1988.
4. Недељковић, Душан, „Лик Светозара Марковића“, *Гласник САН*, књ. 3, св. 2, Београд 1951.
5. Кондарев, Никола, *Идеологијата на Любен Каравелов*, Софија 1957.
6. Воробјев, Лев В., „Лю. Каравелов“, *История философии в четырех томах*, т. II, АНСССР, Москва 1957.
7. Грозев, Гр., „Каравелов Любен“, *Философска енциклопедия*, т. 2, Москва 1962. (7/1) *История на българската философия*, ч. I, Софија 1957.
8. Стојковић, Андрија, „Поглед на свет Светозара Марковића“, *Савремене филозофске теме*, св. 2, 1964 (Београд).
9. Ђанков, Ангел, „Философските възгледи на Любен Каравелов (1834—1879)“, *Развитие на философската мисъл в България*, Софија 1966.
10. Стојковић, Андрија, „Марковићево схватање отуђења и разотуђења“, *Глас САНУ*, CCLXXXV, Одељење друштвених наука, књ. 17, Београд 1973.
11. Писарек, Хенрик, *Филозофија Светозара Марковића (1846—1875)*, Матица српска, Нови Сад 1974 (11/1). Интегрално издање: *Filozofia Svetozara Markovicia (1846—1875)*, Wrocław 1981.
12. Научни скуп *Светозар Марковић, Живот и дело* 24—27. новембар 1975, Београд, САНУ, Научни скупови, књ. V, Одељење друштвених наука, књ. 3, 1977. (1) Пилић, Вера, „Смисао и потреба изучавања Марковићевих економских схватања данас“; (2) Давидовић, Радивој, „Светозар Марковић и Марково економско учење“; (3) Дамјановић, Перо, „Још једном о Светозару Марковићу и марксизму“; (4) Пејић, Лазар, „Начела народне економије“ од Светозара Марковића и његови научни извори“; (5) Недељковић, Душан, „Основна дијалектичка категорија превазилажења у животу, мисли и делу Светозара Марковића“; (6) Стојковић, Андрија, „Схватање суштине и односа материјализма и идеализма код Светозара Марковића и његових савременика“; (7) Ивановић, Драгиша, „Научност 'Реалног правца' Светозара Марковића у области општих проблема физике“; (8) Бертолино, Милорад, „Коментар 'Реалног правца' Светозара Марковића“; (9) Зајечаровић, Глигорије, „Св. Марковић и религија“.

13. Пилић, Вера, „Светозар Марковић (1846—1875) — Биографија“, и „Поговор“, у *Начела народне економије или Наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском израдио Светозар Марковић*, св. I, Београд 1874, фототипско издање 1978.
14. Стојковић, Андреја, „Плелоаје за оцену да је Светозар Марковић један од саоснивача марксизма“, *Обележја*, 5, Приштина 1987.
15. *Светозар Марковић и српска књижевност*, „Нолит“ и Институт за књижевност и уметност, Београд 1975: (1) Јеремић, М. Драган, „Естетичка схватања Св. Марковића“, 7—32; (2) Јовановић, Милivoје, „Естетички погледи Св. Марковића и Д. Писарева“, 67—75; (3) Лукић, Света, „Св. Марковић и традиција ангажовања у српској књижевности“, 113—120; (4) Палавестра, Предраг, „Св. Марковић у српској књижевној критици“, 87—99; и др.
16. Конев, Илия, *Българо-срѣбски литературни взаимоотношения през XIX век*. (До ослобождението), Българска академия на науките, Софиа 1964.
17. Димитров, Михаил, *Любен Каравелов*, Биографија, Българска академия на науките, Софиа 1959.

PHILOSOPHICAL MATERIALISM OF SVETOZAR MARKOVIĆ AND LYUBEN KARAVELOV

Summary

(1) Karavelov has built up, first in Bulgaria, the evolutionistic materialism in natural sciences, which, by some elements of the implicit revolutionary, ontological-gnoseological-axiological dialectics, does not exceed the frames of the pre-Marxist metaphysical, revolutionary-democratic and anthropological materialism in the comprehensor: of nature (whose component is also the deism) and of anthropologism in the comprehension of man, and passes into idealism in the comprehension of history, with the elements of deism which do not hinder it from being aclerical.

(2) Marković incorporated his evolutionistic materialism in natural sciences into the implicit (partly explicit) ontological-gnoseological-axiological dialectics and dialectics of society as a scientific view of the world of revolutionary change of society into the socialist one. The scientific socialist, conscious of the fact that without science there is neither socio-economic nor validity-humanistic transformation of society into the socialist one, Marković had to build up all-inclusive, distinctly atheistic and anticlerical materialism with dialectics: ontological (with fundamental categories and laws), gnoseological (sensorial and rational cognition as instruments of practical-revolutionary modifying of nature, man and society) and validity-humanistic one: to it belongs his socialist ethics (originated from a synthesis of Marx, Chernishevsky and, for the most part, from Darwin's conception of the socialization of instincts) which teaches that subjects of the building up of socialism can be the new, better people, having originated in such a way, prepared to sacrifice themselves for the public well; Marković's materialistic position in art and aesthetics is realism and utilitarianism, according to which the art, like science (sociology, etc.) ought to serve social revival in reflecting objectively the reality.

Крумка ПАРОВА

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ — ПАРАЛЕЛИ

Близостта и идейната общност между Л. Каравелов и Св. Маркович във философските и естетическите им предпочитания е само един, много съществен, но не и единствен елемент от едно по-широко явление в идейно-политическия светоглед и практическата дейност на българските и сръбските революционери в края на 60-те и първата половина на 70-те години. Това е една видима тенденция на сходства в концепциите за настоящето, националните задачи и перспективите на развитието на двата народа и заедно с това тенденция на търсене сътрудничество и взаимопомощ на равноправни начела в борбите за национално освобождение на България, за доосвобождение и обединение на всички сръбски земи.

И това не остава само забележително прозрение в програмен, теоритичен план. През 1871—1872 г. между Българския революционен централен комитет и привържениците на Св. Маркович в Омладината е постигнато споразумение за едновременно обявяване на въстание в България, Босна и Херцеговина. Макар по различни причини въстанията да не избухват и планът за координирани революционни действия да остава неосъществен, самият факт на споразумението вече сам по себе си е твърде важен и многозначителен. Основана на еднаква оценка от двете страни, че след поражението на Франция във войната ѝ с Прусия и след Парижката комуна условията за революционна акция за освобождение от турско владичество са благоприятни, тази обща инициатива бележи най-високата точка в организираното революционно сътрудничество на българи и сърби до Руско-турската война.

Тази инициатива е толкова по-значителна, защото произхожда от самите българи и сърби, от революционните им сили и защото е предшествувана от продължителните им илюзии в намеренията на княз Михаил Обренович — за сърбите и от горчиви разочарования за българите от опитите за сътрудничество с него от страна на Раковски в началото на 60-те години и на Добродетелната дружина и революционерите през 1867—1868 г.

Споразумението от 1871—1872 г. за революционно сътрудничество е едновременно и ново явление в българо-сръбските отношения. То няма аналог в предшестващия период, нито в последващия. Свързаните по време въстания в Херцеговина, Босна и България през 1875—1876 г. играят обективна роля за изострянето на Източната криза, но не са съпътствувани от организирана предварително работа за координиране на усилията и за насочване на събитията, както това става през 1871—1872 г.

Предисторията на споразумението между БРЦК начело с Л. Каравелов и групировката около Св. и Й. Маркович, и създадения от тях „Главни одбор за српско ослобођење“, преговорите им с БРЦК, първоначалната въздържаност на Левски и по-късното му съгласие, посещението на Й. Маркович в Букурещ за среща с Л. Каравелов, В. Левски и други български революционери, непосредствено след общото събрание на БРЦК през 1872 г., опитите да бъде осигурено оръжие от правителството и отрицателното отношение на М. Блазнавац, Й. Ристич, Н. П. Игнатиев, т.е. солидарните и резултатни усилия на сръбското наместничество и руската дипломация за осуетяването на координираната въстаническа акция, причините за неуспеха ѝ — тези и други конкретни въпроси са до голяма степен проучени от сръбски, български и руски учени.¹

¹ По-нови изследвания, които засягат конкретно българо-сръбските връзки в края на 60-те и началото на 70-те год. с оглед на нашата тема: Кр. Шарова, *Бугарски революционни листови „Свобода“ и „Независност“ о Црној Гори и Црногорцима*, Библиогр. вјестник Цетиње/, 1963, №3, 181—210; В. Н. Кондратьева, *Из истории попытки организации востания в Герцеговине в 1872 г.*, Уч. зап. И-та славяноведения, т. 28; Кр. Шарова, *Интернационалистически традиции в освободителните борби на южните славяни, сб. Из взаимоотношенията на балк. народи*, София 1966, 131—150; В. Г. Карасев, *К вопросу об участии русских и сербских революционеров в под готовке востания в Боснии и Герцеговине в начале 70-х г. XIX в.*, Уч. зап. И-та славянов., т. 30, М. 1966; Н. Петровић, *О покушају устанка УОС 1871—1872*, Лет. Маг. Ср. 1966, књ. 38, св. 5, 471—488; Кр. Шарова, *Отзвукът на Парижката комуна сред южните славяни*, Изв. И-та за ист. при БАН, С. 1966, т. 16—17, 347—363; същата, *Черногорската прогресивна обществено и бълг. освоб. движение в началото на 70-те години на XIX в.*, Изв. И-та за ист., София 1964, т. 14—15, 85—101; същата., *Болгарское освобод. движение и другие южные славяни*, Етюд историк, София 1968, 83—108; същата, *Припреме за устанак у Бугарској 1870—1872 и УОС в: УОС*, 36. радова, Н. Сад 1968, 473—494; същата, *Л. Каравелов и бълг. освободително дви-*

Но ако предисторията и историята на плана за общи действия и революционно сътрудничество са изяснени в своята конкретност, то историческите обстоятелства, които обуславят споразумението и възможността за него, се нуждаят от по-детайлно изследване.² И тук личностите и политическите концепции на Л. Каравелов и Св. Маркович имат изключително важно значение. Макар на пръв поглед по социалноутопическите си възгледи до Маркович като чели по-близо стои Хр. Ботев, то по отношение на борбите за национално освобождение несъмнено в историята на сръбско-българските отношения до 1878 г. не може да бъде посочен друг пример на толкова голяма близост, сходство, в някои случаи и на пълно покриване между схващанията, както това е при Маркович и Каравелов. Един, макар и бегъл, паралел между възгледите и действията на единия и другия ще ни убеди в това. Той би ни доближил и до отговора на въпроса за обстоятелствата, при които се стига до споразумението от 1871—1872 г. Естествено, това не означава абсолютно съвпадение. Във философските, социологическите и политическите им възгледи има и различия. Те обаче не оказват такова влияние върху политическите планове на единия и другия за национално освобождение и обединение, което да не позволява да отделим общите им разбирания за координирано въстание на Балканите като особено явление в южнославянските взаимоотношения.

Поради това, тук ще проследим именно онези моменти на сходство в мислите и действията им, които довеждат до споразумението между българските и сръбските революционери и техните организации.

Друг е въпросът, че за близостта и сходството във вижданията на Л. Каравелов и Св. Маркович за освобождението и обединението на народите им съществуват обективни условия. Това е отделна и поширока тема.

жение 1860—1867, С. 1970, с. 295 сл. 380 сл.; Н. Петровић, *Историјско место, улога и значај УОС*, в: УОС, 9—21; В. Војводић, *УОС и припремање устанка на Балкану 1871—1872 гг.*, също, 305—316; А. Лебл, *Омладина и српско питање у Пеиштанском парламенту 1867—1871*, също 355—361; Б. Игњатовић, *Л. Каравелов и Св. Марковић*, *ibidem*, 153—173; исти, *Политичке везе Л. Каравелова са Србима*, *Истор. часопис*, XVI—XVII, 1970, 143—164; исти, *Л. Каравелов и сръбското общество*, Ниш, 1969; исти, *Св. Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет*, *Balkanica*, САНУ, Београд 1974, 145—195; исти, *Св. Марковић и Л. Каравелов*, в: Научни скуп „Св. Марковић — Живот и дело“, Београд 1977; А. Раденић, *Св. Марковић и УОС*, в: УОС, 36. радова, Н. Сад, 1968, 105—132; исти, *Планови за национално ослобођење и уједињење југословенских земаља 60-х и 70-х год. XIX в.*, *Ист. часопис*, 1971, 341—346; Н. Петровић, *Париска комуна и национално-ослободилачки покрет на Балкану*, *Глас САНУ*, т. 285, Београд, 1973.

² От подобно сравнително изследване се нуждае и историята на освободителните движения в българските и сръбските земи, също в широк вътрешен, двустранен и международен план.

*

На първо място трябва да се отбележи известният факт, че и Л. Каравелов, и 12 години по-младият от него Св. Маркович се формират в Русия в атмосферата на руската революционно-демократична мисъл. Това в голяма степен определя общността във философските и естетическите им схващания, както и интересите и познанията им за прогресивните идейни течения, обществени теории и движения в Европа и в света. Но те идват тук от две страни с нерешени и предстоящи за решаване национални проблеми. Поради това и поради заложените си на творци, въздействието на руската революционна демокрация върху тях не идва на голо място, нито се осъществява автоматично. Базата, от която тръгват към Добролюбов, Чернишевски, Херцен и Писарев, отправната точка във формирането на концепциите им, особено в политическата област, е историческата задача на българи и сърби за политическо освобождение и обединение. От тук литературното творчество на Л. Каравелов в Русия, ранната му публицистика и първата негова политическа програма „Чем можно помочь болгарам?“ (1859—1867) са подчинени на цели, свързани с българското освободително движение: да запознае руската общественост с положението и съдбата на българския народ и да очертае пътищата към свободата.³ В първите статии и кореспонденцията на Св. Маркович от Петербург и после от Цюрих (1866—1868 г.) националното освобождение и обединение на сръбския народ, политиката на княз Михаил Обренович, на либералната опозиция и на Омладината заемат също централно място.⁴ И двамата още в Русия мислят за организиране на младежта и народните сили. Те са между инициаторите за създаване на студентски (българска и сръбска) организации — българската: „Братски труд“ в Москва и сръбската — „Сръпска општина“ в Петербург. В проекта си „Чем можно помочь болгарам?“ (1861—1862 г.) Каравелов очертава контурите и на общонационална организация с освободителни цели.

Заедно с това още в този ранен етап в публицистиката на Л. Каравелов и в проектпрограмата за създаване на българско дружество в Белград от 1861—1862 г. възниква и се развива като основополагаща идеята за историческата общност на съдбата на южните славяни и за необходимостта от културно и политическо сътрудничество между тях. В Русия той установява и лични контакти със сръбски студенти, между

³ Проектът е публ. в: Из архива на Л. Каравелов, С. 1964, 322—335; вж анализа му у: *Кр. Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860—1867*, София 1970, 48 сл.

⁴ Св. Марковић, *Сабрани списи*, т. I, Б. 1960, 5—8, 13—15.

тях и членове на „Сръпска општина“ в Петербург и, както се вижда от кореспонденцията му с тях от 1867 г. още в Русия те са се споразумяли за общи действия на българи и сърби в назревящите революционни събития. В настоятелството на „општината“ участвуват двама българи К. Кесяков и Д. Кирович с които Каравелов е в тясна връзка. Може би от „Сръбска община“, която поради голямото участие на българи, се превръща в южнославянска, датират и първите лични контакти на Каравелов и Маркович.

И Светозар още отрано се среща с българи в Сърбия и Русия. Негови съученици в Белград са Н. Първанов, Ив. Герджиков, Н. Сукнаров и др.⁵ в Петербург има възможност да общува с български студенти, най-малкото в кръга на „општината“.⁶ Публицистиката на Маркович от различно време съдържа редица споменавания за български събития, от които се вижда, че той се интересува от тях и е в течение на борбите на българите за национално освобождение още преди преговорите си с тях през 1871—1872 г. В статията си за скупщината на „Сръбската община“ през 1868 г. отбелязва активното участие на българите, избирането на трима български младежи в ръководния комитет и членството на близо 20 души българи в общината. Тук той обосновава също идеята за южнославянската общност, и то именно във връзка с българите. Южните славяни могат да очакват човешката си свобода — мисли той — „на основата на равноправния съюз — при братска равноправност“.

От 1866 г. датира и първото му предложение за създаване на сръбска народен комитет, който да ръководи борбата на сърбите под турска власт, а през 1868 г. в разгара на Критското въстание и българските четнически акции заедно с други членови на общината проектира организирането на силите на южните славяни в Босна, Херцеговина и Балкана. За пръв път тук ще намерим становището му, че народните революционни сили трябва да заставят сръбското правителство да въоръжи народните чети, идея, която три години по-късно ще бъде доразвита, както във све по-категоричната критика за пасивността на правителството и династията, така и в конкретизацията на плановете за организиран натиск на революционерите върху управляващите да подпомогнат материално въстанията в Босна, Херцеговина и България, без да се вмесват в политическото им ръководство.⁷

Заслужава специално да се отбележи, че Св. Маркович е запознат добре с подготовката на голямата българска добро-

⁵ Вж Б. Игнатовић, *Св. Марковић и Л. Каравелов*...

⁶ Св. Марковић, *цит. съч.*, 21; Кр. Шарова, *Л. Каравелов*..., 295 сл. 386 сл.

⁷ Св. Марковић, *цит. съч.*, 5, 7; т. IV, 105 сл.; Кр. Шарова, *Припреме за устанак*..., 488 сл.

волческа чета на сръбска територия през пролетта на 1867 г.,⁸ която е организирана от Българския комитет в Белград, начело с Л. Каравелов. Във връзка с мерките на сръбското правителство за разпръскването ѝ, той отправя остра критика към И. Гарашанин „верен слуга на лоялността и умереността“, който не сомоснищо не подпомага българското въстание, но и осуетява преминаването на четата. „Лоялността на сръбското правителство достигна до крайната възможна граница“ — пише Маркович с горчива ирония.

Св. Маркович знае също така за конфликта между правителството и участниците във II българска легия в Белград през 1867—1868 г. Той преценява политиката на княз Михаил и в този случай като вредна за интересите на Сърбия.

У Л. Каравелов идеите за революционно сътрудничество на южните славяни е аргументирано още през 1861—1862 г. в статиите му и в проектопрограмата „Чем можно помочь болгарам?“. „Обществото на българското движение в Белград“, е замислено като организация на българи и сърби. То ще има открити просветни задачи, а фактически — политически цели — да даде насока за борбата за политическо освобождение, той го вижда като национална организация от типа на унгарския емигрантски център на Л. Кошут и ген. Клапка и на руския на Херцен. Успоредно с националните задачи организацията ще бъде в дружески връзки със сърбите и ще трябва да стане „ръководител на южните славяни“.

През бурните 1866—1867 г. първоначално, подобно на други свои сънародници и на южнославянската общественост, Л. Каравелов споделя надеждите, че официална Сърбия ще осъществи прокламираните патриотични намерения на княз Михаил и, че Русия, която помага на критяните, не ще остане безразлична. През 1867 г. наскоро след пристигането си в Белград, той основава там „Български комитет“ с преки революционно-освободителни задачи и организира голяма доброволческа чета. Но събитията след предаването на крепостите на княжеството и особено след като българската чета е разпръснатата в момента на преминаването ѝ в България по нареждане на сръбските власти, тези надежди са разбити, не само у Каравелов и сънародниците му, но и у сърбите и другите южни славяни.⁹ Реакцията на Маркович и Каравелов е еднаква: не само разочарование, но и остро порицание на официалната сръбска политика.¹⁰ Заради нескриваното възмущение и публичната си критика срещу правителството и княза българският революционер е екстерниран от Сърбия и се установява за няколко месеца в Нови Сад. Но и тук сръбските уп-

⁸ Б. Игъатовић, *Св. Маркович и Л. Каравелов...*

⁹ Кр. Шарова, *Л. Каравелов...*, 257 сл., 275 сл., 292—294.

¹⁰ Пак там, 258—259; Б. Игъатовић, *Политичке везе...*, 151.

равляващи среди не се отказват да му противодействуват, за да бъде отстранен от политическата сцена. С пряко тяхно участие той е обвинен от австроунгарските власти заедно с Вл. Йованович, като заговорник за убийството на княза и хвърлен в унгарските затвори. Една от главните причини за озлоблението на сръбските власти срещу Каравелов са тесните му връзки с Омладината и революционни настроените среди в Сърбия, както и със Св. Милетич и привържениците му във Войводина.¹¹

Още по-тежки последици за българо-сръбските отношения има конфликтът между участниците във Втората българска легия в Белград през 1868 г., което също ще бъде характеризано от Св. Маркович като позорна проява на неразумната официална политика на официална Сърбия и княза.¹²

По такъв начин при различни обстоятелства Л. Каравелов и Св. Маркович практически се доближават във възгледите и намеренията си по време на революционната криза на Балканите през 1866—1868 г. Те преценяват еднакво обстановката като подходяща за въстанически действия в южнославянските земи, набелязват необходимостта от сътрудничество между тях, с известни нюанси, но в една и съща насока — първоначално разчитат на официалната политика за подкрепа на революционните действия и преживяват тогава решителното си разочарование от нея. И двамата не се колебаят да разкритикуват вредните последици от тази политика за българо-сръбските отношения.

През същите години Л. Каравелов и Св. Маркович поддържат връзки и намират съмишленици в склонните към действие омладинци — в Русия, в Сърбия и Войводина. Без да разполагаме с преки данни за техни лични връзки през 1867—1868 г. знаем, че тогава те имат общи познати и съмишленици от „Южнославянската община“ — С. Груич, Й. Дреч, Д. Джурич и др., също и участници в руското революционно движение като И. Бочкаръов.¹³ Можем да констатираме също, че по това време установяват и поддържат приятелски взаимоотношения с едни и същи лица от средите на Омладината: Вл. Йованович, Св. Милетич, А. Хаджич, Л. Костич, със Ст. Бошкович, Ал. Василевич и др. Любопитно е, сравнението на две техни писма: на 26 май 1870 г. Л. Каравелов в известното

¹¹ Н. Петровић, *Св. Милетич и Народна странка*. Графа 1860—1885, кн. I, Н. Сад, 1968, 467, 501, 537, 539—540.

¹² Св. Маркович, *цит. съч.*, 60, 101, 111 и др. Обикновено българските събития се споменават при него във връзка с критика срещу официалната политика на Сърбия. Подробно вж у Б. Игњатовић, *Св. Маркович и бугарски национално-ослободилачки покрет...* (бел. 1).

¹³ Кр. Шарова, *Л. Каравелов...*, 21—22, 135 сл., 402 сл.; В. Вулетич, *Св. Маркович и руски революционни демократи*, Н. Сад 1964, 36 сл., 105—195.

си шеговито писмо до свои приятели от 1867—1868 г. в Нови Сад поздравява почти същите лица — омладинци (М. Димитриевич, А. Хаджич, Л. Костич, Й. Йованович — Змай, Т. Нелкович и др.), които и Св. Маркович в писмо до същия А. Хаджич поздравява на 24 септември 1868 г.¹⁴

Макар наглед външно, това съвпадение всъщност разкрива една важна реалност: Св. Маркович и Л. Каравелов се движат в кръг от познати, който е общ за двамата им. При това в омладинските среди в Сърбия и Войводина, които споделят идеята за общността на интересите на южните славяни и убеждението, че българи и сърби трябва найясно да си сътрудничат в борбата за политическо освобождение. Особено място между общите за двамата приятели, заема Св. Милетич, но тук нямаме възможност да се спираме на този въпрос.¹⁵ С някой от тях ще се разделят по-късно по идейни подбуди, но това не променя същността на факта. Така че ускоредно с участието си в литературния живот на княжеството през втората половина на 60-те години, тогава Каравелов установява и политически контакти с онези омладински среди, в които по същото време се движи и Св. Маркович.

Омладинците следят с внимание и солидарност събитията в България, по-късно и в „Свобода“ и ги отразяват в своя печат. По същия начин българската революционна емиграция и най-вече Каравелов в печатния орган на БРЦК дава постоянно сведения, позовава се на изданията на Омладината и държи сънародниците си в течение на събитията в Сърбия, Черна Гора, Войводина.¹⁶

Всичко това в крайна сметка се превръща в една обективна атмосфера на взаимност, която благоприятствува, както за взаимния интерес на Маркович и Каравелов, така и за развитието на отношенията им. И когато историческите обстоятелства налагат да се премине към задружни действия, условията са вече подготвени.

Л. Каравелов разширява и задълбочава връзките си със Св. Маркович и Омладината през 1871. г., когато, вече като ръководител на БРЦК, за почти шест месеца пребивава в Белград поради спирането на в. „Свобода“ и за да достави собствена печатница за него и другите издания на БРЦК.¹⁷ От май 1871 г. датира първото и единствено засега пряко сведение за това, че Каравелов и Маркович се познават лично. Установено от Дж.

¹⁴ Публицистиката на Л. Каравелов, София 1958, 587; Св. Марковић, цит. съч., 78—79.

¹⁵ Кр. Шарова, Черногорската прогресивна общественост..., с. 97 сл.; същата, Л. Каравелов..., 118, 299 сл., 313 сл., Б. Игнатовић, Љ. Каравелов и Св. Милетић, 153—172.

¹⁶ Вж. бел. 1 — публикациите на Б. Игнатовић и Кр. Шарова и цит. там литература.

¹⁷ „Свобода“ прекъсва с бр. 16 на 17 април и е възобновен на 4 октомври.

Игнатович,¹⁸ това сведение свидетелствува, че те са били забелязани от агент на правителството да се срещат през май 1871 г. В негово донесение от 10 май са фиксирани две вече състояли се срещи, в които участвували още Й. Маркович, П. Михайлович и Мих. Никетич, т.е. лица, които ще бъдат ръководители и дейци, по подготовката за въстание през 1871—1872 г. Именно с кръга ляви омладинци около братя Марковичи ще се договорят Л. Каравелов и БРЦК към края на 1871 г. за координиране на въстанията в България, Босна и Херцеговина.

От български, сръбски и руски извори знаем за тези преговори на Л. Каравелов, П. Хитов, Д. Ценович със Св. и Й. Маркович и за предпоставящите ги контакти със Св. Милетич, С. Попович, Дж. Влайкович, П. Матанович — все дейни участници в революционните замисли и приготовления тогава.¹⁹ Тримата българи търсят през пролетта и лятото на 1871 г. още и пътища да спечелят съдействието на сръбското правителство при евентуално българско въстание, но получават категоричен отказ, в духа на политиката на регентството.²⁰

Съществено е да отбележим тук следното: тези опити на българите, както и убеждението на Л. Каравелов и мнозинството революционери, че е в собствения интерес на сръбското княжество да окаже помощ на революционните борби за политическо освобождение на българите и сърбите под турска власт и, че тази помощ е негов дълг към южните славяни, не се отличават от инициативата на дейците около Св. и Й. Маркович в края на 1871 г. да убедят наместниците, че Сърбия трябва да предостави необходимото сръжие за подготвяните въстания, без да се вмесва с война или политическо ръководство. Очакванията и в двата случая са илюзорни, що се отнася до реалната политика на наместниците, но в исторически план и омладинците и дейците на БРЦК имат пълно право да смятат подкрепата на Сърбия за нейн дълг и за перспективността на една нейна политика на съдействие на българското и другите южнославянски освободителни движения.²¹

Оскъдни, но от несъмнен интерес са фрагментите от по-късни мемоарни бележки на Л. Каравелов, в които се споменава и Св. Маркович. Те дават известна представа за отношението му към Маркович, главно във връзка със споровете му с либералите. Произхождат от 1876 г., т.е. от времето, за което сигурно знаем, че те се познават и са се срещали. За Маркович

¹⁸ Б. Игнатовић, *Српска јавност и Марковићев „Радник“*, в: Токови револуције, 36. науч. прилога И-та за ист. радничког покрета Србије, т. X—XI, 1975, 46—47.

¹⁹ Кр. Шарова, *Черногорската...*, с. 98 сл., същата, *Припреме...*, 401 сл.

²⁰ Пак там; вж и Н. Петровић, *Историско место...*, 22.

²¹ В. Војводић, *УОС и спремање устанка...*, 310—311; Кр. Шарова, *Припреме...*, 481. сл.

това е времето на вече извършващия се у него прелом в отношението му към Вл. Йованович и белградските либерали, бивши опозиционери спрямо правителството.

Прави впечатление, че макар да уважава делото и творчеството на Вл. Йованович, Л. Каравелов не ни е засвидетелствувал никакво предпочитание към него. Те прекарват заедно в Петроварадин и Пещенския затвор дълги месеци с едно и също и еднакво неоснователно обвинение за участие в заговора за убийството на княз Михаил, но нито в публицистиката, нито в записките му от Пещенската тъмница, нито в мемоарните бележки на Каравелов можем да забележим чувство за близост с него. Главното, което го отделя от либерала Йованович е растящата умереност на последния, склонността му към абстрактни разсъждения, незаинтересоваността му от обществената роля на литературата и о практическите въпроси на революционните и освободителните движения.²²

Отношението към революцията и революционните пътища за постигане на националното освобождение за българи и сърби е онзи основен въпрос, който не само отграничава Каравелов, постоянно зает с проекти за революционни действия и с пропагандата на революцията в България и на Балканите, от Йованович, но и ги поставя в две различни и противоположни политически групировки в освободителните концепции и движения на южните славяни. И обратното, тъкмо предпочитанието към революцията, убеждението, че тя е единствения път за решаване на българския и сръбския национален въпрос през 70-те години, предопределят идейно-политическата, а през 1871—1872 г. и практическата близост между Л. Каравелов и Св. Маркович. Особено важна предпоставка за това са и литературните концепции на двамата за ролята на реализма в живота, книжовността и литературната критика.

В мемоарните си бележки, като маркира „критическата строгост“ на Светозар, която му навличала недоброжелателност и някои негови схващания, сближаващи го отначало с Вл. Йованович, не пропуска да каже и това, че в кръга от привърженици на Йованович, не посрещнали „съвсем дружелюбно“ младия и смел мислител. Обелязва и липсата на интерес към социалните въпроси и литературната критика в средите на либералите. Последното и най-вече неспособността на Вл. Йованович да скъса решително с дотогавашната традиция, предопределяли, според Каравелов, хладината между него и Маркович.²³

Във връзка с това е и главната, по мое мнение косвено заявена характеристика, която той дава за Маркович, изтъквайки дълбоките различия между него и Йованович: „Владимир

²² Из архива на Л. Каравелов, 232—233.

²³ Из архива на Л. Каравелов, 232—233.

— пише Каравелов, с известно чувство на самодоволство се отстраняваше от литературната борба, а заедно с това и по умствената нагласа на своите членове, не беше склонен към този неспокоен и страстен критически дух, който не мислеше да се спира пред никакви авторитети. В кръжока (на Йованович — б.м.) като чели предчувствуваха, че тази страстна активност може някога да стигне до такива смели решения, които той вече никак не можеше да сподели. Така и стана после". И още: „Партията на либералите беше равнодушна към социалните въпроси“.²⁴

Редакторите на изданието „Из архива на Л. Каравелов“ (С. 1964) с основание подчертават, че характеристиката на Вл. Йованович и явните предпочитания на Каравелов към Св. Маркович, са свидетелство и за критичното отношение на Каравелов към либералите в Сърбия, въпрос по който в литературата съществуват предубеждения, доведени до абсурд от М. Димитров.²⁵ Но не друг, а Каравелов е записал в мемоарните си бележки: „Прогресивната мисъл беше осъдена на продължителен застои“. И по-нататък: „Пътят на реформата ставаше все повече и повече невъзможен — разрази се революцията“.²⁶

Като знаем, че по отношение на литературата и литературната критика, а тя е в най-висока степен критична към съвременното сръбско общество, Л. Каравелов и Св. Маркович са може би най-близко във вижданията си, и като имаме предвид договореното сътрудничество между революционните организации, чиито ръководители са двамата през 1871—1872 г. имаме всички основания да твърдим, че те се ръководят от едни и същи съображения, споделят едни и същи виждания за жизнените задачи на сърби и българи и намират всеки по отделно път за облизение между двата народа и за единодействие във въоръжената им борба.

Така че въпросът откога са се познавали и доколко често са се срещали в никакъв случай не е най-важния. По-съществена е идейно-политическата им близост, общите за двамата възгледи за революцията, за обществените функции на литературата и критиката, за историческата необходимост от сътрудничеството между южните славяни в освободителните борби. Но, разбира се, документираните срещи на Каравелов и Маркович в Белград и също така документарните преговори между БРЦК и Главния одбор за сътрудничество на българи сърби във въстанията, са също от важно значение, именно защото говорят, че от идейно-политическото единомислие по редица основни въпроси за националноосвободителното движение, за критиката на обществото и литературата не спира, не се огра-

²⁴ Из архива на Л. Каравелов, 232—233.

²⁵ Пак там, 220.

²⁶ Пак там, 234—235.

ничава в рамките на теорията, а еволюира далеч неслучайно в съвместни планове за едновременни и координирани революционни действия.

Анализирайки и сравнявайки националните проблеми, които занимават Св. Маркович и Л. Каравелов в края на 60-те и началото на 70-те години, установяваме още редица общи моменти във възгледите и усилията на двамата революционери, които имат предпоставките си в съюзията на освободителните движения в България и сръбските земи под турска власт. Един от тях е възпиращата нужда от организиране на революционните настроения на масите и насочване на стихийното недоволство от чуждство владичество към добре премислена и ръководена от един център борба за освобождение. Зародиш на такава организация е замисленото през 1861—1862 г. от Каравелов дружество на българското движение със седалище Белград, което остава нереализирано, но съществува като идея у него. През 1867 г. той вече на дело създава Български комитет в Белград, изработва неговия устав и чрез него организира голямата българска доброволческа чета. След излизането си от Пещенския затвор и след като се установява в Букурещ, той заедно с българската емиграция и преди всичко с В. Левски, (достигнал до идеята за централизирана организация по свой път, от собствения си опит), Каравелов става инициатор, идеолог и ръководител на Българския революционен централен комитет, пълната българска революционна партия ясна и аргументирана цел — да подготви въстание на народа за освобождение от османско иго, и то вътре в България, със своя програма и подробно разработен устав за организационната структура, взаимовръзка на поделенията-комитети, с определени функции на Централния и местните комитети.²⁷

Още едва двадесетгодишен Св. Маркович замисля заедно с омладинците в Петербург създаването на организация-комитет за ръководство на революционните действия в Босна и Херцеговина. От 1868 г. нататък той набелязва идеята за организиране на „радикална партия“ в Сърбия, която от една страна да се разграничи от либералите, от друга — да постави въпроса за доосвобождението и обединението на сръбския народ на здрава идейно-политическа основа. Все тогава пише и своята знамените работа „Велика Сърбия“, където подлага на унищожителна критика националната политика на княз Михаил и неговите правителства, на приемниците му и на либералната опозиция. Тук той се противопоставя аргументирано и на пре-

²⁷ Ал. Бурмов, БРЦК /1868—1877, в: Избр. произв. т. III София 1976: Кр. Шарова, *За задачите и функциите на ръководството на БРЦК /Привременното правителство и Централният комитет/ 1870—1872*, Изв. държ. архиви, т. 57, С. 1989, с. 25—52; същата, БРЦК-партия на българската национална революция, С. 1990, 89.

тенциите за историческо и династическо право.²⁸ А отрицанието на тези отживяли принципи, както знаем, са лайтмотив в публицистиката на Л. Каравелов още преди „Свобода“ и особено на нейните страници, в двата програмни документа на БРЦК, писани от него „Програма на БРК“ и „Български глас, от БРЦК“ (1870) и във всички статии, които засягат южнославянските и междубалканските взаимоотношения в настоящето и в перспективата на бъдещето. Политиката на балканските държави, основана на илюзорните мечти за възстановяване на Византийската империя, Душановото или Симеоновото царство, е не само неосъществимо, — подчертава постоянно Каравелов — но и вредна за взаимоотношенията и бъдещето на балканските народи.²⁹

Отношението към историческото право, на основата на което се грядат политическите планове за възстановяване на Душановото царство и за създаване на Велика Сърбия, доколкото България е още под чужда власт, има пълвостепенна важност за възможността да се изгради необходимия за сърби и българи съюз между двата народа. Така че разбирането на Каравелов и Маркович за историческото право като пречка във взаимоотношенията между южните славяни и балканските народи изобщо, заслужава особено внимание, когато преценяваме онези схващания на българския и сръбския революционер, които ги сближават в мисленето и, които правят възможно действителното сътрудничество през 1871—1872 г. на революционните сили в Сърбия в България.

Еднаквите принципи, които ръководят Л. Каравелов и Св. Маркович по тези въпроси, се изявяват в известната полемика между цариградския български вестник „Право“ с туркофилска насока, Марковичевия в. „Јавност“ и Каравеловия „Независимост“ през 1874 г. във връзка с възгледите и великосръбската пропаганда на М. Милоевич. В полемиката се намесват и враждебният на сръбско-българското сближение „Пестер Лл-ойд“ и „Обзор“.³⁰ Маркович и Каравелов противопоставят на противниците на това сближение два основни аргумента: сърбите и българите имат един и същ противник — турската държава и нейното владичество над южните славяни; за разлика от политиците, които ги противопоставят, народите чувствуват естествена близост и симпатия един към друг.³¹ Това са главните основания, които правят необходим и невъзможен

²⁸ Св. Марковић, *цит. съч.*, т. I, 101 сл., 110—113. Вж и В. Војводић, *цит. съч.*, 308—309.

²⁹ Л. Каравелов, *Събрани съчинения*, т. 7, С. 1985, 51, 56, 212, 234, 295.

³⁰ Полемиката ясно отразява двете тенденции в сръбско-българските отношения през 70-те години: революционната и тази на официална Сърбия и едрата българска буржоазия, както и вредата от сръбската пропаганда за българите отношенията им със сърбите.

³¹ Българският и сръбският революционен и демократичен печат постоянно развиват тази идея.

съюза между тях. М. Милоевич и Ив. Найденов (редактор на „Право“) не представляват действителните настроения на своите народи и склонността им да обединят силите си в борбата за свобода.

Допирните точки между Л. Каравелов и Св. Маркович не свършват с казаното дотук. Маркович е един от възможните участници в публикуването на първата програма на БРЦК — „Програма на БРК“ в руското емигрантско издание „Народное дело“.³² От пролетта на 1869 г. той е вече в Швейцария, където продължава образованието си и се свързва със средите на руските емигранти, които формират Руската секция на I Интернационал,³³ а списанието „Народное дело“ през 1870 г. се издава тъкмо от тази групировка. В кръга на сръбските студенти около Маркович са и други близки познати на Каравелов като П. Велимирович, който е негов кум.³⁴ И още една интересна подробност. Св. Маркович участва в Лозанския конгрес на международната демократична организация „Лига за мир и свобода“ през септември 1869 г. и публикува подробна статия за нея и разискванията на конгреса.³⁵ От „Лигата“ се интересува и Каравелов и установява връзки с нея. През 1870 г. получава покана за участие на българските революционери, т.е. на БРЦК, в тази прогресивна организация и в предстоящия конгрес на Лигата.³⁶ И двамата са привлечени, както от демократичните ѝ идеи и от участието на знаменити революционери като Дж. Гарибалди, Н. Огарьов, М. Бакунин и др. и световно известни демократи като В. Юго, така и от обстоятелството, че между въпросите, с които се занимават няколко конгреса на Лигата стоят проблемите за правата на нациите, полският и Източният въпроси. Макар и критични към някои възгледи и прояви на тази организация, Св. Маркович и Л. Каравелов не се излъгват в прогресивния ѝ характер. По време на Източната криза 1875—1876 г. Лигата за мир и свобода организира една от най-значителните международни обществени акции в подкрепа на въстанията на народите в Херцеговина, Босна и България.³⁷

³² За „Народное дело“, Руската секция на I Интернационал и връзките им с южните славяни вж В. Я. Прокулин, *Российские революционеры в Юго-восточной Европе /1859—1874/*, Кишинев, 1973, 427 сл., 434 сл. и литература там.

³³ Пак там.

³⁴ Б. Игнатовић, *Св. Марковић и Л. Каравелов*, 169.

³⁵ Св. Марковић, *цит. съч.*, с. 144—152; в „Свобода“, I, №21 и 45 от 2 март и 7 октомври 1870 г.

³⁶ Липсват сигурни данни дали Каравелов е участвувал в конгреса.

³⁷ Д. Христова, *Международната лига за мир и свобода в защита на българското нац. освободително движение*, Истор. преглед, 1982, в. 6. 38—55.

Трудно е да се обхванат в едно кратко изложение многобройните прояви на общност във възгледите и действията на Л. Каравелов и Св. Маркович. Ще се задоволя да изброя само някои от тях: те се прекланят в почти буквално съвпадащи възторжени думи към италианското национално движение и неговите вождове Дж. Мацини и Дж. Гарибалди; към решителността в действията им и горещия им патриотизъм. Италия и борбата ѝ за обединение са постоянен пример, който и двамата сочат на собствените си народи.³⁸ По същия начин като образец за демокрация тогава, за свободен граждански живот и за благотворното влияние на свободата и демокрацията върху умственото и материалното развитие на народите, и Каравелов и Маркович сочат единодушно Швейцария и Съединените американски държави.³⁹ Специално внимание заслужава близостта в критичното отношение на Св. Маркович и Л. Каравелов към бюрократичната държава.

Към всички потиснически държави, правителства и режими и двамата се отнасят напълно отрицателно. Критични са особено към царизма и политиката на Русия. Заедно с това всичките им симпатии са на страната на руското революционно движение — те се прекланят пред идеолозите на руската революционна демокрация и се интересуват от всички прояви на съпротивата на прогресивните сили срещу самодържавието. Наред с честите позовавания на Добролюбов, Черняшевски и Писарев, и двамата поддържат, (докато са в Русия и след това), с руски революционери. Единомислие между тях намираме и в критичното им отношение към С. Нечаев. С него Каравелов има и лични връзки през 1869 г., които прекъсва след убийството на студента Иванов и разкритията за методите на действие на Нечаев.⁴⁰ Вдига се голям шум в полицейските, дипломатическите и революционните емигрантски среди в Европа. Тогава Маркович пише твърде критична статия за него.⁴¹

Двамата революционери нямат илюзии за политиката на великите сили по Източния въпрос и спрямо освободителните борби на балканските народи. Те разбират и разясняват стремежа на всяка от тях да се възползува от слабостта на Турция

³⁸ Кр. Шарова, *Л. Каравелов...*, 104 сл.; Св. Маркович, *цит. съч.*, 5, 15—16, 105, 107. На страниците на „Свобода“ Каравелов дава почти във всеки брой примери от освободителните борби на италианците.

³⁹ /Л. Каравелов/, *Български глас*. От БРЦК, Женева /Букурещ/, 1870, 7—9; същият, Програма на Българският революционен комитет, в. „Свобода“, I, бр. 46 от 14. X. 1870; Св. Маркович, *цит. съч.*, 1901, 165.

⁴⁰ За Нечаевата история В. Я. Гросул, *цит. съч.*, 383 сл.; за връзките на Л. Каравелов с Нечаев: Кр. Шарова, *Отит за реконструкция на неzapани писма на В. Левски*, Л. Каравелов, Д. Ценович, Д. Хр. Попов и други революционери /април—септември 1871/, в: Изв. държ. архиви, т. 52, София 1986, 6—13.

⁴¹ Св. Маркович, *цит. съч.*, т. II, 373—385.

и антагонизмите между тях във връзка с това. Особено обстойно анализира политиката на великите сили Л. Каравелов.⁴²

Почти буквално съвпадат и отрицателните преценки на Каравелов и Маркович за сръбските управляващи среди, и най-вече за И. Гарашанин и неговия министър Н. Христич. Известни различия има в преценките им за княз Михаил и неговата политика, доколкото всеки от тях я разглежда от различен ъгъл — Маркович като чисто династическа, Каравелов — като обещаваща съдействие за българите. Но това се отнася главно за 1867 г. Преди арестуването си през юни 1868 г. Каравелов, според данните, с които разполагаме, вече е между критиците на княза.⁴³

Тук не мога да се спирам на т.н. прелом у Л. Каравелов през 1875 г., който на пръв поглед го отличава съществено от Св. Маркович. Според мене това не е никакъв прелом в идеологията, а само принудена смяна на средствата, и то съвсем временно, за непълна година, защото той прекратява революционната си пропаганда в пряк политически смисъл, но участва в подготовката и на Априлското въстание, и на българските доброволчески части за сръбско-турската война, и в Руско-турската война.⁴⁴

Прави впечатление още един общ елемент у двамата революционери, макар и общ по-скоро в насоката на дейността им, отколкото в съдържанието на заниманията им. Известно е, че Св. Маркович разработва своята социална теория за перспективите на развитието на Сърбия още през последните няколко години от живота си. Л. Каравелов започва да издава от 1875 г. сп. „Знание“, където публикува главно теоритични — оригинални и преводни — статии в революционно-демократичен дух. Той не прави теория за българското развитие, но насочва сънародниците си към социалните проблеми на бъдещия свободен живот, политика, наука и култура, пледирайки, както впрочем и по-рано, за справедлива обществена и политическа уредба на основата на трудовата собственост, избираемост на властите и децентрализация на управлението.⁴⁵

В отношението на Св. Маркович и Л. Каравелов към социализма като теория и практика съществуват различия. Тук по-голяма близост може да се намери между Маркович и Ботев. Склонна съм да приема становището на Л. Воробьев за наличието на социалноутопически елементи в идеологията на Каравелов, които по силата на обстоятелствата остават в зародишно състояние.

⁴² Във всеки брой на „Свобода“ и „Независимост“ Каравелов анализира международните отношения и значението им за българите и Балканите — в уводни статии и други материали.

⁴³ Кр. Шарова, *Л. Каравелов*..., 253 сл., 281 сл.

⁴⁴ Въпросът за т. н. „прелом“ у Каравелов и до днес е дискуссионен.

⁴⁵ Л. Воробьев, *Любен Каравелов*, М. 1880, 364—411.

Слабо проученият, а и слабо документираният последен период от живота му в края на Руско-турската война и след нея дават основания да се мисли, че макар и в зародишен вид, склонността на Л. Каравелов към социалноутопическия идеал се проявява в дълбокото му убеждение свободното българско общество да се основава на социална справедливост и народовластие.

Подобни сходства и нюанси ще намерим и в преценките на Л. Каравелов и св. Маркович спрямо Парижката комуна. Във всеки случай, без да е така тясно свързан с I Интернационал, както Маркович, българският революционер е също като него и Ботев между защитниците на комуната.⁴⁶

Разбира се, в своята цялост идейните и политически възгледи и най-вече дейността на Л. Каравелов и Св. Маркович поради посочените и други причини обективно стоят на различни плоскости. Докато Маркович чертае социалистически перспективи за свободна Сърбия, а националният въпрос и националните движения са важна, но не определяща част от неговото творчество и усилия, за Л. Каравелов в центъра на политическата му теория стои съдбата на българския народ под османско владичество, пороците на турската обществено-политическа система и отрицателното ѝ значение за бъдещето на България и преди всичко пътищата и средствата за освобождението на поробенения български народ, организаторската и пропагандаторската работа за подготовката на революцията, за политическо освобождение и възстановяване на българската държавна самостоятелност. Веднага след Освобождението ще го видим между инициаторите за създаване на комитетите „Единство“, чиято цел е доосвобождението и обединението на българските земи, останали под турска власт, т.е. аналогично на задачите, които Св. Маркович и неговите привърженици осъществяват в края на 60-те и самото начело на 70-те години.

Но това обективно различие в насоката на творчеството и дейността у Л. Каравелов и Св. Маркович не им пречи да бъдат единни, когато условията правят възможно и благоприятно да бъдат подготвени въстания в България, Босна и Херцеговина и да бъдат постигнати разбирателство и споразумение за координирано и едновременно действие на българи и сърби през 1871—1872 г. Мисля, че проф. Н. Петрович беше прав, когато в редица свои публикации и в дискусиата на конференцията за Омладината в Н. Сад (1967) изтъква, че тази акция на Омладината и БРЦК съвсем не беше наивен и недомислен акт на възторжени патриоти, а дело на политици с ясни възгледи за положението в българските и сръбските земи и за международната конюнктура след френско-пруска-

⁴⁶ Вж подробно у Кр. Шарова, *Парижката комуна и освободителните движения на балканските народи*, сб. *Парижката комуна 1871*, С. 1971, 229—295. и посочената там литература.

та война и Парижката комуна, която била твърде благоприятна, и по-благоприятна, отколкото по време на Източната криза и няколко години по-късно.⁴⁷ Аз бих прибавила през призмата на нашата тема, че проектите за сътрудничество на сръбските и българските революционери през 1871—1872 г. бяха най-значимият организиран опит за предварително уговорена и подготвена съвместна революционна акция. Близостта и сходството във възгледите на Л. Каравелов и Св. Маркович по много въпроси бяха между онези фактори, които направиха възможен този най-значим опит.

Заслужава да се отбележат и някои психологически сходства у Каравелов и Маркович. Разбира се индивидуална, но по същество твърде сходна е склонността на единия и другия към категоричност, към остро противопоставяне с политическите противник, към непримиримост и бурна атака в споровете, към последователно отстояване на възгледите за литературата и политиката.

Бих завършила с още една обща за Л. Каравелов и Св. Маркович идея, която струва ми се, най-ярко изразява същността на делото на всеки един от тях по отделно и онова, което ги сближава. „Нам трябва барут и книги, пушки и читалища“ — ще заявява в различни варианти Каравелов на страниците на „Свобода“ и сам ще отдава всичките си могъщи сили и на революцията, и на литературата, науката и публицистиката.⁴⁸ „Сръбското омладинче — пише Св. Маркович в обръщението си към Омладината през 1868 г. — трябва да държи в една и съща ръка — мечът и перото, когато за каквото е време“.⁴⁹ И както показва краткият му, но толкова богат на вътрешни събития живот, той умело избира моментите, когато трябва да заговори мечът и, когато перото му ще чертае бъдещето на сръбското общество и на южнославянското освобождение.

L. KARAVELOV AND SV. MARKOVIĆ ABOUT THE LIBERATION OF THE SOUTHERN SLAVS—PARALLELS

Summary

The proximity and likeness of ideas between L. Karavelov and Sv. Marković in their philosophical and aesthetic preferences has been the subject of attention among many researchers. The closeness between them in those areas is just one of the elements of a greater phenomenon. In the ideological and political views, as well as practice of the Bulgarian and Serbian revolutionaries and democrats in the 60's and 70's of the 19th

⁴⁷ Уједињена Омладина Српска, Зб. радова, Н. Сад, 1968, 583—585.

⁴⁸ Л. Каравелов, *Събрани съчинения*, т. 7, София 1985, 135 сл.

⁴⁹ Св. Марковић, цит. съч., т. I, 26.

cer.tury. This is a clear tendency of likeness in the concepts about the present, the national goals and the perspectives of the two peoples for further development and also a tendency for looking for cooperation and mutual aid on equal basis in fight for national liberation of Bulgarians and further liberation and union of the Serbian lands. This is not only a great enlightenment in a theoretical plan. In 1871—1872 between the Bulgarian Revolutionary Central Committee and the followers of Sv. Marković in the „Omladina” was reached an agreement for simultaneous uprisal in Bulgaria, Bosnia and Herzegovina. Even though the uprisal did not happen for different reasons and the plan remains unfulfilled, the single fact of the mutual agreement is quite important by itself. This common initiative based on the alike judgement of a beneficial international situation for the Balkan revolutions after the defeat of France and the Paris Comune, is a milestone in the organized revolutionary cooperation of Bulgarians and Serbs up to 1876.

The agreement in 1871—1872 between the Bulgarian Revolutionary Central Committee and the followers of Sv. Marković is a new phenomenon in Bulgarian and Serbian relations like a treaty of representatives of the revolutionary forces of the two peoples. It has no analogy in the preceding period, or in the following also during the time of the Eastern crisis an 1875—1876.

The prehistory and history of the agreement in which L. Karavelov and Sv. Marković play a major role, have been the study of Serbian, Bulgarian and Russian scholars. But the historical circumstances and conditions which make it possible, as well as its role in the Bulgarian and Serbian relations during the Revival, as well as the Balkan relations on the whole, need a more detail research.

This paper covers in a comparative plan the political view of the two ideologists and leaders and their ideas of the national liberation movement of the Bulgarian and Serbian peoples, as well as the common features in their attitudes toward the nonrevolutionary groups, the official policy of the Principality of Serbia and Czaristic Russia. Attention is paid to their mutual interest about the fate and future of the two peoples and their close ideas about the necessity of growing together of Serbians and Bulgarians in the fight for national freedom and union.

The parallel between the ideological and political beliefs of L. Karavelov and Sv. Marković in the 60's and especially in the 70's shows a surprising likeness. They mostly originated from the objective reality in Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, as well as the common circumstances that they are formed ideologically among the social environment of the Russian revolutionary democracy and under the impact of the principles for the rights of the nations for freedom and independent existence, ideas which were very popular in the 19th century and were defended by the national movement of many European countries. L. Karavelov and Sv. Marković do not automatically copy the Russian revolutionary and democratic ideas as well as European ideas of freedom, but they give a creative significance to them, guided by the interests and goals of their peoples toward political liberation, union and independent existence.

All of these form the atmosphere in the relations between the Bulgarian and Serbian revolutionaries, which make it possible for them to reach a conclusion that a union of all their forces is needed. Furthermore it enables them to participate in talks and come to an agreement for a simultaneous declaration of the uprisal in Bulgaria, Bosnia and Herzegovina against the oppressor common for all — the Ottoman state.

There are some interesting similarities in the common circle of friends and followers of Sv. Marković and L. Karavelov, in their attitude toward the Serb liberals and the Bulgarian Dualists, as well as in the psychological image of the two revolutionaries — which is their tendency

of a clear and acute definition of the great problems. They are emphatical in their judgment of the life of the Southern Slavs and the international relations. Their likeness is shown also in their ability to carry out an ardent and unappeasable controversy with the ideological opponent, their consistent policy of their own beliefs. Extremely important for the chance for further development of the friendly relations between Bulgarians and Serbs is the fact, that both, Karavelov and Marković, are principally opponents to the pretensions to a historical right, which is the basis for the two theories of the two peoples, which separate them for the revival of the Byzantine Empire, the Kingdom of Dushan or the Kingdom of Simeon. This is one of the most important moments, which differentiate the preceding and the forthcoming trials for united acts of the Southern Slavs and the Balkan peoples under the aegis of the government and the dynasties of the free Balkan states. The beliefs of Karavelov and Marković about this, which are also shared by a great amount of followers, show the real character of the people and the relations between the revolutionaries in Serbia and Bulgaria and also in perspective of the already thought out coordinated acts of the liberational movements and the founding of the international relations in or out of a federative union. They are set on an equal basis.

The likeness and closeness in the ideas of L. Karavelov and Sv. Marković and their followers greatly conditioned the reaching of an agreement of common and coordinated revolutionary acts in 1871—1872 and draw the historical chance for more friendly relations between Bulgarians and Serbs.

Борбе МИТРОВИЋ

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ПРВИ СРПСКИ И БУГАРСКИ
СОЦИЈАЛИСТИ О НАЦИОНАЛНОМ ОСЛОБОЂЕЊУ
— ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊИМА

Давно изречена мисао о социјализму проф. Радована Самарцића* састојала би се у следећем:

Неки мисле да социјализам није ништа друго до један облик просвећеног апсолутизма, уведен из потребе да се сачува самостално државно национално биће, а не некакав друштвенополитички систем будућности. Овај, верујем, ауторски став професора Самарцића само је био вешто маскиран изговором да то „неки мисле“ — што за оно доба није ни било чудно. А колико је ова мисао актуелна и данас не треба посебно ни наглашавати, и, дакако, у вези је са свим овим нашим разговорима.

Односом Светозара Марковића и првих српских и бугарских, па и македонских социјалиста према питањима националног ослобођења, по природи посла бавио сам се у више наврата: при реферисању на међународном научном скупу у Крушевцу 1979. године, поводом 76-годишњице Илиндена и 35-годишњице АСНОМ-а; потом 1987. приликом постављања изложбе *Србија у балканским ратовима 1912—1913*; поводом изложбе *Светозар Марковић и његово доба*, постављене у Београду и већини градова у Југославији 1975—1976, а у Софији 1987—1988; али и у *Политици* поводом „трпања Срба у анти-

* Предавања проф. Радована Самарцића слушао сам 1962—1964 год. на Катедри за историју у Новом Саду.

Стога ми је посебно задовољство што је овај скуп, у организацији института Српске и Бугарске академије наука, отворио мој професор.

македонски четварац“.¹ Овде ћу, стога, сумирати преглед ставова о националном ослобођењу и уједињењу Јужних Словена.

У приступу питању решавања националног ослобођења, у нашој историјској науци углавном се изнесе два опречна става: Илије Гарашанина и Светозара Марковића — управо два антипода — Гарашанина, балканског Бизмарка пре Бизмарка, како би то сликовито рекао Дејвид Мекензи,² и „комунара“ Светозара Марковића. Први је, дакако, ослобођење и уједињење посматрао као „легитимно“ присаједињење српских земаља матици, а други револуционарном ослободилачком борбом и слободним удруживањем народа у федералну (па и конфедералну)³ заједницу у којој би заснивали односе „како им најудесније буде“. Између ове две крајности било је низ оп-

¹ Аутор је кустос Историјског музеја Србије и секретар Одбора при Одељењу друштвених наука САНУ за припреме Целокупних дела Светозара Марковића (до сада изашло 5 књига); поменуће изложбе прате публикације: *Светозар Марковић и његово доба*, Рад, Београд 1978, 292; *Светозар Марковић, живот и дело 1846/1875*, Софија 1987/88, 32; *Србија у балканским ратовима 1912—1913*, Београд 1987, 48; „Георги Балкалов о македонском питању у првом Првомајском спису српских социјалиста из 1898. године“, одломак у *Новој Македонији*, 11. август 1979, и у посебном зборнику *Прилози за Илинден*, III, Скопље 1983, 587—594; „Ко то Србе укрцава у антимакедонски четварац?“ уредништво *Политике* објавило је под измењеним насловом (јер је то, наводно, био први напад на изнети став Стјепе Шуваре, тада председника Председништва СФРЈ): „Несрећа је што ми код нас реформе сматрамо закрпама...“ *Политика*, 10. јан. 1989, 13.

² Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин, државник и дипломата*, Београд 1987, Њујорк 1985.

³ Став Светозара Марковића најпотпуније обрађује Илија Станојичић у својој докторској дисертацији *Светозар Марковић о националном питању наших народа* (рукпис у Универзитетској библиотеци у Београду); такође објављени радови: „Основни конститутивни елементи Марковићеве теорије националног питања наших народа“ у зборнику: *Светозар Марковић и марксизам*, Ниш 1975, 25—68; „Теорија и пракса Светозара Марковића у решавању националног питања јужнословенских народа на светлости новијих друштвено-политичких збивања“ у зборнику научног скупа САНУ: *Светозар Марковић, живот и дело*, научни скупови, књ. 5, Одељење друштвених наука, књ. 3, 197—204. Др Борбе Игњатовић најпотпуније обрађује српско-бугарске односе у раду: „Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет“, *Balkanica*, V, 1974, 145—196; видети и Дончо Зографски, „Економске прилике у Македонији и одраз идеја Светозара Марковића на социјалистички покрет у Македонији“, у *Светозар Марковић и економске науке*, „Светозареви сусрети“, Светозарево, 1975, 45—50; исти: „Сличности и разлике у схватањима Светозара Марковића и првих македонских социјалиста“, у зборнику радова научног скупа САНУ: *Светозар Марковић, живот и дело*, 1977, научни скупови, књ. 5, Одељење друштвених наука, књ. 3; исти, „Светозар Марковић о ослободилачкој борби Балкана“ у зборнику *Светозар Марковић, омладина и марксизам*, САНУ, 1982, 69—78, научни скупови, књ. 14, Одељење друштвених наука, књ. 4; Илија Конев, „Интернационализам Светозара Марковића и Христо Ботев“, у зборнику радова научног скупа САНУ: *Светозар Марковић, живот и дело*, 1977, 411—436; научни скупови, књ. V, Одељење друштвених наука, књ. 3; у истом зборнику рад Крумке Шарове, „Светозар Марковић и Бугари“, 695—698.

ција, па и Милетићев „радикално демократски“, како га је окарактерисао сам Марковић. Како су и републиканизам и федерализам, који заступа Светозар Марковић, либерално-грађанског порекла, његова оригиналност је у друштвено-економском систему (социјализаму) за који се залагао и у екстремно изнетом мишљењу да се само на развалинама двају царстава (отоманском и хабзбуршком) и двеју српских кнежевина (Србије и Црне Горе) могу градити нове државе које би гарантовале, поред националних слобода, и социјалну сигурност и мир. У тој — „Источној Швајцарској“ — како се временом дефинисао идеал првих српских, бугарских, па и македонских социјалиста, Марковић је замишљао да је сваки човек дужан да се бори од свих насртаја на личност; „Својом слободом не поништити слободу другог“, писао је он.⁴

Треба подсетити и на Марковићев јасно изражен став о питању вере и нације; он свесно и недвосмислено сматра да вера не одређује нацију. Отуда је за њега сасвим природно да, осим православних Срба, постоје и Срби католичке и исламске вероисповести.

Популарност кнеза Михаила нарасла је до недокучивих висина за остале чланове династије Обреновића. И управо у години добијања градова, кнез закључује споразум о „Србо-Бугарском Краљевству“, односно „Југословенском царству“ са Бугарима, и са Хрватима ствара „Програм југословенске политике“. И управо из тог доба проистичу и први јасно формулисани ставови Бугара о националном ослобођењу. Ти ставови би се могли сврстати у три основне групе: 1. великобугарски; 2. у савезу са Србима, и 3. социјалистички, који су на линији изнетих ставова Светозара Марковића. Штавише, веровало се пре у српско-бугарски савез (и то не само од стране социјалиста) него у српско-хрватски, на пример. „У том погледу ишло се и даље. Сматрало се, ако настану две независне државе са монархијама, доћи ће до зависти, супарништва па и до ратова око територија, попут средњовековних држава. Први српски и бугарски социјалисти су ово хтели предупредити.“⁵ Овде као да секундирају Димитрију Тудовићу, касније, који је, поред осталог, говорио: „Направите административну поделу, за њом долазе све остале“ — што најбоље показује југословенска стварност данас.

На овом кратком прегледу основних погледа о националном ослобођењу и уједињењу првих српских и бугарских социјалиста могли бисмо се и зауставити када се не би испречило питање македонских Словена — актуелно до данас. Већ

⁴ Светозар Марковић, „Нешто о слободи (по Жилу Симону)“, *Радевик*, бр. 44, од 13. септембра 1871.

⁵ Борбе Митровић, *Светозар Марковић и његово доба*, Софија 1987—1988, 26.

сам поменуо да су и први македонски социјалисти прихватили идеју балканске федерације као спасоносну („Источна Швајцарска“), с тим што јој они дају и конкретну садржину, предвиђајући да Македонија треба да буде уређена по малим кантонима у којима би се формирали власт, просвета и друго, зависно од националног састава становништва које у њима живи. На поменутом скупу у Крушевцу изнео сам резултате до којих сам дошао. Ја, наиме нисам нашао у изворној грађи балканских социјалиста до Првог светског рата да македонске Словене третирају као посебну нацију.⁶ Када се заговарала посебност Македоније, увек се имало у виду да тамо живе разнородни народи и да би свака подела Македоније само изазивала сукобе. Отуда је заговарана аутономија, а не из става да се ради о посебном народу. Једини изузетак је став словеначког социјалисте Хајнриха Туме, који је, навео сам тада, по повратку из Београда, децембра-јануара 1909—1910. године, написао у *Rdečet prarogi: биће ипак да су Македонски Словени посебан народ*. До овог сазнања Хајнрих Тума је могао доћи после дугих разговора са учесницима Прве конференције балканских социјалиста, и вероватно, посебно, са Димитријем Түцовићем. Као припадник словенског народа са северног обода јужнословенског етничког простора, понајбоље је то могао осетити и неутрално и непристрасно пресудити. Ни Светозар Марковић, ни први српски, бугарски, па ни македонски социјалисти нису ово нигде овако недвосмислено изнели. Напротив, и у доба Димитрија Түцовића приклањали су се резултатима научника, посебно Јована Цвијића, који су сматрали да је реч о „флотантној маси“ која ће се национално оформити зависно од тога којој ће се судедној земљи припојити. Ово је, као што је познато, имало трагичне последице по македонске Словене. Само на територији „Кумановске Србије“, и то тек после Другог светског рата, они су признати за посебну, македонску националност. У осталим земљама (Бугарској, Грчкој и Албанији) не сматрају их за посебну нацију. Уз то, за три деценије овога века пет пута су прекрштавани: 1912—1913. постајали су Срби, 1915. Бугари, 1918. опет Срби, 1941. опет Бугари. Тако, нажалост, овај „магарећи мост“ европске дипломатије — како се сликовито својевремено изразио Маркс — остаде до дана данашњег.

Колико су социјалисти заслужни (или криви) што је то тако показаће време и даља „испитивања“ — рекао би Светозар Марковић, па са њим и ми.

⁶ Георге Митровић, „Георги Бакалов за македонското прашање во првиот Првوماјски спис“ на српските социјалисти во 1898 година“, *Прилози за Илинден*, III, Скопје 1979, 587—594.

SVETOZAR MARKOVIĆ AND THE EARLY SERBIAN AND BULGARIAN
SOCIALISTS ON NATIONAL LIBERATION
— A CONTRIBUTION TO RESEARCH

Summary

The author provides a short survey of stands about questions concerning the liberation and unification of the Southern Slavs in the works of Svetozar Marković and the earliest Serbian, Bulgarian and Macedonian socialists. He particularly stresses that neither Svetozar Marković, nor the early Serbian and Bulgarian socialists, nor the Macedonian socialists considered the Macedonian Slavs a separate nation until World War I, recommending a federation ("Eastern Switzerland") as a salutary solution to the Macedonian question. This stand, shared also by contemporary bourgeois theoreticians (and politicians), resulted in the Macedonian Slavs being recognized as a nation (in World War II) only in the territory of "Kumanovska Serbia", but not in neighboring Bulgaria, Greece and Albania. In addition to this, the Macedonians were rechristened five times over three decades in this century (1912, 1915, 1918, 1941 and 1945), a tragedy of its kind in our times.

"Time and further research will show whether the socialists were to be credited with (or blamed for) this", the author concludes.

Станиша Н. КОСТИЋ

СТРЕМЉЕЊА СРПСКИХ И БУГАРСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРА КА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ И БАЛКАНСКОЈ КОНФЕДЕРАЦИЈИ

Уводна разматрања

Догађаји за време буржоаских револуција из 1848/49. године и догађаји у Кримском рату из 1853/56. године довели су до крупних промена у међународним односима што је и изражено на Париској мировној конференцији, уз закључење Париског мира од 30. марта 1856. године између Енглеске, Француске, Аустрије, Пруске, Русије, Сардиније и Турске. Ове крупне промене у међународној политици и међународним односима, првенствено се односе на негацију идеја и циљева Бечког конгреса и Свете алијансе из 1815. године с начелима легитимитета и интервенције, с једне стране, као и на почетак афирмације начела о суверености народа, начела народности, као и начела о самоопредељењу и отцепљењу народа, с друге стране.

Нове тековине Париског мира довеле су до пријема Турске за члана Европског концерта, затим до обавезног посредовања у конфликтима између појединих држава, као и до стављања под гаранцију Концерта европских сила аутономија — Србије, Влашке и Молдавије, како би ове могле очувати своје независне националне управе, уз пуну слободу вере, законодавства, трговине, пловидбе и, најзад, укидања било какве дискриминације на основу вере, расе, језика и народности.

Ови нови принципи, који укидају феудално начело територијалитета с почетком увођења начела националитета, неће довести до европског мира, него ће, напротив, довести до поре-

мећаја у замишљеној стратегијској равнотежи Великих сила, што ће изазвати нове констелације и неминовну интерференцију интересних сфера, нове ратове, као и дуготрајне преговоре за уређење Европе и света.

У овим и овако новопостављеним принципима о успостављању права признања националитета настале су и погодније околности за поробљене народе у Турској и Аустрији, те ћемо тако и у тим новим околностима посматрати и делатности српских и бугарских револуционара за олобођење и уједињење у јужнословенску федерацију и балканску конфедерацију, у по нама изабраним тачкама.

1. Питање успостављања јужнословенске федерације

Протагонисти идеје о јужнословенској федерацији били су, са српске стране, Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић, Васа Пелагић, Светозар и Јеврем Марковић, Бока Влајковић, Сава Грујић и други, а са хрватске стране Имбро Игњатијевић Ткалац са сарадницима и подршком Штросмајера и Рачког, док су са бугарске стране били — Георги Стојков Раковски, Љубен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев.

Тако је Михаило Полит-Десанчић, у наслону на одредбе Париског мира, био зачетник федералистичке концепције код ослобођења и уједињења Јужних Словена, што је и изнео у Ткалчевом бечком листу *Ost und West*, следећом формацијом:

„Федерација међу Словенима осигурала би сваком племену свој у току повеснице развијени народни живот, као државни живот, а уједно би показала свима обшти народни живот.“¹

Ово Политово схватање искључује у потпуности даље постојање утопистичких схватања о панславизму и аустрославизму, као тежњама великих нација за хегемонијама над малим нацијама што поткрепује следећом констатацијом:

„Без Федерације могу се поједине народности у овим државама за неко време силом и угњетавањем држати, али чим сила попусти, морају се различите народности на Истоку сјединити у федеративној државној системи.“²

¹ К. Н. Милутиновић, *Михаило Полит-Десанчић као политичар*, Нови Сад 1936, 86—89.

² Исто.

У даљем развоју својих идеја, Полит нарочито наглашава да је за решавање Источног питања недопустиво ширење Великих сила у територијалном погледу; напротив, потребно је да оне свестрано потпомажу поједине народе у њиховим покушајима да се ослободе јарма Турске или Аустрије. Ово утолико пре што теократско уређење Турске, и поред постојања Париског мира, не може, нити пак хоће, било шта да учини у погледу остваривања међународне гаранције за поштовање новоуспостављених начела о правима народности, вере и језика. Овај исти поступак треба да се односи и на Аустрију, јер су поједини народи у њеном саставу, већ 1848. године, видно изразили своје тежње за самоопредељење, од дотадање хегемоније само једног народа. За ово се нарочито залагао Имбро Игњатијевић Ткалац у свом листу *Ost und West*, уз свесрдну помоћ бискупа Штросмајера и кнеза Михаила Обреновића III.³

Политове идеје о стварању јужнословенске федерације, биле су веома блиске и схватањима Светозара Милетића, Васа Пелагића и Светозара Марковића, као и схватањима њихових сарадника. Међутим, изузев Светозара Марковића, који ће, као један од шеснаесторице оснивача Прве интернационале, заступати поред политичког и социјално ослобођење, остали ће стајати само на линији политичког ослобођења испод власти Турске и Аустрије. Ове разлике ће временом довести до њиховог међусобног удаљавања, премда се Светозар Марковић свестрано потрудио у разобличавању идеја аустрославизма и панславизма, као утопија које воде ка замени једног господара другим господаром.

Политове идеје прихватиће и бугарски револуционари — Георги Раковски и Лубен Каравелов, који ће се као емигранти из Бугарске повезати с напредним снагама у Београду и Новом Саду, као и у Букурешту, уз заступање политичког ослобођења с ослонцем на српског кнеза, као будућег заједничког владоца јужнословенске федерације. Међутим, бугарски револуционари — Васил Левски и Христо Ботев, придружиће се линији Светозара Марковића, јасно одређеној према социјалној револуцији, без икаквог пактирања с владоцима у Србији и Румунији, а у циљу успостављања републиканске јужнословенске федерације. Ипак, Левски и Ботев су се разликовали у гледиш-

³ М. П. Десанчић, *Народност и њен државноправни основ*, Нови Сад 1862; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији 19. века*, Београд 1958; К. Н. Милутиновић, *Светозар Марковић у Новом Саду*, Нови Сад 1975; К. Н. Милутиновић, „Први српски и бугарски идеолози о Јужнословенској федерацији и Балканској конфедерацији“, *Зборник радова, Светозарево 1986*, 133—145.

тима, тако да је, по оцени проф. др К. Н. Милутиновића, сталног сарадника „Светозаревих сусрета“, Васил Левски био близак идејама Васе Пелагића, док је Христо Ботев био близак идејама Светозара Марковића.⁴

2. Питање балканске конфедерације

У даљим настојањима за остваривање јужнословенске федерације настаће велике промене. Тако, растурање састанка Уједињене омладине српске у Београду 1867. године, од стране кнеза Михаила, довешће до отрежњења и српске и бугарске револуционаре у односу на „Југословенско царство“ под скиптром Михаила Обреновића III, као и у односу на „Начертаније“ Илије Гарашанина, као израз реакционарно-монархистичког и хегемонистичког облика замишљене будуће федерације Јужних Словена.

Акт кнеза Михаила о распуштању састанка Уједињене омладине српске имаће и друге неслагдиве последице. Тако, раније закључени споразум између владе кнеза Михаила и Централног бугарског револуционарног комитета, закључен у Бучурешту 14. јануара 1867. године, о стварању „Србо-Бугарског краљевства“ или „Југословенског царства“, ставиће *eo ipso et eo facto* и заједнички „Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба)“ као и каснији „Протокол“ од 5. априла 1867. године. Осим тога, кнез Михаило донеће и акт о забрани даљег излажења листа Раковског *Дунавски лебед*, који је са великим угледом излазио у Београду, уз отказивање даљег гостопримства Георгију Раковском, који прелази у Нови Сад, где наставља своју револуционарну делатност са Светозаром Милетићем, Бокм Мијатовићем, Васом Пелагићем, Светозаром Марковићем и другима, који су такође поделили изгон с њим.

У овим антиреволуционим струјањима, српски и бугарски револуционари прошириће пребашњу идеју о јужнословенској федерацији с кнезом Михаилом на челу на сврсисходнију идеју о образовању балканске конфедерације, што је у историјском смислу представљало настављање оне раније, успостављене од стране „Хетерије“, о ослобођењу балканских народа од Турака и њиховом уједињењу, због чега је и вожд Караборбе, као члан Хетерије усекован 1817. године. У ову балканску конфедерацију ушли би Јужни Словени као једна држава, док би

⁴ В. Чубриловић, *нав. дело*, 260 и д; Ф. Шиншић, *Југословенска мисао*, Београд 1937; Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1906; К. Н. Милутиновић, *нав. дело*, 133—145.

Румунија и Грчка ушле као посебне државе, уз пуну равноправност ових појединих држава у политичком и економском погледу. Само овако замишљена балканска конфедерација била би у могућности да отклони великохрватске, великосрпске, великобугарске и великорумунске фантазмагорије о образовању њихових ранијих држава, што би условило тешке и непрободиве међусобне сукобе.

Међутим, оно што је најбитније, јесте одлучни став свих српских и бугарских револуционара да не подржавају ни Пруску нити пак Пијемонт, код уједињавања у Немачку или у Италију, сматрајући да су овакви модели неприхватљиви, као изрази воља већина над мањинама у тим новоствореним и уједињеним државама. Дакле, код уједињења у балканску конфедерацију не треба давати приоритет ниједној од балканских држава, већ треба омогућити свим народима да подједнако, са истим правима и дужностима, учествују у стварању балканске конфедерације као до тада непознатог облика конфедерације слободних и равноправних народа.

3. Револуционарно-ослободилачки покрети

С обзиром на то да су српски и бугарски револуционари сматрали да без социјалне револуције нема ни ослобођења ни уједињења, то су у циљу остварења овог начела предузели оснивање народноослободилачких одреда, који би путем оружаних акција остварили постављени циљ.

Тако су српски револуционари образовали 1872. године у Новом Саду Централни народноослободилачки одбор, под руководством Светозара Марковића. Из писма Боке Мијатовића упућеног Николи Јовановићу видимо циљ и сврху тог одбора у следећем:

„Овде се код нас много говори о устанку, који ће се у Босни и Херцеговини ускоро подићи. Србија је накана да овог пролећа рат започне. Ми се бојимо да влада прво започне, да ће тада код глупе масе као ослободитељ постати популарна — и питање слободе и друштвеног преображаја одложиће се за неколико десетака година у назад... Ми, дакле, радимо да устанак ми подигнемо, и на тај начин примораћемо владу да се и она умеша. Како ће испасти, надам се да ћеш у новинама читати, а засад ово остаје највећа тајна између нас...“⁵

⁵ К. Н. Милутиновић и М. П. Костић, *Избрани списи Боке Мијатовића*, Нови Сад 1956, 116—127 и д; В. Чубриловић, *нав. дело*, 260 и д.

Поред Светозара Марковића, Боке Мијатовића и Васа Пелагића, као социјалиста, чланови Централног народноослободилачког одбора били су и припадници Слободоумне народне странке — Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић, Миша Димитријевић, Илија Вучетић, Јован Поповић и Лаза Костић. Од донетих одлука, најважнија је била она о оснивању Народноослободилачког одбора у Београду, под руководством Јеврема Марковића, рођеног брата Светозара Марковића, а затим на Цетињу, под вођом Машана Врбице. Београдски либерали одбили су да приступе одбору, као сарадници монархистичког режима. Убрзо, Јеврем Марковић, као војни командант, успева да ангажује извешан број младих официра и подофицира социјалистичке оријентације, међу којима су се нарочито истицали Антоније Алексић, Милош Андрејевић, Сава Грујић, Радомир Путник и други. Многе од њих погодиће смртне пресуде, након угушења Тимочке буне у 1883. години.

У Цетињском одбору нарочито се истицао Перо Матановић, ранији учесник у устанку војводе Луке Вукаловића, који ће успешно извршити поверену му мисију повезивања са Централним бугарским револуционарним комитетом у Букурешту, под вођством Љубена Каравелова, који је стајао у чврстим везама са Светозаром Марковићем и социјалистима у Новом Саду и Цетињу.⁶

Српски и бугарски народноослободилачки одбори заузели су одлучне ставове о помагању насталог устанка у Босни и Херцеговини 1875. године, уз слање добровољаца, сматрајући да ово означава не само почетак револуције већ и остварење постављених идеала о балканској федерацији. Тако је у великом одушевљењу, по ранијем примеру о подизању устанка у Бугарској против Турака, од стране Васиља Левског, и Христо Ботев са четом од око 200 добровољаца устао против Турака, и у надмоћној турској превази храбро са својим друговима погинуо, пруживши неугашену зубљу слободе као светао пример будућим нараштајима да је само борба против Турске — пут ка слободи.

Међутим, рад Централног народноослободилачког одбора није остао у тајности за режиме у Београду и Цетињу, те су они у великом страху од револуције, затражили помоћ од уgarsке владе за интервенцију у обостраном интересу. Угарска влада штедро је прихватила интервенцију, па је похапсила многе људе, међу којима и Јована Павловића и Лазу Костића, уз упо-

⁶ Б. Ковачевић, „Љубен Каравелов и Светозар Марковић“, Летопис Матице српске, август—септембар 1956, 198—206 NB. Војвода Лука Вукаловић, по угушењу устанка, отишао у Русију и преминуо у Кијеву 1873, где му је подигнут и споменик. Лукин унук Михаил Вукаловић постао је академик у СССР, после Другог светског рата.

редна хапшења истакнутих социјалиста у Београду и Цетињу, али нико од ухапшених није одао имена чланова одбора.

Током времена балканске државе доживеле су своја конституисања — Југославија, Бугарска, Румунија, Грчка и Албанија, продуживши своје постојање издвојено. Ипак, ова идеја о успостављању јужнословенске федерације није замрла, напротив, остала је да живи у мислима напредне интелигенције, те је тако у Београду излазио часопис *Јужнословенска искра* у згради на углу улица Балканске и Краљице Наталије (Народног фронта) све до почетка априлског рата. Као остатак схватања о балканској конфедерацији, након Првог и Другог светског рата основан је Балкански пакт, у који је ушла и Турска, са циљем обезбеђења слободних балканских држава од Великих сила и њихових тежњи у подели интересних сфера на Балкану.

Закључак

Српски и бугарски политичари и револуционари — Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић, Васа Пелагић, Светозар Марковић, Јеврем Марковић, Георги Раковски, Љубен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев и њихови сарадници — брзо су нашли заједничке интересе у борби за ослобођење од угњетавања Турске и Аустрије, и били су претече у успостављању јужнословенске федерације и балканске конфедерације. Махом школовани у Русији, Аустрији и Швајцарској, били су под утицајем велике Француске револуције, руских револуционара, Прве интернационале, као и високе духовне и материјалне културе — цивилизације Швајцарске.

У погледу уклањања тешких услова поробљавања балканских народа у Аустрији и Турској, њихова основна идеја о успостављању јужнословенске федерације и балканске конфедерације имала је као узор кантоналну Швајцарску, у којој је остварена равноправност три нације, француске, италијанске и немачке, уз равноправно прихватање и хелветско-ретороманске скупине. У овим оквирима, јужнословенска федерација имала би федералне јединице, док би балканску конфедерацију образовале јужнословенска федерација као једна држава, а као посебне државе — Румунија и Грчка.

**ASPIRATIONS OF SERBIAN AND BULGARIAN REVOLUTIONARIES
FOR THE FEDERATION OF SOUTHERN SLAVS AND
THE CONFEDERATION OF BALKAN COUNTRIES**

S u m m a r y

In their struggle for the liberation from Turkish and Austrian oppression, Serbian politicians and revolutionaries (Sv. Marković and the Bulgarian L. Karavelov) were precursors of the foundation of a South Slavonic federation and Balkan confederation. Their idea was modelled after Switzerland, consisting of cantons, in which the equality of three nations — French, Italian and German — had been achieved. Within this frame, the South Slavonic federation would consist of federal units, whereas the Balkan confederation would be composed of the South Slavonic federation as one State, with Romania and Greece as separate States.

Милета М. МАРКОВИЋ

О ДОКУМЕНТУ „ПРОГРАМ ПОЛИТИЧКОГ
ОДНОСА СРБО-БУГАРА (БУГАРО-СРБА)“
ИЗ 1867. ГОДИНЕ ДОНЕСЕНОМ
У БУКУРЕШТУ

Историја садржи многобројне документе, који својом рационалношћу носе велике потенцијалне *креативности*, али остану неискориштени (из многобројних државних или друштвених разлога), па тек *протеком* дугог времена историја даје свој суд да овакве повољне околности (*circumstantiae favorabiles*) нису уопште искориштене.

Српско-бугарски односи одређивали су се у прошлости у појединим таквим документима, утврђујући споствено *заједништво*, при чему су занемариване минорне разлике, које су тада постојале.

Први српски национални програм, изражен у *Начертанију Илије Гарашанина* (године 1844), уводи Србију у токове европских збивања, па се у њему, између осталог каже:

„Србија се мора у ред осталих европских држава поставити, створивши један план за своју будућност или тако рећи да састави себи једну домаћу политику по којим главним начелима треба Србија кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано да управља.“

Илија Гарашанин се такође осврнуо на српско-бугарске односе, који би „позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чувства према Србији и српском правителству пробудили“.

Кнез Михаило Обреновић (1823—1868), најобразованији владар Србије XIX века, био је идеолошки иницијатор велике мисије о стварању такозваног „Србо-Бугарског краљевства“ или

„Југословенског царства“. Његова мисао развијала се средином XIX века, када је велики део српског народа још патио под окривима, насиљем, злочинима и терором турске окупације и феудализма. Балкански народи, уз тежњу за ослобођењем и отклањањем турског зулума, култивисали су и мисао о јужнословенском братству и балканској солидарности, па и уједињењу. Ова мисао, започета још у доба Првог српског устанка, добила је снажног замаха средином XIX века, ангажујући при томе српске и бугарске револуционаре. Протагонисти ове идеје били су са српске стране Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић и Владимир Јовановић, а с бугарске стране Георги Стојков-Раковски, Васил Левски, Љубен Каравелов и Христо Ботев.

Михаило Полит-Десанчић (1833—1920) објављивао је своје чланке у листу *Ost und West*, који је издавао хрватски књижевник јужнословенске оријентације Имбро Игњатијевић-Ткалац (1824—1912). Политове идеје биле су блиске схватањима Светозара Милетића, а касније и Светозара Марковића и Васе Пелагића.

Бугарски револуционари у формирању ставова јужнословенске федерације деловали су у Београду, Новом Саду и Букурешту. Васил Левски (1837—1873), бугарски револуционарни демократа, основао је године 1860. *Бугарски централни комитет* с битним циљем — федерација балканских народа на основу пуне равноправности. Георги Стојков-Раковски (1821—1867), бугарски федералиста, ширио је политичке планове о повезивању и организовању заједничке сарадње и уједињења балканских народа. Христо Ботев (1849—1876) био је одлучни противник монархије, пропагатор федерације демократских балканских *република*.

Љубен Каравелов (1835—1879) био је бугарски књижевник и политички радник. Као студент Филолошког факултета Московског универзитета (године 1857) упознао се с идејама револуционарно-демократског покрета Херцена, Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Године 1867. напустио је Русију и дошао у Србију, у којој се зближио са српском омладином и развио врло живу публицистичку и политичку делатност. Љубен Каравелов стајао је на челу Бугарског централног револуционарног комитета. Као федералиста, Каравелов је пропагирао мисао да словенски југ треба да постане Источна Швајцарска, односно, држава федеративног уређења. Ту су се, дакле, стварале идеје федерализма а и конфедерализма.

Бугарски централни револуционарни комитет, уз сарадњу Васила Левског (с бугарске стране) и идеологију Илије Гарашанина (са српске стране) иницирао је и донео 14. јануара 1867. године у Букурешту заједнички документ „Програм политичког односа Србо-Бугара (Бугаро-Срба)“ — или, прецизније речено „Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба)“. Овај програм је након четири месеца допуњен додатним суп-

лементом, такозваним ПРОТОКОЛОМ. Док се у Програму предвиђа стварање „Србо-Бугарског краљевства“, дотле се у Протоколу говори о „Југословенском царству“. По првоме је кнез Михаило требао постати краљ, а по другоме цар, и то с правом наследства у династији Обреновић.

Важна су прва три члана поменутог Програма која гласе:

„1. Народ српски и народ бугарски, који су по сучеству Словени, од исте крви и једноверни (подвукао др М. М.) који произлазе из истог стабла и обитавају пределе додирујући се, самим провиђењем позвани да живе у будуће под једном истом управом и под једном заставом; 2. И због тога што образују једно тело, задахнуто истим осећањима, и што имају исте тежње, и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, ова два братска народа носиће у будуће, с разлогом име Србо-Бугари или Бугаро-Срби, и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска; 3. Његова светлост Књаз Михаило Обреновић, кога је отечествољубље толико пута осведочено, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, проглашава се за узвишеног шефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске.“

Ово царство било би састављено од Србије, Бугарске, Тракије и Македоније. Остале словенске земље Балкана (Црна Гора, Босна и Херцеговина, Троједна Краљевина тј. Хрватска, Славонија и Далмација, као и Словенија) уопште нису помнуте. Питање вере решено је тако да је „господарећа религија православна, а вероисповест слободна“.

Кнез Михаило и Илаја Гарашанин прихватили су Програм (као документ), али нису имали довољно поверења у Бугарски централни револуционарни комитет, сматрајући да су његови чланови фантасти и да још немају довољно корена у самом бугарском народу. Међутим, они нису били фантасти (утописти), већ омладинци одушевљени идејом заједништва балканских народа, федерализма и конфедерализма. Гарашанин опрезно пише да ако овај програм политичког односа Србо-Бугара „не би био усвојен од народа бугарског, могао би нам више сметње него користи принети“. Због тога предлаже да Програм најпре усвоји бугарски народ, а тек касније да се њему придружи и Србија.

Бугарски родољуби, међу њима Раковски и Каравелов, у основи су прихватили начела Програма. Имали су, међутим, неке примедбе, сматрајући да су „прикривене неке егоистичне намере које воде новом ропству, новој смени старих господара новим господарима“. При томе им је ипак револуционарност била првенствена. По Каравелову, Јужни Словени, Грци и Румуни „треба да оснују братску федерацију која ће бити организована по савршено слободним начелима, тако да у исто време свако племе има своју аутономију, своје законе и своју самоуп-

раву и свој унутрашњи племенски живот; ниједно племе нема никаквог права да посеже на права других. Ова три племена биће повезана заједничким парламентом, чија ће бити дужност да руководи спољном политиком — и ништа више. Овај парламент бирао би се од сва три племена општим правом гласа“.

Иза овог Програма политичких односа Србо-Бугара (Бугаро-Срба), донесеног од стране Бугарског централног револуционарног комитета године 1867. у Букурешту, стоји, поред бугарских аутора, још и кнез Михаило (преко Илије Гарашанина), чија је политика тежила ослобођењу српских као и других балканских крајева.

Наведени документ, а и друштвени догађаји у вези с њиме, указују на позитивна идеолошка настојања тадашње интелигенције, посебно омладине, Срба и Бугара у формирању *заједништва* међу балканским народима, као јемству за слободни развој удружених народа, на основу слободних начела да „ниједан народ не буде угњетаван“. Најважније је истаћи да су настојања Србије с федеративним компонентама била окренута према истоку тј. према Бугарској и Бугарима, као јужнословенској *православној* браћи. Ако томе додамо и велики утицај православне Русије (у XIX и почетком XX века) на јужнословенске народе, онда је заокружење овакве политике комплетно.

У српској историјској науци било је размишљања да ли би српски народ боље прошао у свом историјском ходу да се деценијама, односно последња два века, окретао у својој политици према истоку и према својој браћи Бугарима, везаним истом *православном* вером (која је тада у Програму *нарочито* наглашавана и истакнута као *заједничка*), него што је у прошлости тражио савезе на католичком Западу. У то време, барем у прошлом столећу, када је вера *пуно* значила и била потпуно одлучујућа, а православље *чврсто* повезивало, судбински догађаји српског народа у Првом светском рату (с 23 процента губитка свог становништва) и у Другом светском рату (с преко милион жртава) били би сигурно сасвим другачији, а у сваком случају били би *умањени* злокобни утицаји Ватикана на православни (и словенски) живаљ.

Данашња актуелност прошлостовековне иницијативе казује да је Србија, према изложеним документима (Програму и Протоколу), између осталог, још пре скоро *два века* изражавала своју жељу да буде земља *Европе* и да се одвоји од балијског покроба мрачне Турске империје. Ова жеља, започета Првим српским устанком, провејавала је кроз цели прошли век, да би почетком овога века, по угледу на европску, изграђивала своју политичку *демократију* и у том смислу имала запажено признање и *успехе* у Европи. Посебно је с демократског гледишта блиставо раздобље владавине краља Петра Првог Карађорђевића. Победом у Првом светском рату, стварањем Југославије, Србија је и *друге* јужнословенске на-

роде повела у Европу и с њима пошла на пут заједништва, у којем Србија није доживела своју политичку корист.

Тако је овај документ (Програм с Протоколом) доказ једне пропуштене нереализоване политике, чија би примена изменила протекли ход српског народа (свакако набоље) у прошлом и у овом столећу.

Литература:

1. Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.
2. М. С. Пироћанин, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895.
3. J. Kühl, *Federationspläne im Donaauraum und im Ostmitteleuropa*, Verlag Südost-Institut, München 1959.
4. Коста Милутиновић, „Први српски и бугарски идеолози о јужно-словенској федерацији и балканској конфедерацији“, зборник *Национално и федерално*, „Светозареви сусрети“, Светозарево 1985.
5. Radovan Lalić, *Ljuben Karavelov*, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V, Zagreb 1962, 208.

ON THE DOCUMENT „THE PROGRAMME OF THE POLITICAL RELATIONS BETWEEN SERBS AND BULGARIANS (BULGARIANS AND SERBS)“ PROCLAIMED IN 1867 IN BUCHAREST

S u m m a r y

In the past, relations between the Serbs and the Bulgarians were defined in certain documents so as to favour the interests they had in common neglecting small differences in their respective views. The idea of brotherhood of all South Slavs, of Balkan solidarity and, even, of unity had a powerful impetus towards the middle of the 19th century, attracting Serbian and Bulgarian revolutionaries (Mihailo Polit-Desančić, Svetozar Marković, Vladimir Jovanović, Georgi Stojkov-Rakovski, Vasil Levski, Ljuben Karavelov and Hristo Botev). They initiated a conference and proclaimed their „programme of political relations between the Serbs and Bulgarians (Bulgarians and Serbs)“ published as a document. An annex named the *Protocol*, was added to this document four months later. The programme spoke of a „Serbo-Bulgarian kingdom“ to be established in the future, whereas the *Protocol* mentions a „South Slavonic Empire“. According to the former, Prince Mihailo was to become king, but the latter proposed him to be the Tsar with hereditary rights of the Obrenović dynasty.

Милан Ст. ПРОТИЋ

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ, ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ И РАДИКАЛНА СТРАНКА

Судбина је често и неумитна и неправедна. Љубен Каравелов и Светозар Марковић били су носиоци и претече покрета чији пун замах нису доживели. Умрли су на прагу успеха и признања.

И Љубен Каравелов и Светозар Марковић припадали су оном кругу младих људи који су, шездестих и седамдесетих година XIX века, покренули један нов политички и културни талас на Балкану. И један и други су школовани у Београду и у Русији и обојица су припадали поклоницима и тумачима „нове науке“.

Зато је изузетно занимљиво и изузетно значајно да се истраже њихови утицаји на доцније политичке покрете и догађаје у историји Балкана.

Ми ћемо се у овом раду ограничити на одјеке њихових идеја у Радикалној странци у Србији осамдесетих година минулог столећа.

*

Уопштено гледано, из политичких размишљања Љубена Каравелова и Светозара Марковића могу се издвојити три основна заједничка елемента. Прво, обојица су били понети идејама социјализма и народњаштва. Марковић више од Каравелова, мада су обојица били под утицајем Чернишевског, а затим Доброљубова, Лаврова и Белинског. Друго, и један и други заступају тезу о неопходности устанка на Балкану који треба да доведе до потпуног ослобођења свих балканских народа. И тре-

ће, и Каравелов и Марковић сматрају балканску федерацију као најидеалније решење политичког устројства за народе који живе на Балкану.

Најзад, идејна блискост између њих двојице учинила је да односи између младих и слободоумних Срба и Бугара постану основа за будућу тесну сарадњу и готово истоветну политичку делатност. Српски радикали нису имали ближних пријатеља и истомишљеника од бугарских либерала. Оба покрета израсла су из оних темеља које су поставили Љубен Каравелов и Светозар Марковић.

Сасвим природно, ниједан од ових утицаја Радикална странка у Србији није прихватила у изворном облику. Процес политичког сазревања и реалности државних и друштвених прилика приморали су радикале да ове утицаје прилагоде практичном политичком програму. Што је време више одмицало, и ови трагови су постајали све блеђи, док на крају, у годинама после 1886, нису потпуно ишчезли. Па ипак, њихово присуство у првом периоду постојања Радикалне странке заслужује посебну пажњу истраживача.

*

Познато је да су будући оснивачи Радикалне странке били врло блиски сарадници Светозара Марковића и припадници његове политичке групе. О делу и идејама самог Марковића написано је више веома озбиљних расправа,¹ тако да на овом месту нема потребе улазити у ово питање до детаља. Довољно је само напоменути да је група око Светозара Марковића била под идејним утицајем руске револуционарне мисли, нарочито Чернишевског, Доброљубова и Лаврова. Сам Марковић се у последњим годинама свог кратког живота донекле удаљио од својих социјалистичких корена и приближио доктрини демократског радикализма. Његови чланци у *Јавности* и, нарочито у *Ослобођењу*, у много већој мери него раније обрађују проблеме демократских политичких промена. Деловање Марковићеве групе усмерено је на борбу против самовоље и злоупотреба државног чиновништва и на залагање за промену устава. Интересовање за коренисте социјалне и економске реформе, које је Марковић наследио од својих руских учитеља, престало је да буде главна тема његових размишљања и разматрања после 1873. Светозар је био

¹ Најпознатије су следеће: Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, Београд 1910; Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1922; Васа Чубриловић, *Историја политичких мисли у Србији 19. века*, Београд 1958; Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1985, и Woodford McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton 1964.

растргнут између идеја социјализма и грађанске демократије. Овде би добро било навести његове речи:

„Сва ова питања сви економисти које знам, осим Чернишевског, Маркса и унеколико Мила, решавају наопачке...“²

Ипак, треба истаћи да се трагови социјалистичке мисли међу радикалима могу наћи и у доцнијим годинама. У писму пријатељу из 1883, један радикал је записао:

„Сломићу врат сваком оном ко ми буде рекао да нисам социјалиста. Ја сам поносан на то име исто онолико колико и на то што сам члан Радикалне странке.“³

Извештај из Смедерева, датиран такође 1883, помиње групу радника међу локалним радикалима „социјалистички обојених и којих има око седамдесет“.⁴ Поверљиво писмо краљу Милану, такође из 1883, говори о неком Томи Милошевићу, члану Радикалне странке из Вражогрнаца у источној Србији, који је студирао у Цириху и који се јавно представљао као нихилиста.⁵ Од јула месеца те исте 1883. године, Пера Тодоровић, један од оснивача Радикалне странке и њен водећи идеолог у првим годинама, почео је да прима француске новине социјалистичког опредељења: *La Bataille*, *Le Proletaire* и *L'Intrenseignant*.⁶

Серија чланака Лазе Пачуа објављених у *Самоуправи* током 1881. под заједничким насловом „Грађанско друштво и његове политичке партије“⁷ најбоље приказује однос радикала према социјалистичким идејама. Пачу је најпре поделио све политичке странке на три групе: оне које желе да врате друштво у феудализам и које је назвао „реакционарне или аристократске партије“; оне које сматрају да је друштво у одређеном тренутку достигло врхунац свога развоја и да се не може даље развијати а да не угрози достигнућа дотадашње културе и цивилизације; и оне које заступају нов економски програм социјалних и економских промена.⁸ Пачу је даље развио своју мисао и тврдио да социјалистичке странке могу изабрати два пута за остварење свога циља. Пут теоријског социјализма, дакле насилне револуције, или пут практичног социјализма, односно постепених политичких реформи. Писац је једноставно закључио да Радикална странка није издала своје некадашње социјалистичке идеале, већ је само одабрала практичан начин за њихово остварење.⁹ Треба имати у виду да су доследни социјалисти у Србији, које су предводили, с једне стране, Мита Ценић и, са друге, Драгиша

² Светозар Марковић, *Сабрани списи*, I, Београд 1960, 102.

³ Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 750.

⁴ Исто, бр. 667, 30. август 1883.

⁵ Исто, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183, 6. јун 1883.

⁶ Исто, 8. јул 1883.

⁷ *Самоуправа*, 5. мај — 16. јун 1881.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

Станојевић, оштро оптуживали радикале да су се удаљили од Марковићевих идеја и социјализма уопште. Чак и на основу површне анализе Пачуових разматрања може се закључити да су се радикали ослободили строгих оквира социјалистичке доктрине, али и да су задржали стару наклоност за идеје које су их привлачиле у раним данима.

Присуство социјалистичких утицаја на радикални покрет у Србији може се пратити све до краја Тимочке буне. Чланци о савременим кретањима у европским социјалистичким круговима редовно су се појављивали на страницама радикалских листова. Током 1881. *Самоуправа* је објавила дугачак фељтон о Чернишевском.¹⁰ Године 1882. радикалско гласило је посветило читаву страну Лују Блану, за кога је речено да је један од најзначајнијих вођа Револуције 1848. у Француској и да је његова идеја да се оснује министарство напретка ремек-дело његове политичке каријере. *Самоуправа* закључује да ће Луја Блана памтити многе будуће генерације.¹¹ Идуће године званични лист Радикалне странке објавио је вест о смрти Карла Маркса и у свом уводнику подсетио читаоце на оца научног социјализма следећим речима:

„Значај његовог дела је актуелан данас више него икада. Али, само ће будућност моћи да покаже огроман утицај овог даровитог и вредног човека... Нека сећање на овог човека, који је више од четрдесет година неуморно радио на развоју социјалних дужности и ослобођењу целог човечанства, остане дубоко у свим људским срцима.“¹²

Најубедљивији примери социјалистичких утицаја на идеологију српског радикализма налазе се у полицијским извештајима о претресима кућа радикалних првака током и после Тимочке буне. Пронађени су: *Комунистички манифест* из 1848, *Програм немачке социјалдемократије* из 1869, дела Бабефа из 1789. и списи Васе Пелагића.¹³

Идеја да се организује Радикална партија у Србији потиче још из касних шездесетих година, из времена рабања групе Светозара Марковића. Још 1871. прваци ове групе створили су политички програм који се врло мало разликовао од доцнијих радикалских програма. Овај нацрт је у тринаест тачака побројао најважније политичке циљеве младих радикала и то: 1. општинска и средња самоуправа; 2. апсолутна слобода штампе, удруживања, јавног окупљања и политичке акције; 3. судска самосталност; 4. реформа државне управе на начелу локалне самоуправе; 5. увођење регионалних банака за земљорадничке и занатлијске зајмове и градских банака за трговце и индустријалце; 6. укидање еснафских удружења; 7. прекидање грађења железнице;

¹⁰ *Самоуправа*, бр. 12, 12. фебруар 1881.

¹¹ *Исто*, 1. децембар 1882.

¹² *Исто*, 15. и 22. март 1883.

¹³ *Тимочка буна 1883. године*, уредио Милан Николић, књ. 2., Београд 1954/55, 372—385.

8. отварање земљорадничких и занатлијских школа; 9. реформа система образовања; 10. укидање жандармерије као непотребне после увођења самоуправе; 11. укидање диспозиционих фондова; 12. потпуни надзор над буџетом у надлежности Народне скупштине и 13. захтев за уставном променом.¹⁴

Идејна веза између Светозара Марковића и доцније идеологије Радикалне странке била је скупштинска група Адама Богосављевића. Овај неформални скуп младих политичара, који су образовали Марковићеви следбеници заједно са трибунима из народа, појавио се у Народној скупштини непосредно пред смрт Светозара Марковића (1874). Већ следеће године ова група је изашла с политичким програмом чије су основне црте биле изражене у оштрој борби против државне бирократије. Програм је обухватао три главне тачке: смањење чиновничких плата, укидање окружних начелстава и увођење локалне самоуправе. Истовремено су истакнути захтеви за хитном уставном променом, која ће сву законодавну власт пренети на Народну скупштину и која ће увести апсолутну слободу штампе, удруживање и јавног окупљања.¹⁵

Јасно је да је група Адама Богосављевића преузела само политички део учења Светозара Марковића, док су његове социјалне и економске поставке остале ван области интересовања скупштинске опозиције. Очигледно је да су идеје политичке демократије, засноване на ограничењу власти државног апарата и широкој самоуправи, биле много ближе српском сељаку него Марковићеви снови о колективном власништву.

Овде је занимљиво навести још један политички програм младих радикала. У писму пријатељу у Новом Саду из 1876. Никола Пашић је навео пет главних тачака „програма Радикалаца“: 1. народну сувереност; 2. самоуправу; 3. одвајање цркве од државе; 4. равноправност жена и мушкараца и 5. савез српског и бугарског народа, као и могућност балканске федерације.¹⁶

Током читавог периода од оснивања странке 1881. па све до радикално-либералског споразума 1886. радикали су били разапети између два могућа пута ка стицању политичке власти: насилног, који је доживео врхунац у Тимочкој буну, и мирног пута законитог доласка на власт. Неодоумица је остала и после крвавог краха Тимочке буне. Радикали који су успели да побегну из Србије и да нађу уточиште у Бугарској и даље су се спремали за оружани устанак. Предвођени Николом Пашићем, они су на граници према Србији чекали прави тренутак да упадну у земљу. Са друге стране, радикалски прваци који су остали у Бео-

¹⁴ Ослобођење, бр. 14, 31. јануар 1875.

¹⁵ Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд 1947, 373.

¹⁶ Писмо Николе Пашића Миши Димитријевићу 1876, *Политика*, 3—7. децембар 1928.

граду радили су свим силама на поновном успостављању страначке организације, на покретању новог политичког гласила и на припремању за изборе. Преписка између радикала у Бугарској и оних у Београду уверљиво приказује поделу међу радикалским вођама. Већ у свом првом прогласу из емиграције, објављеном децембра 1883, Пашић је отворено позвао на борбу против владаоца:

„Законита и уставна средства нису довољна да се сузбију насиље, злоупотребе и издаја Краља и његових присталица. Закони су изнад лажи, крађа и злочина само када их почини обичан народ, али када то чине они који би требало да штите народ — у том случају једино оружје може да помогне.“¹⁷

У одговору Пашићу из Београда фебруара следеће, 1884. годин, један од радикалских првака развио је исту мисао о првенству оружане побуне:

„... али ја знам да је наша, парламентарна борба само формална или бар друга по важности и да наш главни циљ мора бити — устанак“.¹⁸

Супротна струја у радикалском покрету заступала је идеју тихог опорављања страначке мреже и усмеравања пажње на политичка питања уз избегавање оштрих сукоба и напада на личност краља. Они који су бранили овакво држање Радикалне странке супротставили су се својим друговима у Бугарској и у неколико махова им отворено замерили што дају непромишљене изјаве. Стојан Протић је писао Николи Пашићу управо о томе:

„Не могу да разумем ни тебе, ни Ацу (Станојевића, прим. М. Ст. П.), ни Жику (Миленовића, прим. М. Ст. П.), али тебе нарочито, зашто правите такве грешке. Зашто и како то да тако отворено иступате против Краља? Могу, али само донекле, да објасним лудост ваших иступа вашом очајном ситуацијом и вашим душевним стањем.“¹⁹

Уместо насилног устанка, умерено крило Радикалне странке предложило је Пашићу покретање новог листа који је замишљен као средство за поновно успостављање прекинутих веза између чланова покрета. Такав лист требало је служи као основ за даљи рад странке.²⁰ Током 1884. две струје су се сасвим одвојиле и озбиљно угрозиле јединство покрета. Неки од најборбенијих радикалских вођа су чак предлагали и цепање странке. У писму Пашићу један од београдских радикала је најотвореније написао:

¹⁷ Писмо Николе Пашића радикалима у Београду, децембар 1883. У приватном власништву.

¹⁸ Писмо Николи Пашићу из Београда, 9. фебруар 1884. У приватном власништву.

¹⁹ Писмо Стојана Протића Николи Пашићу, 15. април 1884. У приватном власништву.

²⁰ Исто.

„Одлучио сам да скупим наше најближе другове у Београду Бају (Јован, прим. М. Ст. П.), Стојана (Протић, прим. М. Ст. П.), Светозара (Милосављевић, прим. М. Ст. П.) и остале да одлучимо једном за увек: да ли мисле да наша странка може да оствари свој програм под владавином краља Милана, без буне. Миого ће зависити од овога. Следствено томе, наш будући рад ћемо организovati са њима или без њих.“²¹

Најзад, 15. септембра 1885. Никола Пашић је позвао све радикале на оружани устанак. У својој поруци српском народу он је истакао:

„Драги земљаци, дошло је време да станемо и да збацимо јарам наших господара: они су укинули слободу, права народа и одвојили Србију од Српства и Словенства... Прекините сваку везу поштом и телеграфом... Организуйте јединице, батаљоне и армије и идите у Београд ако је Краљ тамо или у Ниш ако је тамо. Ми прелазимо границу и долазимо да вам помогнемо... Војска треба да буде са народом и не треба да слуша ниједну наредбу која је противна народу, његовој слободи и Отаџбини...“²²

Према Слободану Јовановићу, читав први период Пашићевог боравка у Бугарској (до 1885) био је усредсређен на припремање нове буне у Србији. До лета 1885. он је успео да обезбеди новац и оружје за устанак. Његови планови су се променили у последњем тренутку избијањем Пловдивског преврата у Бугарској, септембра 1885. Ако су Јовановићева тврђења тачна, а свакако делују уверљиво, онда је теза о подељености страначког руководства добила јаку потврду.²³

Већ почетком 1886. радикалски покрет је сасвим одустао од својих превратничких намера. Постојало је неколико разлога за ову наглу промену у политичкој стратегији једног дела радикалског врха. Прво, 1. јануара 1886. они радикали који су били ухапшени и осуђени за покретање Тимочке буне били су помиловани и ослобођени. Друго, странка је добрим делом већ била реорганизована и на добром путу да поврати снагу и утицај. Треће, нови партијски лист покренут у јесен 1884. под именом *Одјек* учинио је да се радикали свакодневно појављују на политичкој сцени. Почетком 1885. *Одјек* је имао већ око 900 претплатника по целој Србији.²⁴ У поређењу са *Самоуправом*, *Одјек* је био умеренији и готово сасвим окренут начелним темама уставног и демократског политичког система. Четврти и можда најважнији разлог је лежао у тешком поразу српске војске у рату

²¹ Писмо Николи Пашићу из Београда, 11. фебруар 1884. У приватном власништву.

²² Архив Србије, фонд Милутина Гарашанина, бр. 837.

²³ Слободан Јовановић, „Пашић у емиграцији“, *Српски књижевни гласник*, књ. 21, Београд 1912, 509—511.

²⁴ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне борбе у Србији 1883—1903*, Београд 1912, 202.

са Бугарском 1885. Он је осетно уздрмао и положај и ауторитет краља Милана. У томе су радикали видели јасну прилику за постепено преузимање власти мирним путем. Промену у политичкој тактици радикали су недвосмислено изразили у прогласу своје чланству из 1886:

„Држање наше партије у садашњим условима не сме бити ни емотивно ни инспирисано великим надама или моралним уверењима. Оно треба да буде у границама опрезног чекања и укупне спремности за сложен политички рад.“²⁵

У прогласу чланству поводом скупштинских избора 1887. нова политика Радикалне странке добила је свој пуни израз. У њему је речено:

„ — да се избегава све оно што може да пружи изговор или изазове оштре противмере власти.

— да се нико не слуша; да се заједнички и одлучно употребе гласачка права; да се делује паметно и у законским оквирима.“²⁶

Неповратан прелаз на законито и демократско деловање Радикалне странке крунисао је сам Никола Пашић у писму друговима у Београду с почетка 1889. Ово писмо многи познаваоци српског радикализма означавају као најзначајнији извор о идеологији српских радикала. На првом месту Пашић је истакао:

„Србија је са решењем краљевим да сазове Велику скупштину ради промене устава ступила на нову стазу, а са усвајањем новог устава ударен је основ новој ери — новом парламентарном развоју Србије.“

Затим је, у наставку свог програмског писма, указао на своје виђење македонског питања:

„Што се мог савета тиче, тај, истина, није био за рат са Бугарском, али да се (је) послушао, данас Србија не би имала спора о Македонији, јер би то питање било решено у корист Српства.“

На крају писма, Пашић је саветовао своје другове да се одрекну и њега самог ако је то услов да од краља добију мандат за састав владе: „Нека вам је просто и од Бога и од народа и од мене и од фамилије — само ако сте уверени да од тога зависи парламентарна владавина у Србији.“²⁷

Од некадашње групе око Светозара Марковића и њене заљубљености у социјалистичке идеје, српски радикализам се неумитно удаљио. Под утицајем политичке стварности радикали су се развили у масован покрет за практичне реформе у правцу успостављања демократског уставног поретка. Радикали су коначно напустили економска решења Светозара Марковића, која

²⁵ Архив Српске академије наука и уметности, док. бр. 13682.

²⁶ Исто.

²⁷ Архив САНУ, Пашићеве хартије. Концепт. Наведено у Андрија Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, Зајечар 1988, 989—993.

у суштини чине срж његове социјалистичке доктрине. Остаци социјалистичких и револуционарних идеја, показани овде, израз су академског односа радикала према социјалистичкој мисли, а не њиховог дубоког политичког убеђења.

Радикалски прваци су често истицали оданост својим коренима. Волели су да их сматрају наследницима велике европске социјалистичке породице. Изражавали су симпатије за све покрете и идеје које су долазиле са левице. Али, неминовности модерног друштва у рабању приморале су их да своја дела и мисли усмере ка решавању осетљивих питања — ка супротстављању правим препрекама на путу друштвене и државне еманципације Србије.

*

И поред суштинске сличности њихових идеја, Каравелов и Марковић ипак нису припадали потпуно истоветним политичким струјама. Разлику између њих двојице произлазиле су много више из различитих природа личности него из начелних гледишта. Обојица су били млади људи немирног духа и мисли. Идејне луталице и сањари. Њима је стварност била недовољна. Тражили су путеве да искажу себе у свету замишљеног и идеалног. У томе и лежи тајна њиховог постојања. И тешкоћа да се проникне у саму суштину њиховог дела.

Светозар Марковић је био много ближе науци него уметности. Њега су занимали друштвени и политички токови и законитости много више него сам чин стварања. Отуда се сав био окренуо истраживању теорија о људском друштву и његовом деловању: привредном, културном, политичком. У том смислу Светозар Марковић је био прави реалиста. И ако је био занесењак, његово сањарење је било некако реалније него сањарење једног уметника.

Никада не треба заборавити да је Марковић умро веома млад и да је размишљао и писао у оном животном добу када се идеје уче, сазнају, разјашњавају, тумаче. Сложеност друштвених кретања једноставно не дозвољава младићу, ма како надарен он био, да сагледа јасно и свеобухватно читаву друштвену стварност. Зато и дело Светозара Марковића делује недовољно сазрело, понекад и противречно. Он је, као ретко који млад човек, упијао разне политичке идеје и покушавао да их сам развије. Тако се нашао и под утицајем Чернишевског и под утицајем Маркса и под утицајем Џона Стјуарта Мила. Све је то код њега изазивало огромно интересовање, али је, истовремено, често остајао збуњен пред толиким различитим учењима и знањем.

Љубен Каравелов је пре свега био писац, и то добар писац. Његово занимање за друштвене појаве долазило је тек на друго

место, као потреба да разуме опште законе друштва и на тај начин створи основу за своје списатељске радове. У своје време Каравелов није могао да остане политички неопредељен. Читава Европа и сам Балкан горели су у пламену политичких идеја и различитих друштвених теорија. Било је то доба идеологија. Бунан темперамент водио је младог Бугарина у само гроло тог вулкана. Тако је Каравелов постао ангажован писац, писац који повезује своја књижевна дела с политичким теоријама у које заљубљено верује. За разлику од Марковића, кога је склоност ка науци веома рано довела у сукоб с либералним покретом и његовим идејама и сасвим удаљила од романтизма, Каравелов је до краја живота осећао неку благу слабост и према либералима и према романтизму. Ваља да је уметнички дар морао да тражи богатији извор одушевљења од сувих законитости нове друштвене науке.

Ни Марковић, ни Каравелов нису били изузеци. Велики број младих студената и ћака, писаца и песника широм Европе, одабирали су пут непомирљиве борбе за нове односе међу људима. За бољу организацију друштва и државе.

У другој половини XIX века на Балкану Марковић и Каравелов стоје као најизразитији представници тог европског нараштаја. И колико год да су њихови напори и дела остали недорвршени, неке од њихових идеја инспирисале су многе потоње генерације њихових следбеника и у Србији и у Бугарској.

SV. MARKOVIĆ, L. KARAVELOV AND THE RADICAL PARTY

Summary

In pointing out how interesting and important it is to undertake a research concerning the influence of these two men's ideas on subsequent political movements and events in the history of the Balkans, the author deals in this paper only with the echoes of their ideas in the Radical Party of Serbia in the eighties of the 19th century.

The author singles out three elements which L. Karavelov and Sv. Marković shared in their political reflections. First, both of them were enthusiastic about ideas of socialism and nationalism (populism). Marković was more under their sway though both of them were influenced by Tchernishevsky, Dobrolyubov and Bielinsky. Secondly, according to the ideas of both Karavelov and Marković, an uprising in the Balkans was necessary in order to gain complete freedom for all its peoples. And, the third idea they had in common was this: they both believed that a Balkan federation was the best solution for the political organization of the Balkan peoples.

The founders of the Radical Party were very close associates of Svetozar Marković and members of his political group. The very idea of organizing the Radical Party in Serbia surfaced in the late sixties when Sv. Marković's group was formed. The leaders of this group wrote a political programme as early as 1871 which was only slightly different from the subsequent Radicals' programmes.

Надежда ДРАГОВА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ, ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И БАЛКАНСКАТА КУЛТУРНА ТРАДИЦИЯ ПРЕД НОВИЯ УНИВЕРСАЛИЗЪМ НА ХІХ ВЕК

Постановка: избраната научна програма на нашата среща — културно-историческо осмисляне делото на Светозар Маркович и Любен Каравелов — ни предлага един много продуктивен подход. Умисълът на моята студия е да ориентирам дискусията ни от конкретността на творбите и на социалните движения към свръхпроцеса — към онези механизми, с които нашата (на сърби и българи) традиционна култура посреща, осмисля и усвоява новото през 60-те и 70-те години на ХІХ в. ...

За ХІХ век е безспорно, че културният модел на православните славяни на Балканите е *изключително устойчив*, след като няколко века е усъвършенствувал механизмите си за отпор на ислямската агресия (от ХІV век до ХІХ). В тези условия православната култура придобива и политическа функция — да опазва етнокултурната идентичност на дискриминираните славяни, рая в Османската империя. Така като императив на културната традиция се налага задължението да бъде строго охранявана от „чуждици“ и свято пазена в наследения вид.

Обществото на сърби и българи през първата половина на ХІХ век не е продуктивно нито да развива наследения си културен модел, нито да го преустройва. Новите условия задължават той да бъде преодолян, но историческата ситуация не благоприятствува. Сръбската нация, въпреки че има собствена държава, остава раздробена териториално и политически, разгъната между антагонизма на две враждуващи империи. А българите са или под османска власт, или в емиграция.

Същевременно в Западна Европа се стабилизират буржоазните условия. В средата на века се осмислят и налагат идеите за два типа модерна култура: буржоазна и революционно-социали-

стическа. На Балканите няма база за която и да е от тях. Типът модерна култура може да бъде възприет „произволно“ — т.е. без диктата на социална детерминираност, чрез ИЗБОР в съответствие с лични или обществени предпочитания на интелигенцията. Друг е въпросът доколко този избор се оказва „произволен“ — за това ще се коментира в изложението.

Нашето внимание е да изследваме как чрез делото на Светозар Маркович и Любен Каравелов културната традиция на сърби и българи реагира на новия европейски универсализъм, възпален в идеите на руската революционна демокрация и в месианизма на Първия интернационал. При невъзможността да възприемат и осмислят конкретната социално-икономическа програма за класовата борба между труда и капитала, интелигентите на поробените или полуосвободени балкански народи се увличат от тези духовни движения именно от идеята им за всеобщо спасение на човечество то от всички обществени язви. Възторгът от универсализма на новото мислене и действие импулсира жертвената всеотдайност на Светозар Маркович, Любен Каравелов и Христо Ботев. Можем да го видим документиран и в тогавашната сръбска преса: през март 1883, в сръбския вестник „Самоуправа“, в некролог за Карл Маркс като смисъл на неуморната му четирилесетгодишна дейност е изведен трудът му „за освобождение на цялото човечество“.

В какъв вариант се представя културната традиция на православните балкански славяни в средата на XIX в.? В същината си тя е религиозна. Нейна специфика е, че е изградена върху книжнина и ритуали на собствен език — късна фаза на църковнославянски, смятан за носител на Кирило-Методиевата общославянска книжовна норма (а в действителност руска църковна редакция). В неписмения вариант на православната култура властвува битовия и фолклорния език. Разликата в двете езикови норми е много съществена; тя не само свидетелствува за две нива на културата, но ги и динамизира. В своето хилядолетно функциониране на Балканите (от 863 до 1863) културата на *slavia orthodoxa* се разслюява на два варианта: 1) клерикален и 2) тъй нареченото „народно християнство“. Тъй нар. „народно християнство“ е контаминация на образи, сюжети и норми от писмената християнска култура с мировъзрение и ритуали от славянската патриархална вяра. Структурирано е по образец на християнската религия като първенстващо положение имат нравствените критерии и повелите на обичайното право. Првесът на фолклорното е в обрядите и ритуалите. Тази култура и до днес се смята за народната култура. Главен неин белег е универсализмът, наследен не само от концепцията на византийския ойкумен, но и от по-древни състояния на средиземноморската цивилизация, вече осмислени като начало на световната култура. Това стабилизира най-продуктивната идея в балканското православие — предопределението му да спаси „правата вяра“ и чрез

нея — цялото човечество в моралното му свършенство. Месианистичните движения на Балканите през IX, XI, XIV и пр. векове поддържат непрекъснатостта на универсалната идея.

На клерикалния вариант на православната култура принадлежат Светото писание, църковният ритуал с богослужебните книги и номаканонът — книгата „Кърмчая“. Светото писание и църковният ритуал формират образния инвариант на сакрално и възвишено, благочестиво, богоприето: в координацията бог-човешка история. А номоканонът предписва църковната организация и морала.

Отрицанието на клерикалната култура на Балканите се подема през втората половина на XIX век. В българската култура това движение е представено от Каравелов и Ботев. Отрицанието засяга тайнството на църковния ритуал, а за поле на сблъсъка се избира образния свят на Светото писание: оспорва се знакът за сакралност, за вечност и непреходност в поведението на библейския и евангелски персонаж и в сюжетите на Писанието. Ще припомним най-драстичния пример у Ботев: „Соломон — този тигран развратен, // отдавна в рая нейде запратен, // със своите притчи между светците // е казал глупост между глупците...“ („Борба“ 1871).

А там където знакът е отрицателен, той не се преосмисля — напр. Юда, Пилат, фарисеите и пр. Това вече свидетелствува, че за южнославянските мислители от XIX в. клерикалният религиозен свят не подлежи на преосмисляне. Той бива изцяло отречен. Усилията целят да бележат с отрицателен знак всички негови символи и сюжетни схеми. От комплекса на тази „висока“ християнска култура се опазва в наследство само номоканонът и то не винаги текстурално, а в наложените като традиция норми и правила. В същото време „народната вяра“ остава императивна.

Кризисните епохи за българи и сърби, които налагат необходимостта да бъде избрана нов тип култура са:

Революцията от 1848/9 година;

Епохата на Първия интернационал, белязана и с подвига на Парижката комуна, т.е. края на 60-те и 70-те години.

Революцията от 1848/9 година е епохално събитие за войводинските и банатски сърби. Засяга по най-дълбок начин и българските преселници и емигранти в Банат и Влашко. Българи са в ръководния щаб на Николае Бълческу. Отек на революционната буря е Видинското въстание през 1850 г. И буди изумление колко бързо, в разстояние само на едно десетилетие, истинският смисъл на идеите избледнява. Прогласеният хуманизъм от граждански тип, програмата за правова държава и модерни институции, необходимостта от ликвидиране на феодалните порядки — всичко се фокусира само в национално-освободителния им смисъл. И вече през 60-те години, когато в сръбската и българска революционна преса се осмисля борческото наслед-

ство — съби тията от 1848 година не се открояват със собствения им знак. Почесто се изписват имената на Караджордже и Хайдут Велко, сочат се примерите на въстанието от 1821 година, тъй наречената Завера, а от продължаващата дейност на унгарските и италиански революционери се взема само пример за национално-освободителната тактика.

И когато през 1870 год. Л. Каравелов публикува повестта „Хаджи Ничо“, епохата на 1848 година изглежда на писателя не само необозримо далечна, но и легендарна, приказна: „1848 година разбуди заспалите и полумъртви народи по всички Европа, събуди и нас българите. От онова време българите оживяха, бъдето им се засвети с няколко приятни и мили лъчи, а тайнственото, или да кажа по-просто, инстинктивното предчувствие им заговори, че е настало вече време да се освободят от турското и гръцкото тиранство.“¹

Безспорно е, че поне за българската интелигенция, конкретно-историческия тип култура — буржоазна, която се осмисля чрез революцията от 1848 година — остава чужда, неприета, далечна. Свеобразен жест на неприемането ѝ представлява и реакцията на румънската интелигенция от края на 60-те години, дефинираща програмата от 1848 година като неадекватна на живота. Най-изразителна в това отношение е позицията на румънския кръг „Жунимя“ и неговия лидер Титу Майореску, изразена в 1868 година, когато се лансира тезата за „форма без съдържание“ — в смисъл, че буржоазните институти, заимствувани от Западна Европа, не разполагат с необходимите условия в Румъния.

Сходна позиция заема по-късно и румънският социалист Константин Доброджану-Геря (близък приятел на Каравелов и Ботев). Според Геря в Румъния напълно са липсвали условия за прехода от „крепостническо“ общество към „либерално-буржоазно“, то значи, че не са съществували вътрешни подбудители за революцията. „Въвеждането на либералните институти и унищожаването на крепостничеството“ се дължат на влиянието на Западна Европа и на пропагандата на „преданата и просветена младеж на 1848 година“. По-късно той развива теоретически въпроса, особено в статията „Ролята на културната прослойка в социалните преобразования“ (1892 г.) в която на културната прослойка в неразвитите страни се възлага ролята на социалните класи в развитите.

При заявените различия във философската и политическа позиция, безспорен за всички съвременници остава фактът, че модерната буржоазна култура трябва да „се пропагандира“ на Балканите.

¹ Любен Каравелов, *Хаджи Ничо*, Събрани съчинения в девет тома. БП. т. II, София 1965, с. 290. В настоящата студия всички отпратки към повестта са по това издание. В текста, в скоби ще се отбелязва страницата, на която е цитатът.

Новият тип култура ще се формира не от автентично гравидо, предложено от обществения живот, а по механизмите на „преведената култура“ или по-точно „конструиране на култура чрез преведен текст“. Преводът може да се извърши само „на езика“ на културната традиция. Вече определихме устойчивата през XIX в. култура на сърби и българи като патриархално-религиозна, ориентирана към месианистичен универсализъм. А революцията от 1848 год. не обещава спасение на човечеството. Ако се мисли за етичните ѝ норми — те са заложени в правата на отделния човек, ценност, която не може да получи валоризация между сърби и българи, докато народните маси са под робство. Буржоазната култура опазва религиозността — в обсега на свободата на личността да избира мислене, поведение, инициатива. За традицията това би могло да се схваща като отстъпка. Но тя се оказва несъществуваща за православната балканска култура; не е достатъчна „за сродяване“. Заплахата се носи от буржоазния морал който е егоцентричен, антипатриархален. Става безспорно, че при отваряне към буржоазните критерии балканската културна традиция ще се демонтира, тъй като стожерът ѝ е не религиозността, а патриархалният морал. И бързо се задействува „механизмът за оцеляване“. От буржоазната култура се възприемат главно национално-освободителни ѝ идеали, а дълбокият смисъл на революцията от 1848/9 година остава пред вратата на избраните културни ценности. На наследството на пашоптистите² не се придава никаква друга хуманитарна стойност освен национално-революционна. Затварят се очите пред развитието на техниката — производителна и социално-обслужваща, пред освобождаването и поощряването на личностното начало. В българската литература изключенията са съвсем малко и между тях е брилянтният разказ на Иван Вазов „Дядо Йоцо гледа“ — катарзисната си радост от новото — грохота на трена в Искърското дефиле. Но и тук радостта е идеологизирана — грохотът на влака се възприема от слепия старец като символ на освободена България.

Знаци за непримиримостта на интелигенцията срещу буржоазния свят през 60-те и 70-те години са поставени на всички нива. За ценностните белези в етичните модели, търсени от сръбската и българската младеж е показателно пълното съвпадение на личен избор у Светозар Маркович и Христо Ботев, споделен и от двамата в кореспонденция, т.е. неподлежащо на влияние един от друг. През зимата на 1868 г., когато Ботев напуска Медицинското училище в Букурещ, неговото оправдание пред Найден Геров е „че то ще убие . . . способностите на един колко годе развит момък“. И както споделя в друго писмо до съкровен приятел, той избира „самоволната сиромашия“. По близки подбуди и Светозар Маркович в писмото си до Антоние Хаджич от февруари

² Пашоптисти — така се назовават румънските деца от 1848 г.

1870 г. обяснява напушането си на Цюрихската политехника и скъсване с метката си да стане инженер с осъзнаването, че на сръбския народ са нужни други условия, за да се развива технически: „Мени је исувише тешка и уска та зграда у којој се данас гуши српски народ и ја сам отпочео борбу против ње“.

Любен Каравелов ни е оставил художествен документ — поестта „Хаджи Ничо“ за това как функционираат механизмите на преведената култура, как се изгражда понятийния апарат и моралния облик чрез образи и сюжетни ходове.

Първата даденост, която предопределя избора на литературни похвати е неразвитостта на езика за назоваване на непознати прояви. Езикът няма и избор на стилистични нива. До Каравелов разполагаме само с два книжовни варианта — публицистичната линия на Неофит Бозвели и Раковски — език тежък, тържествен, патетичен и народно-разказваческия на Софроний и П. Р. Славейков. Помежду им не съществуват други стилистични пластове, между които може думата да се лиши от назованото ѝ значение, да се предложат модели на ирония, двумислие. Все още не са открити териториите за артистично превъплощение на словото. То си остава еднозначно, белязано оценъчно по един и същ начин за всички. Това прави възприемателя доверчив. Лишава го от скептицизъм. А авторът се вижда задължен във всяка нова сюжетна ситуация да поддържа директна критична оценка. Механизмът за постигане на дистанция или близост с героя са преките коментари с говорима реч, с битови обрати, с пословици и поговорки. Но в тях и чрез тях явленията изгубват неповторимостта си и се предрешват в познатото. В своята социална повест Каравелов си поставя за цел „научно изследване на образ от живота“ — едрия български търговец, който чрез придобитата от парите си сила участва в политика, дипломатия, граждански живот, отделни човешки съдби, обща историческа съдба на народа си и др.

Меркантилността е характерна черта на героя. Тя свидетелствува и за буржоазната му същност. Но Каравелов я назовава с думата „сребролюбие“ — белязана дума от религиозния списък на греховете. Този негативен знак в назоваването не обещава никаква толерантност на автор и читатели към каквото и да е лично или социално проявление на меркантилизма. А общезвестно е, че именно меркантилизмът придава динамиката на буржоазните отношения.

Писателят не се отказва от намерението си да разкрие образа на Хаджи Ничо като ново явление, чуждо на българския живот и етично, и генеалогично: „Тия два класа хора т.е. честолюбци и сребролюбци, към които принадлежи и Ничо съществуват само в Западна и Северна Европа; но днес за нашето българско нещастие, тия захванаха да се раждат и у нас“ (277). Той много държи да не забравяме, че е „всемирни търговец“ (281).

Но по вина на думите, с които го изобразява и съди, едрият световен трговец Хаджи Ничо бързо заприличва на класическия за българските условия чорбаджия-изедник. Литературната интерпретация на образа тежнее към стабилизираната иконография на сребролюбеца. Така чрез изравняване на буржоазния меркантилизъм с греховното сребролюбие, авторът връчва на отрицателния си персонаж договор с дявола за всички възможни пороци — естествено по отношение на патриархалния морал: потъпкване светостта на родствените връзки („Уйчовците ми са по-богати от мене, ала аз и тям ще да подлея вода...“ 280) блудство, кождерство и пр. които безапелационно подготвят антинародните му прояви — център на замисъла, прицел на сатирата.

На този персонаж му е отказана лична правота. Според Каравелов обществото има недвусмислени морални норми, общо-валидни и ненарушими. Порочните знаят, че са грешници и че ги чека изобличение: „В това време Ничо седял и мислял. Аз намислих да бъда богат и ще бъда богат. Истина е, че съвестта ми ме гризе малко, ала то нищо не е — сичко минува, заборава се“ (780). Изведен от присъщата му социална среда и разположен сред понятия и норми от номоканона, героят организира духовните си сили срещу „грязящата го съвест“ и натрупа камара от мерзски сентенции: „Който се не бои, че ще му почернее образът и ще го заплюят и прокълнат хората, то той скоро разбогатява.“

Разобличаването на героя естествено излиза от границите на замисленото от писателя „научно“ анализиране. Много скоро то започва да звучи като анатемосване от амвона на народната добродетел. Тогава навлизат и стилистични похвати от проповедническата практика. Христоматиен е примерът с Каравеловия рефрен за богатенето на Хаджи Ничо: „Той никога не си доспивал, не доядал, не допивал и печелил, и печелил“ (277). „И така, хаджи Ничо все печелил и печелил, а хората му се радвали, търпели го и хладнокръвно гледали на неговите кражби...“ (303). По поетиката на хомилиите рефренът трябва да се преобрази в назидание: „И така, Ничо богатял и богатял, и твърде скоро станал голям трговец, а на душата му се събирал грях след грях, подлост след подлост, и гнусавина след гнусавина“ (278).

Пак по силата на традиционната култура порокът богатство винаги се мисли и изрича с антипода му — бедност. Антиподът не се нуждае от оценъчно отношение. Той автоматически е положителен.

Освен меркантилизма буржоазното общество противопоставя на традиционния морал най-същностния си белег — отказване от атуризма, предпочитане на прагматичното пред духовното. Обезсмисля се саможертвата. А традиционната балканска култура воюва за своя универсализъм, за възвишената саможертва в името

на общочовешко спасение, затова и страстно е отречен образът, който пред поставява този нов свят.

Художествено-публицистичният опит в повестта „Хаджи Ничо“ ни дава възможност детайлно да вникнем в механизмите на тъй наречената „преведена култура“.

Прежеждането на понятийния комплекс на една нова култура в несъответстващи ѝ условия — в случая примитивното общество на сърби и българи в средата на XIX век — има за резултат:

а) редуциране и трансформиране на усвоявания комплекс като цяло, за да се вмести в понятийния апарат на възприемателя. Тази трансформация се постига чрез ориентиране към универсалии от активната за момента култура на това общество;

б) стремеж, тенденция на преодоляване на дистанциите между наследената система от културни ценности и новостроящата се;

в) на ниво на словото — уеднаквяване до синонимност при уподобяванията на новите понятия и представи с маркираните от говорения език;

г) изравняване на новия културен модел към инвариантите на традиционната култура — по същество „сваляне“ на новите понятия към традиционните.

Очевидно е, че в този си вид „превод“ за модерната буржоазна култура няма друга съдба освен отхвърлянето ѝ от идеалите на възрожденското българско и сръбско общество.

По същите механизми се извършва изборът и преводът на другия тип култура — революционно-демократичната, социалистическата. Категоричността на този избор е характерна за всички поколения интелитенти до края на века. Няма талантлив сръбски и български писател, историк, фолклорист и особено народовед, който да не е преживял в младостта си етап на съпричастие към социалистическите идеи, особено в епохата, когато се възприемат като преведена култура.

И тъкмо Светозар Маркович и Любен Каравелов са живите примери на гражданско поведение и саможертва, на порив да осмислят в духа на наследената от народа им култура европейския универсализъм на XIX век. Определящо условие е, че и двамата идеолози задълбочено са познавали народната култура. Тъкмо тази специфика на възприемане на революционно-демократичните и социалистически възгледи произтича от интензивността на културната общност на православните славяни на Балканите. Тя предопределя сътрудничеството на българските и сръбски дейци.

До сега не е правен цялостен анализ на понятийния апарат в превода му на сръбски и български. Общите наблюдения сочат, че в устойчивостта си, традиционната система от мировъзренчески и морални ценности подчертава в новите идеи (революционно-демократически и социалистически) онези белези, които

не иска да загуби: универсалност, солидарност, спасение от унижение, саможертва за другите. А това ще рече, че се опазва непроменлив моралния кодекс.

В краткия обем на нашето изложение ще проследим превода само на две от основните понятия:

Понятието „обществено мнение“ е динамична съставка на новите идеи. Но е безспорно, че *общественото мнение е атрибут на гражданското общество*. А в България гражданско общество още няма, докато в Сърбия мъчително се формира в условията на бюрократично-монархическата власт. При историческата ситуация на 60-те години на миналия век това ключово понятие може да се въведе в културната програма само ако се прагматизира и конкретизира.

В търсене на еквивалент за „обществено мнение“ в сръбското общество Каравелов анализира всички явления, които му приличат или претендират да изпълняват функциите му. Чрез сюжетната последователност в повестта „Крива ли е съдбата?“ (1868 г.)³ героите и авторът-коментатор обхождат и наблюдават най-разнообразни публични прояви в Белград и Нови Сад⁴: търговска улица, погребение, бал, панаир, съд, привечерна променада и други подобни. Но там, където би трябвало да се формира и да влияе общественото мнение бързо се оголват познати стародавни механизми: махленски сплетни, прицел на Каравеловата сатира още от „Българи от старо време“, пустословие на аристокрацията, еднолични присъди на чиновници и държавници, продажна журналистика и съдопроизводство. Така си даваме сметка, че композицията на повестта „Крива ли е съдбата?“ се изгражда чрез съчленяване-нанизване само на ситуации, в които бихме очаквали да открием така необходимия социален феномен. И нищо не ни пречи да поставим като лабораторно заглавие на повестта „В търсене на общественото мнение“.

По тогавашните закони на просветителската проза писателят обосновава своята цел още с първите думи на първа глава: „Както щете, братя, но общественото мнение е нещо много добро и заслужава да се почита. Не говоря за онова общественото мнение, което открива някой дребен, злочест, дрипав и злощастен кокошкар, който е откраднал парче хляб от някой палилулски фурнаджия, за да засити стомаха си, който му мърка като дърт котарак. Тия клетници, както се и разбира, преследва нашата полиция и австрийските паяци. Обществено мнение е добро, когато се изкарват на показ ония, които ходят със златни еполети, които живеят в леговищата на истинските кокошкари, дори и у bankerите, богатите търговци, блюдолизците и в госпо-

³ Любен Каравелов, *Събрани съчинения*, в девет тома. БП. т. II, София, 1965. Всички отпратки в студията са по това издание. Повестта е преведана от Йордан Стратиев.

⁴ В. Нови Сад се развива действието на недовършените глави от втората част на повестта.

дарските къщи. Впрочем не би било зле, чини ми се, ако общественото мнение се поразходн по къщите на големците, на чиновническите, султанските и везирските сарай, а от време на време да надниква и в кабинетите“ (7).

И пак по правилата на същата повестувателна поетика авторът е длъжен да открие общественото мнение и да го посочи на читателите си. В затрънената от предразсъдъци стъга на сръбската столица революционерът-демократ може да си представи общественото мнение само като фикция:

Натрапливият спомен на Сава Йованович от сцената, в която той убива жена си, завъшва със самоуспокоение. Но сцената не се изчерпва с ироничната присъда на разказвача. С висок емоционален градус той разгръща обвинителна пледоария. И като причина за прякото си намесване, именно тук, сочи диктата на общественото мнение: „... Не мога да не ти припомня някои твои стари предишни грехове, защото на това ме принуждава общественото мнение“. Така се подготвя въвеждането на общественото мнение и като персонаж: „Хайде, сега, г. Сава“ — казва ти общественото мнение.“ „Къде?“ — питаш ти. „Ще видиш“ — казва ти пак общественото мнение. И Сава тръгва.“ (24)

С разгръщането на ситуацията общественото мнение придобива плътните очертания на художествен персонаж от диаболстичен разряд. „Дай ръка, г. Сава и да вървим по-нататък в средата на гробището. Но от какво така се уплаши? От какво ти настръхна така косата?“ (24)

В тази си художествена хипостаза общественото мнение може да бъде взето за сън или видение, за халюцинация или натрапчив образ или за нещо друго от психологията, но во никакъв случай не е понятие от социологията.

Самата фикционалност на общественото мнение е отговорът на Каравелов, че то не може да бъде намерено в изобразяваното сръбско общество. Този подход, открит в „Крива ли е съдбата?“ ще остане в рефлексите на балканските писатели и до наше време. В епохи без общественост, то ще се появява като художествен образ. Точно неговата фикционалност свидетелствува за отсъствието му в живота. Една от много гледаните пиеси на румънска сцена през последните десетилетия бе озаглавена „Опиния публика“ и в нея общественото мнение се появяваше в единствено число, в изпълнение на един актьор.

Върнем ли се отново на „Крива ли е съдбата?“ виждаме, че разказвачът поема отговорността неговата творба да бъде инструмент на общественото мнение. И в тази си амбиция той открива еквивалента на понятието в „Читател“, „читающа публика“. За сръбските условия това е възможно най-точната конкретизация на общественото мнение с читающа публика т.е. с будната интелигенция. А като познаваме високите тиражи на вестниците, в които Каравелов и Светозар Маркович публикуват, без-

спорне е сполуката на постигнатата идентификация. Тя и обяснява необикновения успех на Каравелов в Сърбия.

Другояче стои промяната, настъпила в следващия период от творчеството на писателя — буюрещкия. Можем детайлно да я проследим по повестта „Хаджи Ничо“ (1870 г.). Българското общество в Румъния не е монолитно и няма институциите, които биха формирали обществено мнение. Негов изразител в повестта са група спорещи българи — емигранти и преселници: „В това също време. . . в Буюрец се намерили неблагоприятни хора, които твърде често се сърдели на Хаджи Нича и говорили измежду себе си такива неща, у които се наежвала кожата у честните хора“ (296). Групата има постоянен състав. Изобличителят е Никола Белият, с охота слушан от „няколко души, които не твърде много обичали Нича, но не викали против него само и само затова, защото си купували из магазинта му маслини и ориз“ (297). Защитниците също са индивидуализирани: Пахом, Нейчо Петлето, заложили на обещанието на хаджи Ничо, че ще плучат губернаторски места след като се освободи България. Пренията би трябвало да приличат на парламентарна дискусия. Но в случая — подменена и по място — кафенето, и по участници — малокултурни и заблудени. По този начин общественото мнение се явява „в снижен вид“, профанирано. Отново на повестта, на цялостното ѝ внушение се разчита да формира истинското обществено мнение и по тая причина рупорният персонаж Никола Белият, въпреки несъстоятелността на публиката си, изгражда изобличенито си с разнообразни средства: разкази за събития, в които е очевидец, исторически екскурси, емоционални оценки, публицистични характеристики.

Но в буюрещкия си период Каравелов не разчита само на читающа публика. Той се опира и на хъшовската емиграция и в доближаването си до нейния манталитет се вижда принуден да подмени „общественото мнение“ с народното т.е. „както казва народът“. Този обрат автоматизира навлизането на пословици, поговорки, легендарен исторически спомен. Но вече понятието „обществено мнение“ губи своята автентичност след като не стои обвързано с гражданско общество. Народ и народна оценка не подлежат на конкретизация по време и социални условия.

Така по пътя на „снизаване“ понятийният апарат се връща до архетиповете на културната традиция.

Същите метаморфози настъпват и с ключевото понятие КОМУНА. Христо Ботев, Величко Попов и други български емигранти в Румъния го превеждат на български с ОБЩИНА. В българския исторически опит дословният превод „община“ съвпада с една институция, която в момента има и политическа роля, поради липсата на други национални институции на българите в Османската империя. Тя представя българите пред властта и в нея се решават местните въпроси. Оптимизмът на българските комунари при идентифицирането на „комуна“ с „об-

щина“ се свързва с промените през 50-те и 60-те години, когато българските общини биват овладени от тъй нар. „млади“, изместили реакционното чорбаджийство. В условията на тази победа, при инородна държавна власт и отказване от фанариотското църковно покровителство — българската община развива самоуправление, поддържа образованието, читалищното дело и пр. Но този исторически опит на българите не е съответен на понятието „комуна“. За това синонимиране посреднички и руската революционна демокрация. Пак тя, руската революционна демокрация е и нспиратор на доверието, което Светозар Маркович отдава на селската семейна задруга, когато търси сръбски аналог на комуната.

Така чрез превеждането със „свои“ понятия се постига сродяването на традиционната с модерната култура.

Тук извършените наблюдения на процесите, по които патриархалната култура на българи и сърби проверява и селекционира за себе си утвърдените в Европа модерни типове култура ни сочат подбoрен подход с приоритет на гражданския хуманизъм. Ориентацията към социалистически идеи и утопии и способите за усвояването им по механизмите на преводната култура — са знак именно на традиционализма на балканската култура, на нейния консерватизъм. Така че изборът на Светозар Маркович, Любен Каравелов и Христо Ботев е исторически предопределен от културната традиция.

SVETOZAR MARKOVIC, LYUBEN KARAVELOV
AND THE BALKAN CULTURAL TRADITION
BEFORE THE NEW UNIVERSALISM OF THE 19th CENTURY

Summary

The study grounds the special features and the mechanism according to which the 19th Century traditional culture of Serbs and Bulgarians meets, rationalizes and adopts the ideas of the European modern cultures: the bourgeois and the revolutionary-socialistic cultures.

The traditional culture is neither overcome nor rejected as a whole. On the contrary, it imposes its own selective criterion which gives priority to the patriarchal morality. As a result the new cultures are taken in not authentically but through a kind of "translation".

Upon the analysis of the short novel "Hadji Nicho" (1870) the paper shows how the bourgeois mentality and its bearers are discredited through translation of the "notion set" with words that are negatively marked by tradition.

The result of such a "translation" of the "notion complex" of the new culture in to circumstances that do not correspond to it, is the following:

a) Reduction and transformation of the whole complex to be adopted, in order to fit it into the notion set of the receiver. This transformation is done through orientation towards universal concepts of the already existing culture of the society which is active for the moment.

b) Striving, tendency for overcoming the distance between the inherited system of cultural values and the new coming one.

c) On the word level — equalization reaching to synonymity, when trying to compare the new notions with the inherited ones.

d) Leveling of the new cultural model with the invariants of the traditional culture —in fact it is a “lowering” of the new notions to the traditional ones so that they could be adopted.

The same approach is observed in the “translation” of the notions in socialistic ideas in the short novels “Is the Fate Unjust” and “Hadji Nicho”. The chosen equivalents of the notions “social opinion” and “commune” are specially interpreted. Their transformation definitely proves that the formed ideas for bourgeois as well as for socialistic culture have the characteristic of a “translated” culture.

Борбе ИГЊАТОВИЋ

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ — У ПОЛИТИЦИ И КЊИЖЕВНОСТИ

Светозар Марковић и Љубен Каравелов несумњиво заслужују пуну пажњу истраживача српско-бугарских односа у XIX веку. У овом раду постављамо три врсте питања и одговарамо на њих. Најпре, неколико питања биографског карактера: кад су се упознали — посредно, преко својих публицистичких написа, и непосредно, лично.

Посредно, врло вероватно, још док је Светозар Марковић био на школовању у Петрограду. Каравелов (рођен октобра-ноцембра 1834)¹ био је дванаест година старији од Светозара Марковића (9. септембра 1846) и већ је био стекао глас изврсног публицисте и књижевника кад је први српски социјалиста тек чинио своје прве кораке на том пољу. Своје прве прилоге Каравелов је објавио у часопису бугарских студената у Москви *Братски труд* (три песме и превод дела Н. Словенича о Србима у Војводини).²

Прва претпоставка о њиховом личном сусрету везана је за боравак Светозара Марковића у Петрограду ради студија на Институту саобраћајних инжењера, где је он стигао 29. јула 1866. године. Каравелов је још од 1857. био у Москви. Уредник и издавач петроградског либералног листа *Голос А. А.* Крајевски ангажовао је бугарског књижевника за дописника из Београда. На путу из Москве у Београд, Каравелов је свратио у Петроград ради договора с Крајевским о будућој делатности у српској пре-

¹ Джордџе Игњатович, *Нови данни за рождената дата на Любен Каравелов*, Мост (Ниш), св. 4, 1967, 58—70.

² Братски труд, I, 3, Москва 1860, 31—33, 59 и даље.

стоници крајем децембра 1866. или почетком јануара 1867. Тамо се он срео са члановима Бачке дружине „Српска општина“ у којој су били Димитрије Бурић, Сава Грујић, Јован Дреч, Светозар Марковић, Димитрије Дучић и други српски младићи. Они су имали присне везе и са бугарским студентима у Русији; посебно су се „искрено“ интересовали за судбину бугарске дружине која је постојала 1860/61. у Москви и оставила „лепу успомену“ својим часописом *Братски труд*.³

Какве су идеје покретале чланове „Српске општине“ види се из излагања Саве Грујића о раду у 1867. години на Годишњој скупштини на Нову годину 1868: „Од свију славенских народа за нас Србо-Хрвате Бугари и Словенци понајважнији су по свом географском положају и језику... За петовечног робовања под тиранском азијатском и псеудоапостолском владом судбина је њима у награду наменила дивно Балканско полуострво... Несно је тјторство сувише трајало и крајње је време за Југословене да ступе под општу заставу за право и човечанску слободу.“⁴ А да су Каравелов и „општинари“ разговарали о будућој сарадњи на овој основи, види се из писма Јована Дреча и Димитрија Бурића почетком марта 1867. у коме га питају како и колико је успео у намери да издаје *Братски труд* у Београду, хоће ли скоро дочекати први број и има ли изгледа за рат с Турцима.⁵ Светозар Марковић, као и други напредни људи, осудио је Гарашанин — Христићеву владу због забране листа, коме је Каравелов променио наслов у *Братски сџюз*, због тенденциозности у односу на Турску, и што није штампао ни оглас о листу.⁶ Светозар је знао за промену имена, дакле постојале су и даље узајамне везе. Али у извештајима „Српске општине“ нема помена о таквом сусрету, према томе, све се своди на временско подударење боравка и Каравелова и Марковића у Петрограду. И поред вероватности сусрета, о њему нема никаквих конкретних података.

Светозар Марковић је и 1867. и 1868. долазио о летњем распусту у домовину, али је одлазио у Јагодину код породице. Нема података да је учествовао на другој годишњој скупштини Уједињене омладине српске у Београду, 7—8. августа 1867, на којој је Каравелов веома активно учествовао; влада је омладински скуп растерала одмах другог дана рада.⁷

Они су се „сусретали“ на страницама омладинске и либералне штампе. Први потписани чланак Светозара Марковића из

³ Застава, II, 101, 5. XI 1867, 6: „Српска општина“ — „Зори“ у Беч.

⁴ Застава, III, 19—20, 7—10. III 1868, (Светозар) Марковић, Извештај о главној годишњој скупштини „Српске општине“ у Петрограду; Св. Марковић, Целокупна дела, САНУ, I, Београд 1987, 97.

⁵ Дж. Игњатовић, *Србските другари на Любен Каравелов*, Белград 1957, 4.

⁶ (Св. Марковић), *Партии в Сербии, Отечественные записки*, С. Петербург, CLXXV, 2, ноябрь 1867; Целокупна дела, I, 64.

⁷ Дж. Игњатовић, *Любен Каравелов и србското общество*, Ниш 1969, 107—111.

Русије јесте „Извештај о главној годишњој скупштини ‚Српске општине‘ у Петрограду“ објављен у *Застави*, а други „Српској омладини“ у Каљевићевој *Србији*. Каравелов је могао да их прочита, као и оне непотписане, за које је могао да дозна од Павла Паје Михаиловића с којим је имао веома присне односе. Каравелов је сигурно читао у овом листу и познати чланак Светозара Марковића „Како су нас васпитавали“.⁸ И Светозар Марковић је читао Каравеловљеве дописе у *Голосу* из Београда, о чему сведоче честитке Димитрија Бурића у писму од 3. марта 1867. поводом навођења у првом Каравеловљевом допису из Београда говора који је одржао Љубомир Каљевић, уредник *Србије*, као приказ расположења српског јавног мишљења, што се допало свима (у „Српској општини“).⁹

Они су се „сусрели“ и на страницама *Матице* и *Младе Србадије*, али њихова оцена омладинског органа сасвим је супротна. Док је Светозар Марковић престао са сарадњом незадовољан његовим правцем („либерални цукервасер“), Каравелов је одушевљено поздравио појаву *Младе Србије* желећи јој срећан успех и обећавајући своју сарадњу.¹⁰

Први документован доказ да су се Марковић и Каравелов лично познавали потиче из 1871. године. Један лични обавештајац намесника Јована Ристића јавио му је, 10. маја, да већ две вечери виђа Каравелова у Коларчевој пивници у друштву Светозара и Јеврема Марковића, правника Стевана Грнчаревића, уредника првог социјалистичког хумористичког листа *Враголан* Михаила Ј. Никетића, Паје Михаиловића, Гиге Гершића и Стојана Бошковића.¹¹ Никетић је касније, уочи Првог светског рата, изјавио да је Каравелов долазио у круг Светозаревих истомишљеника, али да му није припадао, нити је сарађивао у *Враголану*, како мисли бугарски аутор Иван Хацов.¹²

Резултат познанства с Марковићем и његовим истомишљеницима били су узајамни огласи за претплату на *Свободу*, односно *Раденика*,¹³ и штампање прогласа Бугарског револуционарног централног комитета, коме је на челу био Каравелов. Али

⁸ Србија, II, 44—49, 51, 55—57, 59, 3. VI—9. VII 1868; Целокупна дела, I, 111—132.

⁹ Дж. Игњатовић, *Србските другари на Л. Каравелов*, 5.

¹⁰ РОМС, инв. бр. 1639. Борбе Игњатовић, *Љубен Каравелов: „Је ли крива судбина?“*, ЛМС, т. III, књ. 376, св. 6, 603—604.

¹¹ Архив Историјског института (АИИ), Заоставштина Јована Ристића (ЗЈР), III/19,3/776.

¹² Тодор Марковић, *Љубен Каравелов у српској књижевности*, СКГ, књ. XXIV, св. 5—9, Београд 1910.

¹³ Посредно, објављивањем прогласа Бугарског револуционарног централног комитета, чији је председник био Каравелов, ради прикупљања новчаних средстава од имућних Бугара за припремање устанка у Бугарској за ослобођење од Турака, Васил Левски, који их је састављао, а Каравелов дотеривао, били су сарадници „Раденика“ (види: Б. Игњатовић, *Сарадници и дописници „Раденика“ Светозара Марковића*, МС, Зборник за историју, бр. 26, Нови Сад 1982, 99).

треба додати да је он сам два пута навео писање *Раденика*, и то тек почетком 1872. године.¹⁴ Очигледно, водио је рачуна о осетљивости српске владе, која је материјално помагала његов лист, у односу на Марковића и његове „комунце“. Овом периоду припада и њихова сарадња у припремама Уједињене омладине српске за организовање устанка за ослобођење Јужних Словена од турског ропства 1871/72. године.¹⁵

Поводом смрти „вредног и честитог раденика на српском књижевном пољу и великог српског родољуба“, Каравелов је, „ценећи његову заслугу за српски народ а поштујући његова начела на основу којих може се само остварити сједињење српског и бугарског народа“, изразио жељу да Бугари одаду последњу почаст његовој светој успомени изјављујући тужно саучешће његовим сродницима и начелним друговима. Говорећи и у име београдских бугарских бака, Каравелов је изразио своје уверење да само на основу тих начела моћи ће се остварити сједињење Бугара и Срба и да је крајње време да начелни пријатељи Светозареви ступе у тесну везу са раденицима у Бугарској на том пољу.¹⁶ И у једном мемоарском одломку Каравелов пише са очигледним симпатијама о Светозару Марковићу, док истовремено критикује српске либерале на челу са Владимиром Јовановићем због занемаривања социјалних проблема српског друштва.¹⁷

Шта је заједничко а шта различито код Светозара Марковића и Љубена Каравелова — уопште и у конкретним питањима?

Најпре један занимљив податак о заједничкој лектури. Сам Каравелов пише да је у родној Копривштици учио код Борба Божиловића, некадашњег секретара кнеза Милоша, који је одушевљавао своје ученике приповедањем о српским устаницима. У Пловдиву, као Бак грчке школе, он је прочитао две српске књиге — *Косовку* (у којој су опевани хероји Косовске битке, како сам каже) и *Невен-Слоге*. Из овог зборника Каравелов је научио да поштује Црногорце и да се диви њиховом јунаштву и слободарству. Зборник *Невен-Слоге* издала је Дружина младежи српске. Млади бугарски читалац овог издања није ни слутио да ће са низом његових сарадника — Јованом Ристићем, Јованом Илићем, Милованом Јанковићем, Миланом А. Петронијевићем, Јевремом Грујићем, као и са неким активнијим члановима Дружине, Владимиром Јовановићем, Стојаном Бошковићем, Радивојем Милојковићем — успоставити веома присне везе у свом

¹⁴ Више о томе видети рад Емилије Тешћ-Насковске у овом Зборнику.

¹⁵ Б. Игњатовић, *Светозар Марковић, Љубен Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет 1867—1878, Истраживања II, Нови Сад 1973, 91—94.*

¹⁶ Ослобођење, I, 36, 22. III 1875.

¹⁷ Љубен Каравелов, *Мемуари, Из архивата на Л. Каравелов, БАН, Софија, 1964, 230—239.*

књижевном и политичком раду, јер ће они, поставши језгро либералног покрета у Србији, заузети истакнута места у друштвеном и политичком животу Србије. Млади Каравелов „гутао“ је „Црногорце“, превод Јована Илића са чешког једне романтичарске приповетке о руском рату против Порте 1807. године. Поред ове глорификације братства по оружју Црногораца и Руса, он је могао да прочита и песму Петра Протића Сокољанина „На владице бугарске и босанске“, у којој млади лицејиста осуђује грчко свештенство што не штити паству од турских зулума. У песми „Видовдан“ Сокољанин пева о другом времену које је настало, јер се Србин не глуми само са Србином из Босне и Црне Горе, него се поздравља с целим Словенством. У складу с романтичарском вером у будућност Словенства, песник пева о Хрвати и Пољаку, Бугарину и храбром Русу, Чеху, Словаку и Корушцу, који су браћа, заклињу се сложено да подигну Словенство, његова свака грана да цвета и приноси плод општој слози, док се истовремено сваком нападачу грозно прети.

У истом духу је и песма Јована Ристића о браћи на студеној Неви, који треба да пруже руку једнородној браћи од Косова до Белог мора, од Балкана до Уралских гора. Или стихови Стевана Ђирића о славној прошлости Срба, лепоти српске земље, али и о Славији, оличењу Словенства и његове велике будућности: „Ето цветак за Србина клија, / Хорват, Сремац, храбри Црногорац, / Бугар, Бошњак, врли Ерцеговац, / Већ се дижу са четири стране / своје старе да подмладе гране.“

Либералне идеје тог нараштаја лицејиста најснажније су изнете у јединој политичкој расправи у Зборнику — „Обзор државе“ Јеврема Грујића, који одређује задатак државе не само као обавезу да штити народ од насртаја тлачитеља, неког другог народа и државе, већ и да води народ ка благостању и срећи, тј. народ и споља и унутра да буде слободан. Али тога нема где владоци и чиновници својевољно тлаче народ. Зато српски народ, ради свог спољашњег ослобођења, мора бити свестан своје славне прошлости и сјајне будућности, да упозна боље тежње словенских народа и да усклади своје са њиховим. А за своју унутрашњу слободу мора да зна шта представља као народ, каква права мора имати и које су границе његове власти. Тек ће онда српски народ у Кнежевини моћи са Србима с оне стране Дунава и Саве, Дрине и Тимока једногласно да запева у Жичи „Тебе Бога хвалим“, а са Бугарима на Струми да пруже једни другима уместо мача братску руку. Грујић закључује свој чланак програмским покликом: „Живела независна, уставна (а временом и слободна) српска држава“.¹⁸

У овом зборнику крију се прве клице Каравеловљевог славнофиљства, тачније речено словенољубља, без ослоња на било

¹⁸ Зборник „Невен-Слоге“ није могао бити штампан у Београду, већ у Земуну без ознаке места, 1848.

чију званичну политику. Овде је нашао омиљену мисао о општој борби свих Јужних Словена за ослобођење од туђинског јарма, његово Југословенство, при чему је постављао као темељ пре свега сарадњу Срба и Бугара као два најбројнија словенска племена на Балкану.

Светозар Марковић је оценио *Невен-Слогу* као први енергични протест што Србија нема ни унутрашњу на спољну слободу. Он се позива на основни став Јеврема Грујића, сматрајући да је то први глас оног колена које није учествовало у срамној продаји народне слободе и људског достојанства за дукате, титуле и напредовања у служби. Ново поколење јавило се на позорници јавног живота са другим идејама, оно је хтело ослобођење од спољних непријатеља и унутрашњу слободу. Ма како били слаби ови први звуци у општем грабежу за звања, Марковић мисли да су они веома важни, јер је од њих започео нови покрет идеја у српској омладини и у целом српском народу. Слободњачки покрет народа, наставља он, који је тада захватио целу Европу, захватио је и српски народ у Аустро-Угарској, па је додирнуо и Србију. Из тог разлога, Марковић мисли да је овај покрет омладине још важнији што се јавио баш у оном тренутку када се чинило да је народна свест о слободи и људском достојанству била на издисају. По њему, покрет у животу српског народа 1858. године управо је продужетак 1848. године. Штавише, главни представници напредних начела у то време припадали су оном поколењу омладине које се васпитавало 1848. године. Њихов циљ био је да остваре оне тежње које су тада биле само изречене.

Очигледно, корени либерализма код Каравелова и Марковића крију се у овом првом протесту против постојеће владавине уставобранитеља. Али постоји и једна крупна разлика. Док се Каравелов и даље ослањао на владајуће либералне кругове у Србији, Марковић је, раскрстивши са својим првобитним либерализмом, постао жесток критичар либерала уопште, а посебно тобожње либералне владе у Београду.¹⁹

Убиство кнеза Михаила 1868. преломан је моменат у политичким схватањима и пракси и Каравелова и Марковића. Каравелов, који је био близак либералној опозицији апсолутистичком режиму српског владара, био је ухапшен после атентата заједно с Владимиром Јовановићем као саучесник или бар присталица атентатора. Сменом конзервативне владе Илије Гарашанина и Николе Христића либералном намесничком владом, оптужба је повучена и обојица су, после седмомесечног истражног затвора, ослобођени услед недостатка доказа.

Напредна јавност пажљиво је пратила ток догађаја и тамновање у пештанском затвору. И Светозар Марковић се у једном писму Антонију Хаџићу 24. септембру 1868. из Петрограда инте-

¹⁹ Више о томе: Дж. Игњатович, *Л. Каравелов и српското общество*, 2—9.

ресовао шта је било са ослобођењем Каравелова и Јовановића, о чему је *Застава* писала.²⁰ У измењеним политичким приликама, Каравелов поново долази у Београд и уз материјалну помоћ српске владе покреће свој лист *Свобода*, касније *Независимост*. Он, у ствари, остаје на позицијама револуционарног демократизма с јаким примесима либерализма и националног романтизма. О томе сведочи и чланак „Бугарски фанариоти и југословенска слобода“.²¹

Различит је и став Љубена Каравелова и Светозара Марковића према београдској влади. Марковић је само једном ступио у непосредни додир с намесницима, 1871/72, кад је Уједињена омладина српска покренула акцију за устанак Јужних Словена за ослобођење од турског јарма. Онда је он написао једно писмо намеснику Миливоју Блазнавцу, које је овај покушао да злоупотреби ради компромитовања Марковића као неискреног човека. Наиме, Марковић је оспорио постојање неког личног писма Блазнавцу. Оно није сачувано, али, очигледно, писмо је било написано у име Уједињене омладине српске у вези с припреманим устанком, зато је аутор и оспорио да је то његово лично писмо.²²

Светозар Марковић, његов брат Јеврем, као и Милетић и друге водеће личности УОС, били су за устанак без обзира на то да ли ће га Србија јавно подупирати, тежећи да намесничку владу увуку у рат и мимо њене воље. Гроф Игнатијев је преко београдског конзула Шишкина пренео мишљење руске владе да међународне политичке прилике нису повољне за избијање устанка, већ да треба вршити припреме за касније време. Каравелов се сложио са тим ставом и, после разговора с министром Радивојем Милојковићем, отишао у Нови Сад ради разговора у том смислу.²³ Присне везе Каравелова, као председника Бугарског револуционарног централног комитета, уопште и у вези с овим догађајима, са београдском владом, сасвим су разумљиве. Многи савременици надали су се да ће Србија одиграти одлучујућу улогу у решавању Источног питања и ослобођењу Јужних Словена од туђинског господства. Међутим, они су често, вођени сентименталним и емоционалним ставовима а не објективном оценом људских и материјалних могућности мале српске кнежевине, стиснуте између двеју огромних империја — турске и Аустро-Угарске — сматрали да Србија не жели да помогне ослобођење бугарског народа.

Битна је и разлика у ставу према Интернационали и Париској комүни. Каравеловљев лист *Свобода* прихватио је револу-

²⁰ Св. Марковић, *Целокупна дела*, I, 229.

²¹ Видети прилог бр. 3.

²² АИИ, ЗЈР, XXVI/11, 26/593, М. Блазнавац—Ј. Ристићу, Београд, 28. XI 1872.

²³ АИИ, ЗЈР, III/27, 3/1288, Р. Милојковић—Намесништву, Београд, 25. VII 1871.

ционарну борбу Париза, иако уреднику није све било потпуно јасно. За њега, Париска комуна је ствар народа и револуционарни метод борбе за народне интересе.²⁴ Светозар Марковић је дописни члан руске секције Прве интернационале, Марксов поштовалац и у извесној мери следбеник, најдоследнији бранилац Париске комуне, не из хуманих и сентименталних обзира, већ из идеолошког слагања са идејама које су покретале париске борце.

И Каравелов и Марковић су за стварање јужнословенске федерације. Обојица су против „историјских права“, „Душановог царства“, „Симеуновог царства“ и „Звонимирове круне“, против неразумног национализма. У чланку „Бугарски фанариоти и југословенска слобода“ Каравелов пише: „Докле год не будемо искрени и безпристрасни — да се не водимо фанатизмом — донде не само неће бити Југословенство . . . , но нећемо моћи ни као људи живити.“ Али и ту постоји једна битна разлика. Док Каравелов, у заносу националног романтизма, кличе да над солунском тврђавом мора да се вије бугарска застава, Марковић полази од самоопредељења народа, јер је писао да се питање о народности никако не може решавати у кабинетима, као ни питање граница, јер она зависи од ослобођеног народа, ако му та граница уопште буде потребна.

О критичким написима Каравелова о неким делима савремене српске књижевности писано је много, посебно о утицају његове прозе на победу реализма у њој. Ми, међутим, желимо да поставимо један нови однос. Обично се говори о утицају Каравелова на српску књижевност, тј. „Љубен Каравелов у српској књижевности“, што подразумева само утицај његовог књижевног рада на српском језику на савремени развитак књижевности у Срба. Не оспоравајући значај овако постављене тезе, ми мислимо да је правилније формулисати је овако: „Љубен Каравелов и српска књижевност“, што подразумева и утицај српске књижевности на формирање Каравелова као књижевног ствараоца. А ово питање је потпуно занемарено. Није реч само о утицају прочитаних књижевних дела, па и оних које је критички приказао, већ и о утицају Вука Караџића на Каравеловљев фолклорни и етнографски рад, на угледање на Вукову делатност на том пољу, чија дела каткад користи и не помињући увек његово име.

Друго питање које нас овде занима јесте да ли је Каравелов сам писао своје књижевне и публицистичке радове на српском језику или су их преводили његови пријатељи омладинци са руског језика; при том су преводи разног квалитета у зависности од преводиоца и његовог знања језика са којег је преводио.

²⁴ Крумка Шарова, *Отзвукът на Парижката комуна сред южните славјани*, Известия на Института за история на БАН, 16—17, Софија 1968, 354—357.

Има јаким индиција да је заправо у питању ово друго. Поставља се питање зашто је сачувани други део приповетке „Је ли крива судбина?“ писан на руском, само наслов је на српском језику, иако је очевидно писан за објављивање у часопису *Матица*, која је то и најавила. Из неких сачуваних писама бугарског књижевника видн се да је доста добро владао српским језиком да би написао писмо, макар и са језичким грешкама, али написати књижевно дело — то је сасвим друга ствар.

То се још јасније види из неких публицистичких чланака, који су преводени брзо ради објављивања у новинама. Тако се у неким Каравеловљевим чланцима објављеним у *Застави* налази велики број русизама који су преведени дословно, односно превод не одговара стварном значењу у српском језику. Тако, у једном чланку, руска реч *государство*, држава, преводилац је пренео као *господарство*, што код нас значи сеоско домаћинство, а шире и привреда.²⁵

Таквим преводом поменута реченица изгубила је на више места свој стварни смисао; оваквих примера дословног преношења руских речи које немају исто значење у српском језику, иако су исте или сличне по облику, има доста.

Сматрамо да је то чињено из политичких и пропагандних разлога, наиме да се „брат Бугарин Каравелов“, истомишљеник Уједињене омладине српске, присталица сарадње српског и бугарског народа, јужнословенске федерације и заједничке борбе за ослобођење од туђинског ропства, толико посветио тим заједничким идеалима да је научио језик народа у чијој средини живи и ради тако добро да може и да ствара на њему. Није захвално рушити једну лепу легенду и лично жалимо због тога, али и најлепша легенда остаје само легенда.

Док су у Бугарској више пута издавани књижевни и публицистички радови Љубена Каравелова, а постоји и најновије издање сабраних дела, целокупна дела Светозара Марковића још нису издата. Кад буде завршено издање које припрема Одељење друштвених наука САНУ, онда ће се не само променити оцена о животу и раду првог српског социјалисте, већ и постати могуће да са много више чињеница говоримо о нашој теми. Надајмо се да ћемо у бурним временима која преживљавамо смоћи снаге да ово издање буде завршено, што је Светозар Марковић давно заслужио.

²⁵ Застава, IV, 31—32, 7—14. III 1869: К. Шта нам је нужно?

ПРИЛОЗИ

1

У БЕОГРАДУ, 12. МАЈА 1867.

У броју 19 „Србије“ печатан је „извештај о раду друштва „Завере“, у коме се каже, да је на 33. састанку читао Г. К. „о брачним уговорима“ с тим, да је српско законодавство усвојило „миразну римску систему“ — по несрећи „систему уживања“. Г. Кнежевић каже се да је навео „разне системе које су постојале у разна времена код појединих законодавстава“, али на жалост не налазимо ништа у том извештају да се говорило о брачноме животу код словенских народа. Нама се чини, да ће слабе асне бити српскоме народу од тога, кад се само каже да је такав и такав систем код нашега народа, а напротив онда би за нас било користи кад би се те системе прешле критички и показало се, како доиста оне не одговарају појмима славенских племена, па ни појмима српским. Да ништа друго не наводим, него само да споменем, кад код нашег народа има имање „човјековина“, да наш народ сасма друкчије схваћа брак и брачно стање, а не онако како га схваћају Берманци и романска племена и т.д. и да по томе треба туђе учити али најприје своје знати и тек са својим успоређивати туђинско. Ми смо већ много јада поднијели због усвајања туђинштине још кад смо се покршћавали, затим кад су се Немањићи угледали на Грке, доцније кад су наше претке за нос вукли Аустријанци, још доцније кад смо без разлога почели копирати погдјешто *Берманско, романско или руско* (што је било опет немачко) што су они сада сасвијем одбацили.

Тако исто г. У. Кнежевић говори о „правним школама“ упоређује романске и немачке школе, а о правним обичајима славенских племена ниједне ни спомена.

Нека г. У. Кнежевић не прими с рђаве стране ово неколико ријечи, јер то није његова мана, него је мана наших школа. У којима нас свему уче, али да постанемо свјестни Срби и да оно што је наше српско поста не имаовина људства баш нимало. Стига, доклен гођ ми не будемо обрађивали науке као Срби и према нама, доклен ће нас народ да кришћава немилим именима Француз, Рус, Шваба и т.д. Незнајући и непознавајући славенско-српске особине и појиме, ми мислимо, да туђинским уставнома усрећавамо народ, а у ствари ми правимо највећу забуну и на мјесто користи чујемо мрмљање, проклетство и незадовољство, па се онда једимо на народ, што је несрећан.

Сваком је своје најмилије.²⁶

Србија, I, 20, 13/25. V 1867, 78.

²⁶ Словом S. или S-t. Каравелов је потписао и друге своје списе према имену оца — Стојчо (Љубен Стојчев Каравелов).

2

НОВА БУГАРСКА ХИМНА

С обраша се кметови-ти,
 Кметови-ти, попови-ти
 Бре леле, леле ле, мале ле*
 На скупштина с бор чинат,
 С бор чинат и си лонцат. —
 Тука встана поп Јован поп²⁷
 И ги дава једно книже;
 Бело книже черно слово,
 Черно слово, ама харно!
 На Турци-ти много карно.
 Сам султан да го чита
 Че грозница да го фата!
 Книже пишат на србски
 Књаз-т,
 На Михаил на Господар:
 „Да си ни жив Књаз Михаил!
 Књаз Михаил наш Господар!
 Да ни водиш на тој Стамбол,
 На ти Турци, пезевенци...
 Че на братци помогнеме,
 Наши братци Българи-ге.
 А ти Књаз наш, Крал да ни
 буднеш

И на глава круна да си
 метнеш! ...
 Къд прочити поп Јован поп
 Бело книже черно слово,
 Бре да видиш таја лонца —
 (Ти кометови, јолпази-ти,
 Ти банкари, базрбани,
 И два черни калугери) —
 Хич да рекна једно слово!
 Једно слово поубаво
 Веч си викна секлетари —
 Секлетари, комадари —
 Та си рекне на секлетари:
 „Дај си брже ваше книже,
 Ваше книже бујрунтија,
 Што си пишет по царски то
 По царски то, по султански:
 Да се цару поклониме,
 Ка до сега чинисме...
 И вергију да даваме²⁸
 И синдири да носиме!
 Хем у земљу султанску-ту,
 Бунтовници хич да немат!

* Припев из сваку другу врсту
Змај, IV, 13—14, 1867, 79.

²⁷ Поп Јован је Јован Јовановић, крагујевачки прота и народни посланик, либерал, који је 1867. године тражио да се у адресу Народне скупштине Кнезу Михаилу унесу неки либерални закљети и да се према Турској води енергичнија политика.

²⁸ Стихове „И вергију да давамо / И синдири да носимо“ цитира Светозар Марковић у писму из Цириха од 22. априла 1869. Паји Михаиловићу као Змајеве (Св. Марковић, Целокупна дела, II, 156). Међутим, њихов аутор је Каравелов (видети: „Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића“ 1846—1869), САН, посебна издања, књ. СХХVI, друштвени и историјски списи, књ. 51, Београд 1939, 170.

„БУГАРСКИ ФАНАРИОТИ И ЈУГОСЛОВЕНСКА СЛОБОДА“

Под овим именом изашао је 145. бр. „Србије“ чланак од неког П.,²⁹ и повод му је бугарско-грчка размирица у Битољу. Ми се особито обрадовасмо писцу на таком лепом разлогу о узајамности Срба, Бугара и Грка, тим већма, што писац разлоге своје оснива на темељу искрености и непристрасности. И доиста који паметан човек не би увидио потребу од узајамног споразумљења између Срба, Бугара и Грка у овим одсудним тренутцима нашег времена? Да, потреба је велика, али при свем том ми опет опажамо нека трења међу собом, на штету и једних и других.

Г.П. желећи прокрчити пут нашем споразумљењу, саветује Бугарима да се ману распре са Грцима — као да су Бугари томе криви, — и да се угледају на Србе, како они најпре отераше Турке, па онда Грцима пасош подписах; али се он у томе вара. Бугари нити су узрок тој свађи, нити опет имају потребу да се с њима мире, а нису противни ни братској свези. Ако се ко занима са бугарским часописима, увидеће, да ма гди какав бугарски лист излазио свагда је трубио: „Братство и сјединеније јест спасеније.“ А узрок што покад кад бугарски часописи подигну свој глас мало опоритије — томе је узрок увек спољни а никако унутрашњи.

Да ли су дакле Бугари криви што се с Грцима свађају?

Пошт. писац признаје да су фанариоти били издаице сваког бугарског покрет и напредка, и занешени фанатизмом хтели су да докажу да је и Трново *јелинска варош*. Али свест народна не остаје хладнокрвна спрам тих фанариотских делибанда, и проснувши се од сна пројурити те хишнике између се. Сад фанариоти употребише сва средства да докажу Турском правитељству, да су Бугари бунтовници, али у томе не успеше: наскоро им се обелоданише лаже и клевете. С ким дакле да се миримо? Ако Грци чувствују ту исту потребу нашег споразумљења, најлакше могу учинити крај тој ствари, која од 15 год. овамо једнако траје; али они хоћеју од туђих јелемената посредством улагивања и издајништва код Порте, да саставе *велику јелинску државу*; они хоћеју посредством дуализма са Турском да тамане остала племена славенска — Бугаре; али се Бугари не дају; и код њи се свест народна пробуди, па зато знају, и да бране што је њихово, па ма их и живота стало. Ето дакле да Грци и не мисле о слози а г-н П. упућује нас да се с њима миримо — хвала му на труду, али не и савету.

²⁹ Реч је о Петру Уезелу, дописнику еписа српских либералних писмова.

Несу више она времена кад Срби истераше најпре Турке, па онда подписаше Грцима пасош; јер, ако г-н писац П. је пријатељ буг. народа, признаће, да збацити *Бугарско црквено питање*, па се лаћати других тежих политичких покрета, значи, дати непријатељима бугарског народа да га раскомадају; јер народ без својих духовних старешина јесте стадо без пастира, које је свагда изложено опасности курјака. А зна ли г-н П. колико их има таквих по Бугарској: они су као мрежа распрострајти — ту су ти језуити, протестанти и др.

— Докле год не будемо искрени и безпристрастни — да се не водимо фанатизмом — донде не само да неће бити Југословенство, као што и г. П. вели да нема ни спомена о том; но нећемо моћи ни као људи живити.

Један Бугарин.³⁰

Србија, IV, 3, 9/21. I 1870, 9—10.

4

БУКУРЕШТ, 14. АПРИЛА

Догађаји, што се овде у Румунији збивају, забунили су цео свет, те не зна шта да ради. Свакако вам је већ јављено, да су Руси прешли 12. о.м. реку Прут и захватили ушће Дунава од мора до Галца. Још једнако прелази руска војска преко Прута 15.000 козака, као авангарда, ухватила је стратигичку тачку Барбош близу Галца. Румунска се војска концентрише у Калафату и Фратешту близу Бурђева. Турска влада послала је ноту румунском министарству, јављајући, да ће турска војска прећи Дунав, те да јој се уступи Калафат и Бурђево. Министарство је одговорило да то захтевање може само скупштина решити.

Сви грађани из Калафата и Бурђева, деца и жене повукли су се у Букурешт и у оближња села. Велики је страх овладао по крајини и подунавским варошима. Народ се боји да Турци не нападну ноћу и да не опљачкају вароши, што су у Србији чинили Черкези и башибозуци.

Пронеси се глас, да су Руси прешли већ преко Дунава и да се налазе у Добруци; а и турска војска од Видина иде нагло Дунавом према Добруци. Кажу да је румунска војска отступила Калафат и утаборила се у Краљеву, где ће бити војни стан.

³⁰ Овим псеудонимом Каравелов је потписао знатан број својих написа у бугарској, српској и руској штампи.

Други стан војни биће у Букурешту. Данас се отвара румунска народна скупштина, која ће решавати о томе, како ће се Румунија држати за време руско-турског спора. Сваки час се очекује да руска војска заузме Калафат и Бурџево. Новчана је криза овде узела маха. Чивути бегају гомилама преко границе. Народ је узрујан, али је готов да с оружјем у руци дочека Турке.

Овдашњи Ђаци држали су велику конференцију, на којој је било хиљадама Ђака са универзитета и других школа, и закључили су, да им се даде оружје да бране своју отаџбину.

Оволико за сад, а други пут више.³¹

Један Бугарин.

Застава, XII, 62, 22. IV/4. V 1877, 3.

SVETOZAR MARKOVIĆ AND LYBEN KARAVELOV — IN POLITICS AND LITERATURE

Summary

A concise view on similarities and differences in concepts of Svetozar Marković and Lyben Karavelov about political and social developments with the Serbian and Bulgarian peoples respectively, as well as of concrete actions in which these two men took part is offered by the author in this paper. In his opinion Karavelov is a revolutionary democrat with pronounced elements of liberalism and national romanticism, whereas Svetozar Marković abandons his liberal illusions and becomes a socialist. The thesis concerning the place of Karavelov in Serbian literature according to which the conquest of realism (over romanticism) in Serbian literature is due exclusively to his influence is disputed here, for the author believes that he, on the contrary, was influenced by Serbian literature at the time when his literary physiognomy was being formed. Apart from that, the author thinks that Karavelov did not write his „Serbian” stories and critical essays in Serbian; according to him, Karavelov wrote them in Russian and they were subsequently translated by his friends from the youth circles who were eager to promote the personal popularity of the „Bulgarian brother” Karavelov in the Serbian society of that time.

³¹ Ову фразу Каравелов користи више пута у својим написанима.

Лилия КИРОВА

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ, СВЕТОЗАР МАРКОВИЧ И БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКА РЕАЛИСТИЧНА ПРОЗА

Изследването на общите особености и свойства на реализма през миналия ве в южнославянските страни допринася за разкриване своеобразието на литературния развой и отношението му към европейския модел на художествена еволюция. Този развой е по-различен от класическия път на развитите европейски литератури, защото има свой типологичен релеф и свои самобитни отлики.

Във връзка с ярката социална функция на литературите в южнославянските страни през миналия век че подчертаем, че мнозинството от балканските писатели са ревностни общественици и наставници на народа. Това са учители, духовни лица, политически дейци. Сродени с терзанията и стремежите на своите народи, със себеотдаденост и неизчерпаема енергия те заемат една деиност с друга, отхвърлят сковаващите вековни норми и ратуват с перото си за решаването на актуални национални и социални проблеми. Високата писателска мисия на Софроний Врачански, Г. С. Раковски, А. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Мажуранич, П. Негош, М. Глишич, Я. Веселинович, Р. Доманович, А. Ковачич, Е. Кумичич, Ив. Вазов, А. Константинов, Г. Кирков, Ив. Цанкар, П. Кочич е неразлъчна от участието им в обществения живот, от постоянната им грижа за лечението на народните болки. Повечето от тези писатели не само свързват творчеството си с националните тежнениа, но и редят народните дела — те са апостоли и будители, водачи и трибуни, еднакво обвързани с и културно-историческия летопис на рода си. Несъмнено в утвърждаването на своеобразния модел на „тенденциозна литература“ през XIX в., и в социалната обвързаност на писателя като актив-

на обществена фигура, може да се види до голяма степен спецификата на южнославянското литературно развитие.

Любен Каравелов, оставил дълбоки следи в сръбския културен живот през миналия век, прави пробив с тенденциозната си повест „Крива ли е съдбата“ и се налага с новия си поглед към „света, обществото, науката, литературата.“¹ С тази повест, въплътили нови идеи, а също и с множеството си статии българският писател воюва за нов вид изкуство, което да подпомага решаването на обществено-културните задачи. В рецензията си на „Велислава, българска княгиня“ (в. „Свобода“, г. 1, бр. 26 и 27 от 7 и 14. V 1870) той акцентува, че както учебниците, така и романът и драмата дават познание за обществените явления, но изкуството навлиза по-дълбоко в сърцата на хората.

Естетическите възгледи на Л. Каравелов са в тясна връзка с общите му разбирания за обществено устройство, за социални и духовни ценности. „И тези възгледи са изложени не толкова в специални статии и теоретични трактати, колкото в писанията му по общокултурни и обществени въпроси, в кратки прегледи на книжовния живот или в отзиви за излезли книги и т. н.“²

Идеите на Каравелов са съзвучни с идеите на неговия съратник Светозар Маркович. Много от съжденията им разкриват близост в убежденията за необходимостта от създаване на литература, непосредствено ангажирана с обществените борби. Св. Маркович — първият идеолог на реализма в сръбската литература — достига до заключението, че изкуството се е откъснало от реалността, и проповядва създаването на социална литература и съвременен обществен роман, „епос на XIX век“, за да се „изнесат на показ болестите на обществения организъм“. В статиите му откриваме понятия като „обществен роман“, литература се сочи като „средство“ и „оръжие“, говори се за „реалност“ и „реална критика“, за отразяване на „истинския народен живот“, за пропагандиране на „нови мисли сред народа“. Тези прозрения са доказателство за едно ново схващане за смисъла на литературата и нейните функции. Всъщност появата на Св. Маркович през 70-те години на XIX в. се превръща в своеобразен кръстопът при цялостното осмисляне на развитието на сръбското общество. Той се вглежда не само в символните измерения на обществената действителност — изкуство, религия, морал, но и в екзистенциалните проблеми на живота; започва системна и всеобхватна критика на сръбката държава и общество, ползвайки най-новите резултати на социологията, историята и т. н. Неслучайно към идеите на Маркович се връщат поборниците за обществено-ангажирано изкуство в Сърбия и в по-късни периоди

¹ Скерлић, Ј., *Сабрана дела*, Т. 4, Београд 1964, 8.

² Вж. по-подр.: Димов, Г., *Любен Каравелов. Литературно-естетически и критически позиции*, Изследвания и етатим за Любен Каравелов, София 1963, 101.

— от непосредствените му последователи до представителите на социалната литература между двете войни.

Във връзка с това обстоятелство бих изтъкнала следното съображение. В една литературна творба съществуват значения, които бих нарекла задължителни, но наред с тях има и други, потенциални или дори „факултативни“, както ги нарича Рене Уелек в книгата си „Атаката срещу литературата и други есета“. Т. е. една творба принадлежи на литературата като акт на творчество, или *belles lettres*, защото доминантна е именно нейната естетическа стойност. Но това не означава, че тя няма и други достойнства, заради които е ценена. Става въпрос за моралните, политическите, религиозните, националните и другите ценности в нея. В много случаи разликите в схващанията за едно произведение през миналия и сегашния век на славянския юг, се дължат на факта, че в творбите са с търсили стойности от различен порядък. В нашия случай имаме предвид разликите в схващанията на Св. Маркович и на неговите следовници от една страна, и концепциите за естетическата функция на словесното творчество през ХХ в. от друга. (Достатъчно е да спомен, че „настъплението“ на модернизма в началото на нашето столетие вече означаваше преодоляване на мотивирано по различен начин утилитарно схващане за художественото творчество преди това.)

Прочее твърде важен е проблемът за типологичните близости и общите черти в поизиите за създаване на реалистично изкуство в България и Сърбия. Във връзка с превратностите на народностното битие на полуострова и със съгъстяването на социалните и естетическите феномени тези поизии предхождат и изпреварват литературната практика. Авторите им — като Л. Каравелов и Св. Маркович, будни, търсещи умове, отговарят на намерените духовни нужди на епохата и разкриват основните принципи на едно ново изкуство, въвеждат нови идейно-естетически и теоретични начала. В епоха на политически трусове, на крупни естественонаучни и философски открития и теории, на нови форми в социалния живот и нови идеи в духовната култура те оказват решаваща роля за насочване на писателите по пътя на реализма. В своите писания южнославянските дейци разкриват представата си за смисъла и предназначението на изкуството, защитават идеята, че важна тенденция в произведенията трябва да стане откриването и лечението на „социалните болести“.

Без да игнорираме националните модификации на изложениите позиции, ще отбележим, че важен акцент са изискванията за жизнена правдивост и поставянето в едър план на познавателната функция на художествената литература. Сравнителния анализ на концепциите показва, че всички настойчиво утвърждават конкретно-историческото изображение на действителността. Същевременно посочват, че съляпото подражание не води до създаване на национална литература и че важно условие за въз-

моговане на отделните култури сродяването и приобщаването към постиженията на другите народи. „Нужда имаме — проповядва Нешо Бончев — да изгледаме внимателно всички оня път на духовния живот, който е изминат от другите народи. Кога познаем това, тогава лесно ще ни бъде и себе си за познаем и своя подлежащ нов духовен живот.”³

Любен Каравелов, който живее в Белград в края на 60-те години, допринася с дейността си на критик, публицист и белетрист за насочването на сръбската литература по пътя на реализма. Неговите литературно-критически статии, бележки и рецензии, разнообразни в тематично отношение, полагат здравия фундамент на материалистическата естетика и критика в сръбската книжевност и благоприятствуват за решаването на актуалните задачи на времето. А. Каравелов отхвърля сантиментално-риторичните книжки за блудкаво забавление и утвърждава творбите, раздвижващи националното съзнание. С присъщата си урудираност и темпераментно перо той произовава преди всичко към правдивост на изкуството: „Всяка поезия трябва да бъде истинска, вярно да описва нравите и обичаите на народа”. Защото в противен случай „народът пее своите народни песни, които са много по-поетични, много по-естествени, отколкото всичките измайсторени оди, химни и дитирамби”⁴.

Очевидно тогавашната сръбска литература му дава материал, за да разкрие естетическите си възрения, да открие като пример произведения, пълни със „здрава и човечна мисъл”, отразили „духа и сърцето на сръбския народ.”⁵ Проповядващ някои от основните реалистични принципи, отхвърлил всяко подражание на сантиментално-романтичната литература и откъсването от проблемите на тогавашната социална действителност, в статията си „Книжнина. Критика” той заявява: „Живот и наука — това е единственото убежище, в което човек може да се подслони от различните опасности, които ни обкръжават.”⁶ За критическите му позиции е важна неудовлетвореността от състоянието и на българската книжнина, от разбиранията на писателите за целта и характера на литературното творчество. „Нашата книжевност прилича на школки съчинения, които учениците пишат, за да покажат на учителя си совето краснописание и своите граматически погрешки.”⁷ — пише А. Каравелов през 1869 г. във в. „Свобода”. Убеден, че на нашия народ са потребни „чисти български книги, с български народни дух, с българско направление и с български поглед на книжовното дело”, той воюва за повече про-

³ Н. Бончев, *Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им*, — II сп., 1873, № 7—8.

⁴ Публицистиката на Любен Каравелов (1860—1869), Т. 1, София 1958, 432.

⁵ Каравелов, Л., *Събрани съчинения*, Т. 6, София 1966, 106.

⁶ Публицистиката на Любен Каравелов..., 481.

⁷ Каравелов, Л., *Събрани съчинения*, Т. 6, София 1985, 144.

изведения, „самобитни, нежелни глупави преводи“. Редакторът на „Свобода“ и „Независимост“ решително отстоява възгледи си за новото идейно-естетическо предназначение на изкуството, за сяздаване на народностна, проникната със социални тенденции литература.

Както отбелязахме в битките за демократични преобразования на обществото статиите на сръбския събрат на Каравелов също са своеобразна програма на реалистичната формация. За Маркович ияма нищо по-неприемливо от откъснатостта на изкуството от обективната реалност, от творбите със сладникав характер, пропити с художествена и жизнена неистина. Както българският писател строго заявява, че няма смисъл да се пише за „любов и райски птици“, така и Маркович осъжда сантиментално-идиличното в тогавашното изкуство: „Ето защо е празна нашата поезия, защото се върти непрекъснато около листата и пеперудите или си гугука и се целува със своята „любима“.⁸ Той критикува романтизма в сръбската литература, репродуциращ неточно и нереално миналото на сръбския народ.

Св. Маркович настойчиво изисква художественото творчество да разкрива реалния живот и желае да отвърне погледите на творците от „великите и славни“ дни на миналото, като ги насочи към обществените отношения в съвременността. Той повежда борба срещу онези „поетични симуланти“ (както по-късно ги нарича Скерлич), чиито стихове са далеч от живота.

Забелязваме редица сходства в съжденията на двамата творци за отдиките на новия тип изкустов, в акцентуването на непосредствената връзка между народността и правдивостта в литературата. Трябва да се има предвид, че статиите и бележките на Каравелов и Маркович, известни като своеобразни манифести на новото направление, ускорили окончателното утвърждаване на принципите за вяно изображение, не разкриват в детайли проблемите — и това е напълно естесвено. При тогавашните исторически условия преди всичко се систематизират и определят „правилата“ на художественото творчество.

Естесвено от днешна гледна точка бихме предявили редица изисквания към тези „правила“, към своеобразния обществен уталитаризъм в тях. Но нека обърнем поглед към по-ново време и видим как някои критици осъществяват своите преценки и от какви критерии изхождат при оценяването. Безспорно много от тях оценяват творбите също въз основа на критерии, които са извън естетика — моралистични или политичко-социални в най-широк смисъл, т.е. наблягащи върху предполагаемото въздействие на литературните произведения върху обществото или пък върху правилността или погрешността на онзи идеал за живота, който се съдържа в тези произведения. Така например американските нео-хуманисти също са вдъхновени от моралистични

⁸ Маркович, Св., *Певање и мишљење*, Београд 1974, 40.

идеали; те подчертават рязката граница между „природния“ и „моралния“ човек, между хумаността и филантропията. Бруинг Бебит и Пол Елмър Мор атакуват Русо и романтизма, модерния субективизъм и натурализма. В есето си за Джойс Пол Мор охарактеризира „Одисей“ като „морално тресавище“, а философията му като „философия на лудостта“; дори Пруст е третиран като натуралист.

Безусловно трябва да имаме предвид подобни факти, когато анализираме „обществения уталитаризъм“ на Св. Маркович. Не случайно според Ерих Ауербах критикът извлича категориите и понятията, които са му нужди, за да отграничи различните исторически явления в самия исторически материал. „Тези понятия не са абсолютни — те са еластични и временни, те се променят със смяната на историческите времена“ — твърди Ауербах. Подобно на много други изследователи той изисква от критика да се осъзнае и действува най-вече в своята историческа ситуация, в своето ограничено време и пространство.

Трябва да отбележим, че в снази епоха бе особено силно въздействието на идеите на Любен Каравелов и Светозар Маркович, влиянието на дълбоките им социални и духовни прозрения. Идеализацията на сръбския патриархален живот например е изцяло провокирана от съчиненията на Маркович, който е убеден, че Сърбия ще заобиколи „капиталистическото развитие“.

И не само идеализацията, но и критиката на новия обществен порядък, която откриваме в сръбската проза, е своеобразен израз на схващанията на видния социалист, вярващ, че естественото състояние на обществото е идилията. В своите политически и социологически съчинения той анализира именно онези социални процеси, които представяват сърцевината на сръбската реалистична проза. Неслучайно Йован Скерлич отбелязва: „Сеоска реалистичка приповетка у Србији била је природна последица учења Светозара Марковића, који је тежио да се напусте историјске фикције, феудалне симпатије, сентиментална пренемагања и фантастична маштања, и да се сва пажња обрати стварном животу, и то животу најмногбројније и најважније класе у Србији, сељачке“.⁹

Наистина българските и сръбските автори, въвели в литературата битието на обикновените селски люде и направили селото обект на изобразяване, бяха особено чувствителни в онзи моменти към разрушаването на патриархалната общност. Същевременно те изпитваха нужда да се опрат на патриархални свят, за да напомнят за устойчивите ценности на народа и за етичните му идеали. Радостта от сговора и труда, обаянието на задружния живот, на здравия морал и народните добродетели създават

⁹ Скерлич, Јован, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910, с. 28.

идилията, пропила „картините от селския живот“ на българските и сръбски автори. С каква нежност Лаза Лазаревич описва стария патриархален ред в „На бунара“. Тодор Влайков също е злюбен в патриархалната старина, разкрива образи на приказливи, набожни и работни люде, на предани старци и стари жени, носещи със себе си обаянието на „доброто старо време“.

Писателите регистрират преди всичко основа, което могат да уловят със сетивата си, беа да се зглъбят в душевността на героите. Героите им обикновено са представени като членове на голям колектив, а преживяванията им са близки до духовния строй на народа. Отчуждеността им от колективното съзнание е само временна. Сам по себе си патриархалният свят е нравствено устойчив и душевно здрав, а народът е вечна и непреходна сила. Неотлъчно от тези идейни и нравствени концепции е разпределението на светлините и сенките в произведенията. Понякога авторите възлагат художествени функции и на типично етнографски подробности. Те предпочитат и педантично-пространия повестувателен подход словесното изобилие. Растилат бавно списанията, които текат равно, праволинейно, с множество характерни детайли, натрупващи се един след друг.

Тази своеобразна романтична струя в произведенията на българските и сръбските реалисти от 80-те и 90-те години както в стила, така и в светоотношението им заслужава особено внимание. Връщането към някогашното идилично време и патриархално минало в творбите е отклонение от обективността на реалиста. Още повече не друго, а тъкмо деидеализацията е един от регулативните принципи на реалистичната поетика (в този смисъл е и известният духовит израз на френския писател Жул Шанфльори: „Не казвай никому, който язди на магаре: „О, колко е красив конят ви!“ — в това наистина е тайната на реалистичното изкуство).

В предговора си към „Човешка комедия“ Балзак отбелязва пред 1842 г., че френското общество пише своята история, а той само я записва като негов „секретар“. В края не миналия век балканските реалисти, следващи повиците на Л. Каравелов и Св. Маркович, далеч не са „секретари“ в балзаковския смисъл на думата. Тяхното повече или по-малко ангажирано художествено мислене, очевидните им авторски симпатии са значима южнославянска отлика. Ако майсторът на романовото изкуство Гюстав Флобер споделя убедено в писмо до Жорж Санд, че белетристът не трябва да „обвинява“ и да „осъжда“ една или друга социална група, тъй като това би подействувале върху оценката на читателите, то балканските творци изричат анатема срещу съвременното им общество. Всичко това придава на литературите от снази епоха тенденциозност, която се проявява както в критическото осветляване на действителността, така и в идеализацията на патриархалния свят и неговите ценности.

С концентрирането си върху селото като обект на изображение, българските и сръбски реалисти творяха все по-интензивно в духа на идейноестетическите възгледи на Св. Маркович и Л. Каравелов, проникваха в нови жизнени пластове и обхващаха по-гълно обществения живот. Не бива да забравяме, че в онзи момент редица български и сръбски писатели бяха здраво свързани и с устното творчество — не само във формите на повестуването, а и в етическите си идеали. Пролели много сълзи по прогонената идилия на селския живот и загиващите морални добродетели, разочаровени от съвремението си, те търсят пристан в хуманната нравственост на народа, открояваща се най-добре в произведенията на фолклора. Затова именно патриархално-фолклорната нравственост става за тях мярка (преди всичко у Влайков и Веселинович), а личният им морален кодекс се базира до голяма степен на народната етика. Между творбите на тези автори и устната проза съществува не само формална близост, а и близост в отношението към живота и в интерпретацията на жизнения материал. Както народният разказвач, така и българските, и сръбските писатели не крият своите симпатии и антипатии и не се стесняват да покажат пристрастията си. Дори понякога ни се представят като автори, по-близки до виждането и светоусещанто на народним разказвач, отколкото като „сурови“ последователни реалисти. Затова едно от най-важните сходства, свързани с развитието на новата по-ползване традицията на фолклорната проза, своеобразното „претика на реализма в българската и сръбската литература, е изтопяване“ на някои фолклорни фоорми в реалистичните творби.

Оттук и някои специфични белези на художествено-фикционалното в българската и сръбската литература в последните десетилетия на века. Именно нуждата двете литератури да решават непосредствени актуални задачи и да бъдат неотлъчни от идейните тежнениа на времето налага на реалистичната проза в тези десетилетия свой щемпел.

Очевидно тук се докосваме до някои аспекти на южнославянския литературен развой през миналото столетие, който има своя идейно-естетическа динамика. Тези аспекти можем да определим като гъвкавост на художествената система, като способност за постоянно прегрупиране на елементите на „своето“ и „чуждото“ в художественото творчество и като оригинално инкорпориране на „чуждото“ в нашия балкански дискурс. Българската и сръбската реалистична проза в последните десетилетия на миналото столетие има свое художествено-естетическо звучене, свидетелство и за сложната картина на духовния живот в нашите земи, мост между Запада и Изтока.

LYUBEN KARAVELOV, SVETOZAR MARKOVIĆ AND
THE BULGARIAN AND SERBIAN REALISTIC PROSE

Summary

The article substantiates the thesis that the examination of the common specificities of realism, as pursued in the Southern Slavonic countries during the 19th century, contributes to the disclosure of the originality of the literary development there as well as its relation to the European model of artistic evolution. This development differs from the European literatures' classical mode of evolution since it has its own typological relief and its unique attributes. It is pointed out that the establishment of the particular Southern Slavonic model of "tendentious literature" during the 19th century and the social commitment of the writer as an active public figure can largely reveal the specificity of this literary development.

Lyuben Karavelov, who left a distinct mark on the 19th century Serbian cultural life, made a breach, in Jovan Skerlich's words, with his tendentious novel *Is Destiny to Blame* (*Kriva li e sadbata*) and established himself with his new view of the world, of society, science and literature. With this novel, as well as with his numerous articles, the Bulgarian writer struggled for a new type of art that was to aid the settlement of the public cultural tasks. The ideas of Karavelov are concordant with those of his fellow writer Svetozar Markovich. The authoress points out that many of the writings of the two men of letters exhibit closeness in their ideas as regards the need for creating a literature that should be directly committed to social struggle. On the whole, the issue of the typological closeness and the common features in the appeals for the establishment of realistic art both in Bulgaria and in Serbia is quite important. Due to the vicissitudes in the being of the peninsular peoples and the growing density of social and aesthetic phenomena, these appeals precede and run ahead of literary practice. Their authors, keen and searching minds, meet the ripe spiritual needs of the epoch and reveal the fundamentals of a new art by introducing new ideatic, aesthetic and theoretical principles.

The article accentuates that the ideas of L. Karavelov and S. Markovich were particularly influential during that epoch. The idealization of Serbian patriarchal life in the works of the realism-oriented writers, for example, was entirely provoked by the writings of Markovich who was convinced that Serbia would by-pass "capitalist development". And it is not only this idealization but also the criticism of the new social order detectable in the realistic prose that serve as a peculiar manifestation of the eminent socialist's views and his belief that the natural state of society is the idyll. In his political and sociological works he analyses those social processes that constitute the core of Serbian prose.

The article traces how, by concentrating on the village as an object of portrayal, the Bulgarian and Serbian realists create ever more intensively in the spirit of S. Markovich's ideatic and aesthetic concepts, penetrate new strata of life and cover public life more comprehensively. The writers' affinity for the village is reflected not only by the themes. It is also linked with the consolidation of the poetics of realism. Hence, the specific traits of the artistic fictional in the Bulgarian and Serbian literatures. And indeed, the need for these literatures to resolve immediate topical tasks and to be inseparable from the ideatic properities of that time left its own stamp on the realistic prose from the late decades of the 19th century.

Thus the authoress elucidates some aspects of the 19th century South Slavonic literary development which has its own ideatic and artistic dynamism. These aspects can also be defined as a flexibility of the artistic system, as an ability of necessarily regrouping the elements of one's "own" and "foreign" artistic works, as an original incorporation of the "foreign" in the realism in our Balkan discourse.

Милодраг МАТИЏКИ

ПРИПОВЕТКА ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА „БУГАРИ СТАРОГА
КОВА“ КАО МОДЕЛ ПРОЗЕ ОМЛАДИНСКОГ ПОКРЕТА
У XIX ВЕКУ

Приповетке Љубена Каравелова „Бугари старога кова“, објављена у *Вили* Стојана Новаковића 1868. године, битно је одредила модел предреалистичке приповетке. Захваљујући бројним „пребацивачима“ из једног у други тип приповедања, типичан је пример приповетке у којој се мешају егзактни путописни облици (пребацивач: „ваља напоменути“) са траговима романтичарске путописне прозе (у описима) и експресије галантних романа (у дијалогу и преписци), уз присуство обиља етнолошке фразеологије којом се у XIX веку описују народни живот и обичаји и која подразумева увођење у причу народних легенди, анегдота, надмудривања, шаливих прича, понегде чак и бургија (дед-Либеново испијање пљоске с ракијом), изрека, загонетања у стилу *шта је боље*, веровања, врачања, фантастике усменог порекла. При свему томе наизменично се, са много нијанси, смењују два основна наративна тока, ток усменог приповедача („људи говоре“; „људи приповедају“) и ток реалисте који, у појединим деловима приче, досеже ниво Глишићеве сеоске приповетке, или пак хумор Сремчеве *Зоне Замфирове* или његовог мајсторског обликовања ликова, какво је остварено у *Кир Герасу*. Хаџи Генчо из Каравеловљеве приче прешива своје димлије тако да постају новије тамо где су укрпљене, као што Кир Герас троши сломљену свећу: фитиљем нахрани мачка, а на пламену једне половине топи другу половину свеће у шта умаче тврди хлеб. И хаџи Генчо је чврсто везан за кусог мачка, и његов се карактер најбоље осликава анегдотом о мачјем репу или пак оном о белој и црној цигерици којима храни мачка — радним данима белом,

а недељом црном. Сремчевој алапачи фрау Габријели претходи баба Беневица из Каравеловљеве приче.

Реч је о међусобном утицају Милана Б. Милићевића и других наших приповедача на Каравелова, али и на Милорада Шапчанина, Вида Вулетића Вукасовића и друге сродне писце, као и о утицају ових на касније наше приповедача прозом композиционо веома „рашивеном“ и по типу приповедања жанровски тешко разлучивом која, ипак, захваљујући окружју омладинског покрета, значи искорак у односу на претходну и упоредо трајућу, Вуковим делом и утицајем спутану прозу средине XIX века. Управо из оваквих страница, објављиваних у узоритим часописима Уједињене омладине српске (*Даница*, *Матици*, *Вили*), из „путничких писама с разних крајева“, какав је Милићевићев путопис „С пута“, или из прозе Милорада Шапчанина „Људн старога кова“, препуних описа народних обичаја, песама, фолклора у најопштијем смислу, у функцији фабуне или као пуки урес — настала је српска реалистичка проза, приповетка пре свега, у коју је чврсто уграђена и новела Љубена Каравелова „Бугари старога кова“. Овој причи и њеном аутору Уједињена омладина је придавала велики значај. После објављивања у „Матици“, штампалу је у IV годишту *Виле* у једанаест наставака, већином на ударној, првој страници, одмах испод заглавља часописа, уз назнаку да је превод Милана М. Радовановића с руског потекао из понајјаче дружине УО, из „Побратимства“. Ову су дружину 1867. године основали београдски великошколци и она је, по Скерлићу, постала „средиште новог позитивистичко-социјално-стичког покрета“.

Каравелов је 1867. године дошао у Србију и укључио се у рад Уједињене омладине српске. Трудио се да и својом прозом докаже да је прихватио омладински програм, по коме интересовање писца балканског простора тада, када се буди национална свест, треба да буде окренут, пре свега, упознавању читалаца са душом и карактером сопственог народа. Исти циљ има и прибирање усменог блага, као један од основних делова програма УО. У часописима овога покрета објављене су читаве збирке аутентичних народних песама и прозних усмених творевина, као и преводи народних песама и других народа на Балкану, пре свега Бугара. Отуда је било природно да омладинска проза садржи и путописне описе крајева, места, и етнографске описе народног живота, уз наглашену тежњу да се у прозу пренесе жив народни свакодневни разговор, али и сказ, и оно што популарно називамо „везење“ даровитих појединаца. У таквој прози, готово на свакој страници, сусрећемо макар и штуре анегдоте; поједине се анегдоте развијају и заокружују у склопу „рашивене“ композиције, а цела Каравеловљева прича, као и *Вечити младожења* Јаше Игњатовића, јесте, у основи, епизодама разливена анегдота о томе како се хаџи Генчо, Чивутин, прерачунао у силној мудрости и лукавости приликом оклевања са удајом кће-

ри, како би се што дуже код пријатеља гостио. Захваљујући отмици девојке, пристао је, на крају, на све, чак је и срећан што га пријатељ, уместо старим, нуди новим, још неферментисаним вином.

Основ фабуле Каравеловљеве приче фолклорног је, етнографског порекла. Структуру чини обред свадбе, са свим пратећим обичајима (просидаба, даривање, песме које се певају у одређеним тренуцима обреда). При крају је, у посебној епизоди, описан обичај *отмице девојке*. Модел приче с мотивом *растављени драги*, са свадбом и хепиендом на крају, доста касније ће „раубовати“ Јанко Веселиновић, приповедати и драматизовати Сремац (*Зона Замфирова*), па чак и Бора Станковић (*Коштана*), мада је у Станковићевом делу реч о сасвим другачијој свадби, као што је и Митке карасевдалија доста другачији од севадалије Калче из Сремчеве *Ивкове славе*. Треба нагласити да оба лика воде порекло од севадалије и деретлије дед-Либена из приче „Бугари старога кова“.

Овом приликом није реч о предлошцима ликова, карактера нашег реализма, анегдотских заплета, о уношењу у прозу разговора преузетих у целини из живота, који ће се код Јанка Веселиновића наћи у претераној количини, о описима који су залутали из епохе сентиментализма, а захваљујући изванредном преводу, постали блиски као да су природни наставак сентименталних, романтичарских описа Михаила Витковића с почетка XIX века, из његовог најоригиналнијег дела *Моја жеља*, или песама романтичара, у којима, уз помоћ деминутива и персонификација, небо кликће с птицама и трепери с лисјем, а свака се бубица радује животу. Радост исказана на овакав начин нема никакве везе са ликовима нити са фабулом, стилистички вешти клишеи могу „пасовати“ и у путопису, и у мемоарима, и у новели — не разликују се по функцији од епистоларних клишеа. Није одјаста реч о таквом утицају Каравеловљеве прозе.

Прича о хаџи Генчи и дед-Либену издаваја се по томе што је послужила као модел и српској прози седамдесетих година XIX века, што се ослања, као и у бугарској књижевности, на сличан број прозних облика претходне традиције и што се ти облици комбинују и уклапају на сличан начин. Управо у оваквом моделу приче није заобиђен ни један тада могући тип приповедања. Делови написани црквенословенким језиком (преписка, толковање важних историјских догађаја) начин су да се карикира патос свечаног тона претходне прозне традиције; библијске легенде, макар и овлашно назначене, као и реторички пасажи о чувству, жени и сл., иако су проистекли из књижевног прозног наслеђа какви су били романи Милована Видаковића или хагиографије, употребљени у функцији надмудривања, доживели су просто-народну редакцију.

Прича Љубена Каравелова „Бугари старога кова“ почиње „пребацивачем“, оним по чему писац пружа кључ даљег читања,

преузетим из бајки у стиху: „Хаџи Генчо је Бугарин, да му је тешко наћи пара; нема му равна чак ни у Инбилиској.“ У опису хаџи Генче открива нам се прави усмени причалац, спреман на свашта одговорити и о свему исприповедати, уз назнаку да је све то „од оца свог научно, а овај опет од деде“ (знак: преношење с колена на колена; нешто је усмено потврђено). Цело прво поглавље тече у тону усменог приповедања: „зна ти он“, „па да запиташ“. Али, кад се огласи путописац, ти слушаоца постаје *ви* читаоца: „ето таква *вам* је бугарска црква“ (закључак детаљног описа цркве).

Ти у обраћању приповедача ближег усмености подразумева и друге разлике. Ако се описује лепота девојке, следи опис патријархалног величања чедности и простодушности: „Кад се подуже *загледаш [ти]* у њене очи и лице, *видећеш* просту душу која љуби, и која никад не говори шта јој је на срцу, њене су речи свагда израз срца и мисли.“ Приликом описа лепоте кћери хаџи Генче следе познати клишеи: „руска коса“; „обрвице као пијавице“, „румена ка' ружа“, „зуби ситни као два низа бисера“, „вита стаса“, „стаса вита као јелика“. У другом типу приповедања, ближег сентиментализму и галантној прози, опис ове девојке главиће другачије: „... црне јој се очи блистаху и гораху живим пламом; беху пуне енергије и душевне снаге, дуге свионе трепавице наткрилиле су над њима; дуге танке црне обрве, усташца као да су паром прорезана, па корал-усне, отворено чело, и тихо руменило разлило се по белом лицу као хартија, образ — као бадем са свилом и јамицама, и најзад глава покривена као свила кудрама, које се спуштају на гојна плећа у дивну распуштену косу.“ А када се огласи расан реалиста, онда у опису кћери хаџи Генче до изражаја долази путеност коју ће у потпуности да открије тек Бора Станковић. Најважнији детаљ постаје чињеница да су се девојци „дивне, босе, од воде зацрвенеле ножице“. Напијени дед-Либен подсетиће реалисту на „мокру кокош“ чак у два наврата, његова ознојена глава на котао који се пуши, а уска глава хаџи Генче биће налик „глави шећера“. Управо на тим резовима сударају се два типа прозног казивања, два модела приповедања, са свим могућим нијансама.

Како би прекинуо фолклорни тип прозе, какав срећемо у сеоским приповеткама Јанка Веселиновића, како би читаоца превео на нови тип нарације, Каравелов користи, често, грубе „пребациваче“, директна обраћања читаоцу: „Читаоцу ће се можда учинити чудно, што је кћи хаџи Генчова ноћу отишла на воду на чучур (чесму), кад су дед-Либен и хаџи Генчо већ вечерали...“ Уследиће опис обичаја доношења воде. Уопштено казивање о женама Коприштице завршиће се копчом: „... — ето то *вам* је Коприштанка“. А већ следећа реченица биће упућена једном лицу: „Кад се подуже *загледаш*...“, са већ поменутиим описом патријархалне женске лепоте. Иза те реченице следи нов пасус, у којем се романтичарски описује крајолик Коприштице.

Пребацивач на почетку гласи: „И ето пред нама Коприштице. Пролеће је. Било је девет сахата изјутра. Празник.“ Следи проза у презенту, настали су аористи, имперфекти и погодбени облици, „прорадио“ је реализам. Има ту и облика приповедања које ће развити Јаша Игњатовић. Општи опис гостинске собе замениће Јашин тип пребацивача за презент (*сад, већ*). Код Каравелова он гласи *ево*: „Ево поседаше гости, и зацари се ћутање. Дед-Либен кашљуца и глади брке...“ Романтичарски опис красота околиша, равнотеже природе и човека, космоса и микрокосмоса, завршава се закључком, посебном копчом: „Речју, свуда унаоколо бејаше тако лепо, така красота у Бога, и на небу и на земљи; па је весело и срце Пауново.“ Иза те копче следи непосредни игњатовићевски презент: „Он уђе у кућу хаџи Генче, пољуби најпре њега у руку, па хаџи Генчовицу.“ Одмах потом наставља се изравни дијалог, а то је већ сам врх презента.

Када Каравелов осети потребу да, усред реалистичког прозног излагања фабуле, као фолклориста нешто објасни, он се опет служи пребацивачем, само сада етнографског порекла, са оним безличним *треба, верује се*: „Лила није села да једе — таква слобода није јој допуштена; невеста *треба* да двори и служи...“ Понегде се Каравелову сасвим отме фолклористички тон, те посегне и за научним образложењем. Поводом венца, обавезног украса на главама тадашњих жена, он ће додати да је „тај урес изгубио већ свој стари религиозни поетски смисао и већ прешао у обичај“. Каравелов ће се сасвим преобразити у фолклористу вуковског типа када описује обичај прстеновања. То више није нарација, прича, већ детаљан опис обичаја (отпијање вина, здрављање, даривање цвећем и прстеном, обредни текст који изговарају девојачки отац и мајка итд.). Новост је утолико што се у обред уводе конкретне личности уместо стајаћих имена, што је ова Каравеловљева прича прелазни облик између прозе са општим описима обичаја, у овом случају био би то просидбени ритуал, и реалистичке приче у којој су обичаји, најчешће непотпуно дати и у комадима, саставни део миљеа или су у функцији нарације. Сличан је наративни поступак и када је у питању функција унесених народних песама, махом лирских, сватовских понајвише.

У овој причи народне песме су се, негде, нашле само као етнографска илустрација: „... чујем и глас девојке [неодређено, уопштено, било које], која метући двор пева ону тужну народну песму: Черњеј горо, черњеј душо...“ Негде су, опет, директни део обреда. После обављене просидбе, просиоци одлазе из девојачке куће праћени Циганима свирачима који певају просидбену песму: „Ој Иване а из Београда...“ Исти је случај и са песмом која се пева уочи летњег Светог Атанасија: „Лето прође / зима дође...“ Враџбинска песма „Клан клан недоклан...“ у контексту је фантастичне приче о сотонама које су ту песму певале, део је убаченог казивања, приче у причи. Ову песму пева жена

која је „видела“ сотоне и чула их како певају управо ту песму. Све време док „запева“, она удара палицом о тле и њише главом, односно изводи магијске радње како би се заштитила. Значи, овде је сасвим другачија, условно речено, фолклористичка оправданост, особита функција песме у тексту. Песма о Марку Краљевићу, коју пева пијани хаџи Генчо у жељи да се куражи, у функцији је уобличавања карактера лика. Док хаџија иде ка кући дед-Либена, како би се са њим измирио и тако се обезбедио да и надаље буде нуђен првокласним старим вином, он пева: „Марко пије вино трогодишно...“ А предложак Станковићевог Миткета, дед-Либен, у младости је бесан и пуст, праћен циганском бандом са зурлама и добошем, упадао у куће и тражио од укућана да му заједно са Циганима певају њему најмилију песму, у којој је исказана жал за младост:

Доста одиме, доста шетаме,
Доста одиме пуста Шумадија...

Оволика разуђеност у функционалности народних песама у прози Љубена Каравелова поновиће се и са дестинама преузетих живих усмених анегдота, које су тек у појединим случајевима досегле универзалност анегдота везаних за Насредина (једна је из овога круга чак и директно преузета), Еру, Хитрог Петра, за опште прихваћене типове усменог хумора. Оне су већином ограничене локалним хуморним дејством јер припадају првом слоју усменог анегдотског казивања, када је процес уопштавања тек започео. Слично је и са другим облицима усмених творевина које или остају без веће везе са текстом (изреке и пословице у невезаном разговору за софром) или постају средство одређивања ликова: „Ако много знаш, пре ћеш остарити“ изговара хаџи Генчо, поносан на своју учевност, а у епилогу, дед-Либен своје добро дело пропраћа изреком која је важила само на балканском простору: „Да је по хиљаду пута благословен добар човек, па ако је и Турчин.“ И дијалози се у овом делу разликују, зависно од тога у којем се типу нарације налазе. У „фолклорним“ пасажима срећемо дуге и несувисле, комплетне дијалоге, док у „галантним“ и сентименталним, исти јунаци, уместо дијалога, размењују стихове из споменара:

- Лило, тицо моја, дивито моја!
- Пауне, соколе мој!

Ретка су лирска места у којима ће Каравелов одскочити од наслеђених прозних облика и остварити нешто ново, дубље проживљено и мање слаткоречиво, као што му је то успело када описује Паунову радост што се опет састао са растављеном драгом: „И Паун се засмеја од радости. Колико ли се суза скривало под тим смехом!“ Пернато царство романтичара, које ће Свето-

зар Марковић распршити у поезији, Каравелов на тренутке расте-рује у прози реалистичким описима посве другачијег типа од већине описа природе и свега живог на овоме свету, на тада омиљеном „шару небеском“ дотадашње прозе. Замукаће реалистичке краве, заблејаће овце, а хумористички опис ждрепца биће достојан Стевана Сремца: „... у кошари хрзаше ждрепца као пијани чорбација кад се пијан са крстина враћа“.

Приповетка Љубена Каравелова „Бугари старог кова“, управо због разноликости и учесталог пребацавања са једног у други тип приповедања, због добро очуваних трагова и прозних облика раније приповедачке традиције, индикативна је за период српске књижевности с краја седме деценије XIX века. У њој се јасно може уочити начин како настају неки типови приповедања и како уступају место новима, који ће постати, захваљујући и Каравелову, најснажнија упоришта потоњег српског реализма.

LYUBEN KARAVELOV'S STORY „THE OLD-FASHIONED BULGARIANS“
AS A PROSE MODEL FOR THE WRITERS OF THE UNITED SERBIAN
YOUTH MOVEMENT IN THE NINETEENTH CENTURY

Summary

The writers of the United Serbian Youth movement in the nineteenth century took up Lyuben Karavelov's story *The Old-fashioned Bulgarians* as a model for their pre-realist short stories. There are several typical traits in them: the changes from the narrative flow of oral storytelling ("people say") to the realist narration of the rural short story, the mingling of romantic travel narrations (i.e. descriptions), the style of gallant novels (in dialogues and letters), and the ethnographic phraseology of the nineteenth century. In order to describe folk life and customs or to diversify characters, the stories are enriched by folk legends, aetodes, comic stories, folk poems, proverbs, puzzles, beliefs, charms, and other forms of folk fantastics.

... ..

... ..

Слободанка ПЕКОВИЋ

УРБАНА ПРИЧА ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ КОНТЕКСТУ

„Овде се одмах у почетку помолила основа свеколикe заблуде, којом је ова расправа Чернишевскога задахнута: њему фантазија није реална.“¹ То да неке фантазија није реална потпуно је запањило и наљутило нашег највећег и најдоследнијег романтика, Лазу Костића. У помало јетком, језгровитом и пуном згражања тексту Лаза Костић оспорава и основне поставке Чернишевског и све његове закључке. И без обзира на то што ће почетак ХХ века дати за право управо костихевској одређености за онострано, и што ће крај века славити писце попут Киша, Павића, Борхеса, Толкина или Урсуле ле Гвин, Костићева потреба за хармонијом била је темељно продормана неодложном потребом за утилитарношћу и тенденцијом — без фантазије, наравно. Књижевности и уметности уопште није више било стало до углачане и полиране форме, до пажљиво бираног језика. Једино је важна била порука. Тако је Костићева мисао о уметности, чија је дужност да буде *лепа* и да о лепоти говори бираним језиком и средствима, изгледала депласирано и непотребно пред захтевима Чернишевског, Љубена Каравелова и Светозара Марковића: „Али није довољно ни *лепо* написати лице' ни *написати лепо лице'* — треба *лепо* написати *лепо лице'* — То баш и јесте оно око чега се врзмамо: армонија суштине и облика, *златан плод* у *златној здели*.“²

Када је 1868. године Љубен Каравелов у *Матици* објавио своју приповетку „Је ли крива судбина“, српска читалачка публи-

¹ Лаза Костић, *Примедбе на „Естетичке одношаје вештине ка природи“*, ЛМС, 1874, књ. 117, 66.

² Исто, 66.

ка се надасве узбудила наслутивши прекретницу у сопственим погледима на књижевност. Костићева сјајна визија златног плода у златној здели сасвим је потамнела и изгледала је изаишна пред писцем који је својим духовним и књижевним опредељењем „изобличавао све ропске душе: бирократске пузавце, властодршце и богаташе, ћифте и чорбације које тргују свим, па и родољубљем. А воли и заступа све понижене и увређене, сељаке и раднике, наше мале људе са Дорћола као и своје простодушне старопланинке, залажући се и за бољи положај жена“.³

Занимљиво је да је у свом суду о Љубену Каравелову изреченом 1939, значи веома далеко од националних заноса Омладине српске, Миодраг Ибровац као једну од најгорих људских особина изнео управо „трговање родољубљем“ (што доиста и јесте једна од омиљених тема Љубена Каравелова), а не трговање осећањима ближњих, што је стална списатељска инспирација овога писца и што је сигурно као морална наказност било ближе Ибровчевом времену.

Љубен Каравелов је, ипак, у српску књижевност ушао кроз већ донекле отворена врата иза којих је издисало сентиментално романтичарско опредељење. Оно о чему Љубен Каравелов смело и са много познавања говори могло се и пре њега и пре Светозара Марковића, мада слабије артикулисано, прочитати већ у *Вили* за 1860. годину: „и би радије уместо славуја гледали по којег орлића или соколића, или простије речи, много нам се чини кад између 13 песама не нађемо мање од десет љубавни и сентиментални песама.“ И поете и приповедача пишу о узвишеним осећањима, о љубавним препрекама и о дивним девама и витезовима. Обавезни фонд реквизита је славуј који поје и миришљаво цвеће. „А какав је то појета и списатељ, рећи ће читалац, [који] на место тога да почне говорити о љубави, о цвећу, о рајским тицама...“⁴ говори о градском предграђу, о изопачености људских нарави. Љубен Каравелов свакако није био сентиментални романтичар, напротив, био је заговорник одређених теза и идеја и њему је приповедни дискурс користио за разраду и популаризацију тих идеја. Млади интелектуалци, превратничког и борбеног духа, лако су и без критичког отклona прихватили идеје и начин рада Љубена Каравелова. Критичари су били нешто пажљивији и уздржанији. Они су препознали и похвалили Каравеловљеву иновативност у избору теме и начину на који он ту своју тему презентира читаоцу: „Каравелов је... врло срећна смеса руског романтичарског правца који је основао Чернишевски, и западњачког начина цртања живота. Даље у њега је често врло срећно изабрат предмет. Он пише на при-

³ Миодраг Ибровац, „Предговор“ за Љубен Каравелов, *Српске приповетке*, Београд, 1939.

⁴ Лазар Комарчић, *Једна реч о нашем стању и нашим потребама*, као посебна књига, Матица српска, 1868; (наведено према *Српске приповетке*, 2.)

мер слику из београдског живота, и бира као тему бијење“,⁵ каже Лазар Комарчић, писац који је и сам у себи носио многе противречности којих, наравно, као и већина стваралаца, није био свестан. У своме приповедном опусу Комарчић се кретао од изразито сентименталне романтичарске теме о вери и верности (у „Два аманета“ нпр.), до дела која су готово губила свој литерарни карактер јер су била преоптерећена пишчевом потребом да преко књижевног остварења агитише за своју партију. Страст према политици одвела је Комарчића до крајње тенденциозности („Мој кочијаш“) у црно-белом приказивању страначких борби, а његова мржња према лихварима и чиновницима преварантима у „Бездушницима“ и неколиким приповеткама сасвим је блиска Каравеловљевом схватању о теми коју треба обрадити и одбрани. Сам Комарчић не препознаје своју тенденциозност, али је оправдава у Љубена Каравелова, истина не баш одрешито и отворено: „само ћемо овде приговорити неколико речи о прекору који истина није јавно, али у књижевним круговима често приватно учињен и Каравелову и Владану [Борбевићу]. То је њихова тенденциозност. И у нас има књижевника који мисле да је поезија нека небеска вила која само лебди над земљом, али која се не сме ничега дотаћи што је земаљско, или што се зове практична корист од поезије...“⁶

Љубен Каравелов је у много чему био први и иноватор у нашој књижевности. Његове српске приповетке биле су „образци социјално-реформаторске реалистичке приповетке“, а, осим тога, био је први који је „пружио уметнички гледану слику Београда и његовог друштва“.⁷ Ипак, не може се превидети да се пре Љубена Каравелова и Јаков Игњатовић окушао у реалистичкој приповести, као ни то да су Стеријине комедије такође биле о београдском животу. Међутим, оно што је најважније била је повољна „клима“ за идеје утилитарне књижевности, посебно за мењање литерарног јунака. Романтизам је познавао узвишеног хероја, појединца који је у сваком погледу одударало од уобичајеног модела човека који се сусреће са свакодневним проблемима. Изузетни јунак захтевао је и изузетан декор и несвакидашње догађање. Модел који се дуго трошио почео је да показује пре знаке замора. Списатељи су се одрекли идеализованог аркадијског села и описа сељака као „најсрећнијих људи на кутли земаљској“.⁸ Да је стереотип био уочен, јасно је чак и код писаца који су и даље сматрали да је неопходно да прича има „леп“ описни увод попут оног који се још и данас нуди Баџима по школама: „Сунце је залазило за плаве планине и блага

⁵ Лазар Комарчић, „Једна реч о нашем стању и нашим потребама“, Будучност, 1873, год. I, бр. 27, 111.

⁶ Исто.

⁷ Никола Мирковић, Љубен Каравелов, Београд 1938.

⁸ Јован Скерлић, Наша сеоска приповетка, Сабрана дела Јована Скерлића, књ. IV, Београд 1956, 238.

хладовина спушташе се на меким крилима просипајући мирис од росног цвећа по ливадама...⁹ За врле књишке јунаке као да је време било одзвонило, а од публике која је „покварила“ свој укус плачући над таквим литерарним моделом захтева се нов напор да се прихвати такозвани ниски јунак: „Науман сам да вам причам једну од својих приповедака. Сумњам да ће она наћи довољно одјека у срцима мојих слушалаца, који су свој укус покварили сувише зачињеним, а често и неприродним романима каквог модернога неklasичкога писца. Моје се приче обично не дотичу највиших редова друштвених.“¹⁰ Исти „мали људи“, грађани и сељаци, закупљали су и потпуну пажњу Љубена Каравелова. И он је, као и Милорад Поповић Шапчанин, идеализовао своје ликове, „ја ћу се заузети за бедне који живе на Дорћолу у Београду“¹¹ и приказивао их искључиво као црне и беле, добре и зле. У тенденциозној приповеци тога времена све је било подређено једној намери, па није ни чудо што су јунаци Љубена Каравелова и Лазара Комарчића били тако строго подељени на добре: обесправљене, слабе и сиромашне — и рђаве: моћне и богате. При том, сва приповедна вештина није усмерена ка опису узбудљиве радње, већ је прилагођена изабраној намери, а човек, као морална јединка друштва, посматра се у односу према друштву.

Уколико се књижевност доследно схвата као функција одређене тенденције, онда је јасно зашто Костићев златни ћуп постаје бакарна тепсија и зашто „ни у једном народу не може бити напретка гди машта над разумом влада“¹² и зашто се такво схватање једноставно и природно образлаже у многим текстовима у *Матици* и *Младој Србадији*. Чланци су посвећени општем просвећивању, храни, води, науци, филозофији, природним наукама, а појављује се и прозни исказ попут оног Јована Грчића Миленка. Ипак, упоредо с преводом „Естетичких одношаја према природи“ иду и примедбе Лазе Костића и Змајева реч пуна сумње: „Допустите ми, дакле, да мислим да је материјалистичка струја, која данашњим даном све више маха отима и песништву и свим лепим вештинама поразом прети...“¹³ То јесте било неразумевање представника претходне књижевне епохе, како каже Душан Иванић,¹⁴ али и сукوبي два супротстављена схватања о књижевности која не налазе никакве додирне тачке. Нарочито је јасан био разлаз при књижевној транспозицији природног времена и живота. И уметничко време и простор, транспо-

⁹ Милорад Поповић Шапчанин, *Благо*, Вила, 1866, II, бр. 33—34, 524.

¹⁰ Исти, *Неопојан гроб*, Млада Србадија, 1872, III, бр. 16, стр. 252.

¹¹ Љубен Каравелов, *Наказао је Бог*, Млада Србадија, 1872, I. Нав. према *Српске приповетке*.

¹² Исти, *Абердар Први јек*, Матица, 1868, 13.

¹³ Јован Јовановић Змај, „Поздравна реч“, *Јавор*, 1874, I, 31, 889.

¹⁴ Душан Иванић, *Српска приповетка између романтике и реализма*, Београд 1976, 35.

новани у приповетку, ритмички одређују радњу. Оба ова елемента основна су средства писца при транспозицији стварности. У исто време они одређују и слојевитост дела и очитавају идејни контекст дела. Када у својој приповеци „Наказао је Бог“ Љубен Каравелов одређује место и време приповедања, он својим избором одмах упућује и на своју филозофију стварања и на свој однос према књижевности која има другачији модел. „Ја нећу овде да говорим о београдској аристократији, која живи на Теразијама . . . , ја ћу се заузети за бедне Нужно је приметити и то, да ја не пишем психолошку анализу, ни наравноучителну беседу, ни историју старина — све то ја остављам г.г. Вукићевићу, Александру Андрићу и оци Николи, ја просто пишем причу.“¹⁵ Његова прича је имала „слабу композицију“¹⁶ али је зато унела нов стил приповедања и нов језик. Док у приповеци једног Милорада Поповића Шапчанина, на пример, опис мора да буде детаљан и у ритму који је увек исти: придев, именица, придев, именица — код Љубена Каравелова или Б. Звекића или Панте Поповића¹⁷ језичке репродукције су такве да јасно идентификују свет. Узвишеност говора претходне епохе потпуно је нестала и писци се служе живим, говорним језиком и сталним дијалогом у коме нема места за мноштво придева. У неким случајевима чак се не избегава ни ниски, хумористички говор. Говор јунака Богобоја Атанацковића, па чак и Јанка Веселиновића, на пример, удаљавао га је од света, док се у реалистичкој приповеци захтева да језик успостави кореспонденцију с реалним светом. Идеали очишћења и ослобођења, па и уједињења, измицали су из оквира имагинативних простора књижевног остварења и преносили су се на ниво стварности. Тако је књижевни текст све више губио било какву оправданост постојања, а писци своје казивање усмеравају ка неким другим, мање књижевним жанровима блиским публицистици. Љубен Каравелов и Панта Поповић у својим приповеткама употребљавају занимљиву технику директног обраћања публици. Њихове приче више подсећају на живу беседу којом говорник успоставља директан контакт с читаоцима. Тако се дешава да најбоља прозна остварења седамдесетих година нису приповетке већ критички, публицистички текстови Светозара Марковића.

Критичарски, приповедачки и политички рад Љубена Каравелова међу Србима није прошао „без уплива на савременике“.¹⁸ Чак и међу делима писаца које Каравелов иронично помиње, могу се пронаћи остварени захтеви новог усмерења. У М. Андрића то је посебан однос према језику који се примењује као главно везивно ткиво између читаоца и још увек свеваладајућег

¹⁵ Љубен Каравелов, *Наказао је Бог*, Млада Србадија, 1870, 106.

¹⁶ Никола Мирковић, *нав. дело*, 14.

¹⁷ Борђе Звекић, *Наша сестра Милка* (1867), Панта Поповић, *Неста блага неста пријатеља*, (1871).

¹⁸ Пера Тодоровић, *Стража*, 1879, 141.

приповедача.¹⁹ У Вукићевића је то приповедна техника која је блиска стриповним остварењима. У тежњи за интеграцијом до-тадашњих књижевних шаблона изражена је унутрашња промена прозне форме, нарочито дефабулација, чак и у појединим остварењима Вукићевима, па и Чедомиља Мијатовића. Нова проза је пре свега желела да се што брже и што ефикасније дистанцира од романтичарске наратије и у томе је критика понајвише утицала на ново естетско осећање. Нажалост, у том тренутку књижевна остварења показују забрињавајућу осеку вредности. Књижевност је постала „слушкиња“ и преносилац етичке, идејне и политичке поруке и поуке што је веома видаљиво у делима Панте Поповића. Једноставна наротивна грађа у којој постоји само једна тачка око које се све плете, потпуно је супротстављена компликованој авантуристичкој или мелодрамској фабулацији романтичарске приповетке.

Преображај који Каравелов захтева је пре свега у сфери духа и морала. Он тражи рад и ред, он верује у снагу људског рада и сопствене снаге (романтичарски јунак се не може ни замислити с алатком у руци). У романтичарској приповеци тешко би се могла наћи сцена, чак ни комично интонирана, у којој јунак узима за жену девојку, „такву женску која се плаши рада и зна се борити са околностима“ и који у узбуђењу трчи изабраници у „кујну“ и „ватреним речима јој доказује како ни један рад не понижава човека“. Каравелов верује у васпитање и науку као што претходна генерација верује у судбину и искупљење, а потоња у расап и хаос. Његов човек је „свестан човек“, „милећи човек“, онај који се „уздигао над гомилом“. Али за разлику од романтичара, „уздигнут човек“ није изабраник судбине или миљеник богова, нит је својевољни изгнаник са дубоком свешћу о својој усамљености и непоновљивој изузетности као код модерниста. Веома је занимљиво како се у прози Лазара Комарчића мешају и захтеви за тенденциозношћу и узбудљива радња и наговештаји модернистички решеног питања јунака.

Београд Љубена Каравелова је вољено станиште градске сиротиње. Топологија града је тачна и препознатљива и као и све остало подвргнута строгој функционализацији одређене идеје. Када у причи „Је ли крива судбина“ описује богату кућу према реци са негованом живином у дворишту, та спољна углађеност је ту да би се супротставила унутрашњој трулежи власника куће. Насупрот томе, типично сиротињско станиште у „Наказао је Бог“, идеална је прљава позадина на којој ће светлети врлине сиромашне Мике.

Када је српска приповетка напустила аркадијске пејзаже и окренула се новим социјалним просторима — сеоској средини

¹⁹ М. Андрић, *Један романчић из живота који би се и у десет све-зака дао написати*, Даница, 1865, VI 12—13.

и „простацима“, како су сељаке са висине која врећа звала два ранија приповедача, Атанацковић и Игњатовић,²⁰ настала је битнија трансформација, не само у теми, већ и у форми приповедања. Баладична приповетка која се ослањала на лирску поезију како у избору теме тако и у употреби сладуњавог и претераног романтичарског језика и „поетских речи“ постепено, на пример у прози Милорада Поповића Шапчанина,²¹ осваја епске форме, мада и даље задржава везу са старијим моделом. Међужанровска прича све је ближа реалистичности и реалистичком моделу. Нешто каснији диктат тенденциозности и дидактичности потпуно је усмерио писце на савремени живот, на проблеме социјалног и класног. Питање разума, знања и јасне речи толико је доминантно да се од „сваке поезије [тражи] да буде истинита, ... а драматургија и романи и да науче оно што је истинито“.²² У том контексту Љубен Каравелов карактерише Кујунџићеву поезију као „некорисну“, исто као што је и превод *Махабхарате* означио као траћење времена. Али ни нови тендециозни проседе није могао да одоли романтично-херојској теми, истина нешто измењеној и усмереној ка национално-револуционарној хероизи и борби за још неослобођене крајеве (приповетке В. Борђевића, Ч. Мијатовића, Љ. Каравелова). Ове приповетке такође представљају жанровске прелазне облике, што се осећа у стилу и сталним променама ритма, у смени монолошких, исповедних и дијалошких делова. У већини ових прича распоред и функција делова којима се писац директно обраћа читаоцу јесу вид контактне комуникације којом се тражи и оправдава *разлог* приповетке и који је увод или одмор за потоње причање (Јован Ристић Бечкеречки, Борђе Звекић, Панта Поповић). У Љубена Каравелова су и циљ и средство другачији. Циљ приповетке су управо та обраћања, а приповедни ток је илустрација којом се читалац придобија за изложену идеју.

Идеална новела која „црта и анализира стварни живот“, то јест захтевани нови тип прозе кодификовао се и ван публицистичких текстова Светозара Марковића и Љубана Каравелова, а нова оријентација у књижевности као реализација многих битака око „истине“ у литератури веома се добро види у приповеци Јована Грчића Миленка „У гостионици код „Полу звезде“ на имендан шантавог торбара“, коју је редакција *Матице* одбила да штампа, до краја замерајући писцу дисперзивност и неприхватљиву форму, све оно што је нешто доцније постала књижевна свакидашњица.

²⁰ Тодор Мирковић, *Љубен Каравелов у српској књижевности*, СКГ, 1910, XXIV, V, 543.

²¹ Милорад Поповић Шапчанин, *Божји гроб*, Визла, 1867, III, 50.

²² Љубен Каравелов, *Абердар Први јек*, Матица, 1868, 13—17.

**LYUBEN KARAVELOV'S URBAN STORY IN SERBIAN
LITERARY CONTEXT****S u m m a r y**

Ljuben Karavelov's urban story presents a new step in Serbian literature. Even supposing that before Lyben Karavelov there were indications of break with romantic and sentimental model, Karavelov was the first urban story writer, the first so called Beograd story writer. He announced a new literary model of utilitarian and tendentious story in which everything was subordinate to defence certain ideas. His story had poor composition, but a new style of narration and new language. Language reproductions identified the world. His stories also represented transnational genre forms that can be seen in style and permanent changes of rhythm, in charges of monologue and dialogue parts.

Марин МЛАДЕНОВ

КАРАВЕЛОВ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

Изневерена су наша очекивања: у књизи проф. Јована Деретића *Историја српске књижевности* (Београд 1983), у том „првом целовитом прегледу српске књижевности од њених почетака до данашњег дана“ — Љубена Каравелова једноставно нема. Нема га ни у одељку „Реализам“ (стр. 362—367), ни у одељку „Светозар Марковић и сеоски приповедачи“ (стр. 377—379), а нема га ни у поглављу „Сапутници реализма“ (стр. 403—406) које је резервисано за „данас заборављене или полузаборављене писце“.

За утеху служи чињеница да у енциклопедији *Социјалистичка Република Србија* (II том, Београд 1983), у опширној студији др Рашка Јовановића *Реализам у српској књижевности* (стр. 166—176) — наш „брат Бугарин“ није заборављен: помнуте су његове приповетке „на српском језику“, истакнута је његова делатност „у групи социјалних демократа (Светозар Марковић, Љубен Каравелов и Живојин Жујовић)“, али се и овде прећуткује његова делатност као књижевног критичара, као писца који доприноси (уз Светозара Марковића) „програмским основама реалистичког књижевног правца“.

За време свог боравка у Србији (1867—1869) Каравелов се афирмисао и као критичар.¹ Његов борбени дух, његова песничка и активистичка природа нису се зауставиле само на друштвено-политичком и белетристичком раду.² Каравелов је сматрао, по угледу на своје учитеље Чернишевског, Писарева и друге, да се и књижевна критика мора ставити у службу нових идеја. У оним усталасаним годинама боравка у Србији појавио се у Матици његов критички приказ који је за ондашње прилике значао први одлучнији ударац на романтични правац у српској књижевности. Прва буктиња која осветљава пут новој реалистичкој књижевности. „Бугарин Каравелов“ пише Скерлић у чланку

„Уништење естетике“, „отворио је брешу својом политичком и тенденциозном приповетком „Је ли крива судбина“, својим приказом на неколико нових књига, критиком на стара веровања и идеје, где је проповедао нов поглед на свет, на друштво, на науку, на књижевност.“ Светислав Вуловић³ с правом сматра да је Каравелов „повео коло критичара реалиста“ пре Светозара Марковића. Сам Светозар Марковић је био свестан тога и у свом чланку „Певање и мишљење“ помиње Каравелова као свог претходника:⁴ „Тек ове године јавља се критика брата Каравелова, Бугарина, која удара на сав правац наше поезије.“ Познати историчар бугарске књижевности Бојан Пенев сматра да Каравелов примењује у оцени српских књижевних дела руске књижевне погледе, те да „усмерава српску књижевност ка реализму и убрзава крај романтизма“.

Истини за вољу, треба истаћи чињеницу да Каравелов у својој критици само категоричније, смелије и са више ерудиције износи ставове који су већ постојали у Србији и који су као такви животарили све до појаве Светозара Марковића. Многи су и пре Каравелова и пре Марковића изражавали своје незадовољство стањем у српској књижевности. У Даници за 1860. годину читамо: „Ми би радо у место ови славуја гледали по којег орића или соколића, или простије рећи, много нам се чини кад између 13 песама не нађемо мање од десет љубавни и сентиментални песама. Зар српски песник нема каквог лепшег, свежијег осећања, које ће му песму из груди измамити? Зар ће довека да пева само љубавну чежњу, тихе уздасаје, бледи месец, росно цвеће, драгине очи? Зар српски песник да нема светлије туге од растанка с драгом, зар да нема ватреније жеље од пољупца с њени усана.“ Исти је лист касније писао о песмама Миорада П. Шапчанина и назвао их „онанијом душевном“. Ватрослав Јагић, оцењујући српску и хрватску поезију у *Књижевнику* (1866. год.), писао је између осталог: „Тко би вјеровао, да није цела истина, да уочи тих занимљивих догађаја (Онда се очекивао рат против Турака, заједничка борба свих балканских народа за слободу! б. а.) који се на словенском југу приправљају, наши лирски песници ипак мало што друго знаду и воле, неголи грлити и љубити, за драгом уздасати или је грудима притискати.“ Овакви ставови нису били усамљени.⁵ Дакле, осећало се да је сладуњавом романтизму прошло време, да није у складу с новим друштвеним кретањима и збивањима, али још није било смелог указивања на нови пут у књижевности, на реалистичку књижевну школу која је у то време већ преовладала и на Западу и на Истоку.

У таквој књижевној атмосфери Каравелов штампа свој критички приказ у *Матици* (1868) поводом *Абердара* Милана Кујунџића, превода из *Махабхарате* Симе Поповића, *Пастира* Јована Илића и *Српског цара Степана* Милована Т. Јанковића. Подвлачимо да се критичар у поменутих тектовима не задржава са-

мо на оцени приказаних дела, већ вреднује српску књижевност у целини и говори о књижевности и науци уопште. Другим речима, Каравелов (иако фрагментарно) испољава своја естетичка начела.

Основно начело Каравелова, присутно и у другим његовим чланцима и приповеткама, а преузето од руских револуционарних демократа, долази овде до пуног изражаја и конкретне примене. Критичар сматра да „умствена радња“ (наука, популаризација науке и њено продирање у народ) јесте основни услов за процват једног друштва. Као присталица тих идеја, Каравелов је сматрао да сва зла у друштву долазе отуда што народ још није освојио основне тековине науке, те је због тога његов разум спутан, а он врло несрећан. Сматрало се, наиме, да је ширење знања из природних наука један од најмоћнијих чинилаца за оздрављење друштва. Сва та схватања нашег критичара одјек су ондашњих збивања: после 1850. године имамо снажну реакцију против идеализма и романтизма и тријумф позитивистичког и научног духа на свим пољима. Међутим, у Србији тога доба стање је било још увек нешто друкчије и зато Каравелов резигнирано примећује: „На жалост, да се код нас гледа на науку и знање, па тако и на књижевност, пре свега, као на средство, да се могу добијати чиновни, титуле и уопште разна права и привилегије; друго, као на zgodно оруђе за наше чисто себичне ђефове и користи, и напослетку, треће, као на голу забаву ради пријатног провођења времена.“ Из овога произлази и његова критика упућена српској интелигенцији школованој на Западу. Он веома оштро напада „Српчиће у фракковима“ који су по неколико година провели у западним земљама као студенти, а од којих земља никакве користи није видела. Наводи пример неког доктора права који је тако „високоучено“ прочитао светосавску беседу да га је мало ко разумео, те да народ од тога није имао користи. „Високоученост“ оваквог типа по Каравелову је само параван иза кога се скривају „сиромашни духом“, незналице и уображени „учењаци“. Критичар сматра да није довољно само усвајати знања, већ да их треба преносити у народ.

Каравелов недовољно одваја „науку, знање, па и књижевност“. Тога има у његовим приповеткама и у другим чланцима. Он не прави велику разлику између науке и књижевности.⁶ Разумно и озбиљно је само оно песништво које се ослања на достигнућа науке, оно песништво које своје мисли и закључке изводи из већ потврђених научних истина, а да све остало, што је само „појетско“, води у буџак из којег се човек доцније тешко може извући. Каравелов, као додуше и читава естетика „шездесетника“, захтева да књижевност буде у служби науке, да се кроз књижевност моралише, васпитава и преваспитава, те да на тај начин лепа литература у пуном смислу речи буде корисна³ друштву и појединцу.

У руској критици шездестих година доминирао је принцип корисности — утилитаризма. Оно што није било корисно, по Чернишевском није имало право на поштовање, па ни на живот. Кроз такву призму посматра Каравелов и српску књижевност. Он пише: „Ако непристрасно промотримо нашу књижевност ми се морамо ужаснути. Колико је уљудо потрошено снаге, колико дара, колико труда, колико ли времна.“ За један добар део књижевне српске продукције критичар сматра да „није послужио делу наше образованости или нимало или врло мало према силама, времену и средствима, која су на то утрошена“. Дајући приказ на одломке из *Махабхарате* (у преводу С. Поповића), критичар хвали језик превода, али се обара на књигу зато што „није од користи“ народу!? Сличан став има и Светозар Марковић⁴ нешто касније о Шекспировом *Отелу*. Као што се види — утилитаризам, категоричан и нешто претеран, једна је од основних одлика Каравеловљеве критике. (У свом приказу „Критички прегледи српске педагошке литературе“ — *Србија*, бр. 51—52, 187. и бр. 1—2, 14—17, 1868. год. — Каравелов је исти утилитариста, па инсистирајући на ономе што је у датом периоду корисно за народ и за школе, каже да нису потребна чак ни „немачка мудровања Хегела“.¹⁰

Каравелов осуђује претерано „стихотворство“ у Србији. У уводном делу свог приказа он пише: „Заиста како да се човек најпослије не насмеје, кад погледа читаву армаду младих људи, како су се с грозничавим и очајничким жаром предали свакојаким, ни за кога потребним и свакоме шкодљивим залудницама и безсмислицама. Како да се не заплачеш, а уједно и да не насмејеш, кад погледаш како на све стране кипте као мрави српске појете, које млате празну сламу и уображавају у себи генија Гетеја, Шилера, Шекспира и ништа мање. Бујучући и пијучући у својим бунбурастим стиховима — они мисле: е раде важан посао. Ох, тужни мој Србине!“ Стихотворство овог типа критичар сматра „бљутавом забавом“, „жалосном дангубом“ и „детињаријом“⁴ која нема везе с људским створом и народним духом.

(И Светозар Марковић преузима ову мисао у чланку „Певање и мишљење“: „... Наши песници постојано сањају, миришу ружу, гледају зору, слушају славуја, или туже неком особитом тугом, тугом ситног човека, коју је истинито карактерисао Каравелов у Матици. . .“)

Каравелов са зењом говори о развоју такве поезије и сматра „да од ње никакве користи неће бити, него ће сметати развоју онога, што је неопходно нужно“. „Живот и наука — то је једино прибежиште!“ — закључује Каравелов.

Критичар с нескривеном иронијом говори о оним „појстама“ који тврде да ће се њихове „високе мудрости“ ценити после двадестак година. Он захтева од песника да пишу о животу, о народу, и то не за нека будућа поколења већ за своје савре-

менике. Говорећи о „хуманитарној лирици“, Каравелов тврди да се она одвојила од живота, да је прекинула везе с реалношћу и оглушила се о народне патње, невоље и тежње. Примећује да постоји група песника која бар привидно жели да иде народним путем. Незадовољан је и том лириком, тим песницима који „се жесте и вичу на све, што виде да је рђаво, и кажу да је рђаво, али никако не показују начин и средства да се том злу доскочи“. Критичар је присталица изразито ангажоване поезије, те зато сматра недовољним да се животна питања само опевају или постављају у оквиру поезије већ жели да се преко песничке речи указује и на путеве њиховог решења. Он мисли да је „хуманитарна поезија“ облик друштвеног исказивања „саучешћа“ народним невољама. Таква поезија не подиже народ, не буди снагу у људима и као таква нехотице стаје на позиције „оне браће која певају о лептировима, која уздишу спрам бледога месеца, која се забављају са страстима и жељама буба, комараца и других инсеката и пернатих животиња“. Када је реч о оваквом ставу Каравелова према српској књижевности, онда треба подвући да из овога круга „каламбурства и бесмислице“ критичар издваја праве књижевне вредности српског романтизма (Вука, Бранка, Његоша, Змаја), а о Карацићу има посебно високо мишљење, нарочито о народним песмама, које је Вук скупио и објавио. (У свом чланку „Значај просвете“ — *Застава*, бр. 36, 1868. год. — критикујући српску псеудонауку, Каравелов истиче да је посебан домет постигнут у издавању народне књижевности, народне поезије, а да између писане књижевности и народа израста „кинески зид“).¹⁰ Свој приказ завршава ироничном опаском да „бирокарска Србија“ потпомаже развој „бирокарске књижевности“. Може се слободно рећи да се у стваралаштву Каравелова осећа Вуков утицај и да врли борац за реализам у српској књижевности није био туђ тежњама здравог романтизма и његовим националним компонентама посебно, које сасвим природно произлазе из ондашње друштвено-политичке ситуације и националне еманципације. Каравелов са тим својим двојством идеја и схватања, чини се, представља типичан пример јужнословенске књижевне еволуције од романтизма (борбеног и национално обојеног) ка реализму (позитивистичко-утилитаристичком), што је у ствари карактеристично и за неке друге књижевнике и мислиоце.

Збирку песама Милана Кујунџића наш критичар оцењује углавном негативно. *Абердар*, тај први јек, по мишљењу Каравелова, треба да буде збирка борбене поезије. „По самоме наслову мишљасмо“, пише критичар, „да ће у тој књизи бити песме, које ће те водити само ономе што је добро и лепо, мишљасмо да ћемо у њој наћи хуманитарно песништво у потпуном смислу речи, ал нажалост, преварисмо се.“ Борбени Каравелов захтева од „*Абердара*“ да заиста борбено делује, да зове на борбу за нацио-

налну и социјалну правду. Тога по мишљењу критичара у збирци нема: „Не знамо како се другима чини, ал нама се врло чудно видело, да из пушке, *Абердара* излазе нежне ствари, да пушка-гласница пева о *Љубави* уместо да по свом задатку, по својој дужности добро и сигурно гађа.“ Каравелов даље у свом приказу са запрепашћењем цитира неке песме сладуњаво-романтичарског карактера („Да ја одем у Инџију“, „Срећан пут“ и сл.) и пита се како је уопште могуће да се такве песме нађу у збирци. Он критикује песника и начелно и конкретно: „Кујунџић се труди да буде хуманитаран песник и бич што шиба, но уопште поезија г. Кујунџића сувопарна је, а сатира његова не само што љуто не уједа него проузрокује пријатан свраб... Кад си прочитао те песме остаје ти срце празно, као да га се није ништа дотакло.“ Каравелов оцењује Кујунџићеву поезију као псеудореволюционарну: „У свакој песми г. Кујунџића наћи ћемо или пушку, или сабљу, но све те пушке и топови тако су мирни и мили, да би их човек могао дати деци да се играју.“ Критичар иронично примећује да ове песме нимало неће наљутити Турке иако су против њих уперене. Песник несигурно гађа, не поставља савремена питања, те критичар сматра да г. Кујунџићу више одговара љубавна лирика и да је боље да се њој посвети. „Српкиња“, по мишљењу критичара, спада у ред бољих љубавних песама у збирци, свакако због тога што се у тој песми преплићу интимна и друштвено-борбена осећања, тј. обрађен је мотив који критичару импонује. Занимљива је порука Каравелова оним песницима који сматрају да су љубавни мотиви исцрпени. Таквим песницима он препоручује — ћутање. Даље, треба подвући и чињеницу да Каравелов замера Кујунџићу „неуглађеност стиха“, која често „мисао квари“. Овај детаљ је занимљив и због тога што ће се у неким каснијим оценама Каравелов (заједно с Марковићем) наћи међу „нихилистима“ и „уништитељима естетике“. Иако је у основи био утилитариста и као такав захтевао од књижевног дела пре свега садржину и напредну усмереност, Каравелов не заборавља да је уз то потребна и одговарајућа уметничка форма. Критичар је реално оценио поезију Кујунџића. Доцније је Скерлић прихватио и утврдио ту оцену рекавши да Кујунџић припада групи „бесмислене поезије другог и трећег реда“. Кујунџићева збирка послужила је Каравелову за нека уопштавања и теоријске дигресије у којима се, између осталог, каже: „(Поезија) треба да буде истинита, да верно описује нарав и обичаје народа, а драматургија и роман и да науче шта је корисно. Питам се шта имају опште са Шекспиром госп. Суботић или Матија Бан? Милорад Шапчанин с Гогољем? Гете са Лазом Костићем и Шилер с Кујунџићем? И одговарамо: да нема ништа.“ Критичар се залаже за „науку позитивну, науку разумну“, а слабим песницима препоручује да се окану „стихотворисања“, јер „људи који су требали радити за себе и друге поучавати само пишу песме и то такве од којих вајде нема“.

Утилитаристички карактер Каравеловљеве критике још више долази до изражаја у оцени *Индијских приповедака* у преводу Симе Поповића. Критичар пише врло похвално о самом преводу, али сматра да књига „није сасвим од користи нашем народу“, те да та поезија није ништа друго до „проговор чеда, које појавивши се тек на свет, још није постало човеком“. Критичар се обара на бесмислену митологију *Индијских приповедака*, која, по мишљењу Каравелова, ништа не казује. Он даље прави занимљиво поређење с грчком митологијом. „Можда ће неко рећи“, пише Каравелов, „да и *Илијада* и *Одисеја* Омирова, којима се цео свет диви, имају истих мана каквих и индијска епопеја. Али се ми у томе не слажемо. Јелински богови, као и сами Јелини, имају чисто човечнији појам, а мане су њихове, природне. Овде се човек бори с моћном природом и у нечем је побеђује: природа помаже човеку, који се труди и мисли, учећи га да даље напредује и да се не плаши препона: „индијски“ богови нису такви.“ Увиђајући преводилачки таленат Поповићев, критичар му препоручује да се прихвати превођења напредне немачке литературе (Хајне, Шилер и други).

У свом критичком приказу Каравелов се понајвише зауставља на *Пастирима* Јована Илића. И у овом делу приказа има уопштавања и конкретних примедби. „Све више се увиђа“, пише Каравелов, „да искуство мало по мало шири своје границе и прима у свој круг такве елементе, који су му дуго времена били страни: песма узима форму приповетке. Искуство је досад другим животом живело, него што је обично у свету: искуство је искључиво ишло на то да улепшава и теши, и, душа ваља, искуство је вршило свој задатак као што треба, тј. обмањивало је и заваравало, у колико је добро било.“ Дотакавши се поново лирске поезије, он критикује лажну осећајност многих песника, њихово вечито певање о зори, љубави и цвећу. По њему, то је само мода, израбљивање устаљених мотива који су народу додијали. Сматра нетачним тврдњу „да песник без зоре, без љубави и без цвећа није песник“. Има и таквих, иронише критичар, који зору можда и нису видели, јер спавају до подне. Ту масу доконих појета критичар упоређује с народом и каже: „Не би тако певао и казивао својих осећаја прост Србин, тежак, његова радост и његова туга није таква; он се не заваравав животом, не обмањује ни друге лажним осећајима. Читајте народне песме. Да можеш опевати прави живот, треба сам да преживиш и пропатиш,⁴ а човек, који пише тек из беспослице, не може проникнути у душу другог човека.“

Каравелов истиче следеће квалитете у *Пастирима* Јована Илића: нов начин писања — „приповетка у стиховима“, одличан народни језик који „није сувопаран као у г. Матије Бана“, добри стихови. Критичар замера Илићу што његова „љупка приповетка“ има више књишку подлогу, што она никако није могла

понићи из српског живота“, подсећајући аутора на пастирске француске романе XVIII и XIX века у којима има много сличних мотива. „Г. Илић“, каже се у приказу, „би можда постигао своју намеру. . . да за место радње није изабрао шуме и горе, него Београд — па најпослије и Палилуду, и да није за јунака своје спеву узео српске пастире, који мисле о свакидашњим лебу, о порезу, о глади и зими, већ да је изнео на видик децу ма којег чиновника, који бере по хиљаду талира плате на годину и по триста дуката у име различитих награда.“ Критичар жели да у спеву буде обрађен социјални мотив, радња из савременог живота, а не да се слика српство у једном романтично-идиличном штимунгу, у једној средини која никада није постојала. „Ко ће веровати“, пише критичар, „да у Србији просте девојке — пастирке говоре овим речима своје драгоме:

„Ну поћите замном оба Маловану,
Лијепоме оном горском Ђулистану,
Извићу се, тужна, у врх чарне горе,
Ви потјец’те к мени, који прије море,
Па коме ли од вас будем сућеница,
Ономе ћу млада бити вереница.“

Разумљиво је што Каравелов, као присталица Чернишевског и његове, поред осталог, борбе за еманципацију жене, не прихвата овакав третман Српкиње. Тим поводом он каже: „Како хоћете, ал то није Српкиња, но нешто налик на писца који не зна кога треба љубити и кога мрзети, него љуби и мрзи по околности-ма. Српска жена није таква.“ Романтично-трагични крај пева такође се не свиђа критичару — он признаје да је поетски и ефектан, али да је у њему свега „само не српских карактера“. Каравелов се вешто брани од евентуалних противнапада: „Истина је да је предмет г. Илића познат српском народу и да је покојни Вук некада у својој, *Даници* написао: „Камо српски Лафонтен, или ако смем рећи Валтер Скот, који би нам по овој повести роман написао? Све је то красно: ми верујемо да та прича живи у устима народа, али јој садржај није потекао из духа чисто српског. . . ти садржаји ниоу наши, ни словенски. . . А савремена српска повест, па и историјска треба да има народни значај.“

Каравелов хвали Илића због познавања народних обичаја. Истиче његову „складну народну реч“, зауставља се на појединим сликама „које су мекша срца милином и насладом испунила.“ Наводи ове стихове:

„Већ је оно Космај планина висока,
Златну круну прима, сунце од истока,
Маглица га пасом опасала сива,
Зорица га мајска грли и цјелива,
Као сури оро у небесне дворе.

У закључку критичар препоручује песнику да се прихвати мотива из „природног живота српског народа“ и да се чува убудуће „растежања и понављања, јер тога је у њега много.“

Милована Јанковића („Српски цар Стјепан“) Каравелов напада због његовог бежања у прошлост. Препоручује му да пише приповетке из савременог живота, а уколико обрађује историјске мотиве, онда је нужно да се „таквим предметима да савремени интерес, савремени поглед на ствари.“

Поменути елементи из књижевно-критичког приказа Каравелова у *Матици* (1868) пружају нам могућности да га сагледамо као књижевног критичара и да схватимо његове основне књижевно-естетичке идеје. Разуме се, све је у приказу дато фрагментарно, схватања су више наговештена него разрађена, али и код осталих присталица „нових идеја“, укључујући ту и Светозара Марковића, налазимо исто стање. „Рушећи метафизички однос према књижевном делу и књижевном стварању уопште и обарајући вредност преживелог романтизма посебно, овај покрет, који није био у првом реду књижевни, није ни створио ни шире разрадио нову естетику, нову поетику и теорију“ (Вученов).⁷ Међутим, када је реч о Каравелову, нужно је подвући и то да се он у српској књижевности појављује и својим приповеткама, међу којима је најзначајнија „Је ли крива судбина“, прва дужа приповетка из београдског живота у српској књижевности, написана под директним утицајем Чернишевског (тј. његовог романа *Шта да се ради*) преко које, такође, пропагира нове идеје, критикује слабости ондашњег београдског друштва, српске књижевности и штампе и то у доба када, како каже Вученов, „Србија није имала тако великог писца реалисту као што су га Руси имали у Гогољу, који би књижевним стварањем и великим уметничким делима афирмисао нови књижевни правац — реализам.“⁷ Уводни део ове реалистичко-тенденциозне приповести представља прави књижевни манифест у духу „нових идеја.“ На тај начин критичарска делатност Каравелова постаје на изванредан начин „заокруженија“ у поређењу с осталим борцима за реализам тога доба. Другим речима, у једној личности појавио се у Србији седамдесетих година и критичар-реалиста (иако фрагментаран) и писац-реалиста (иако не тако оригиналан и са делима на осредњем уметничком нивоу), чија је приповест „Је ли крива судбина?“ (*Матица*, 1868—1898) изазвала „прави фурор у српским књижевним круговима.“ Светислав Вуловић, иако конзервативац, има лепо мишљење о Каравелову. Вуловић сматра да је наш критичар „показао да има доста естетичког знања и укуса, да познаје и уме ценити праву поезију. . . дела о којима говори, оценио је право и разборито, а говорећи уз то уопште о савременој српској песни он је вешто и доста јасно, иако укратко, изнео иске мане ондашњих песника. Ипак он није онакав критичар, као К. Руварац, већ је у средини између њега и Светозара Марковића, јер он исказује помало и нове погледе на поезију

уопште.“ Исти критичар примећује да Светозар Марковић долази после Каравелова „са мање спреме критичарске и више кѹражи.“ Овој углавном објективној оцени Каравелова ваља додати једну озбиљну примедбу. Чини се да Вуловић није у праву кад каже да се Каравелов налази у „средини“ и да носи „помало“ ове погледе. Не, Каравелов је врло близак Марковићу и по основним естетичким ставовима потпуно идентичан: и један и други боре се за тенденциозну књижевност, и један и други захтевају корисност од уметности, постављање савремених проблема, захтевају од писца да живи „животом којим народ живи“, противници су сладуњавог романтизма, у име корисности одбацују значајна дела (један одломак из *Махабхарате*, други — Шекспировог *Отела*), сматрају да дело треба да пружи истину о животу, да се преко дела популарише наука; не праве нужну разлику између науке и уметности итд. Разликују се по томе што Каравелов ипак не потцењује у толикој мери уметничку форму. Говорећи о односу „нових људи“ према уметничкој форми, Вученов сматра да се, полазећи од Марковића, „може констатовати извесна еволуција у схватању његових присталица“⁷ (уз навођење цитата из *Рада*, 1874. год.). С обзиром на то да таква схватања исповеда и сам Каравелов пре појаве критичких чланака Светозара Марковића, сматрам да се не би могло говорити о неком „раскораку између Св. Марковића и оних који су продужили да развијају његове идеје“, већ пре о паралелној егзистенцији различитих ставова о питању уметничке форме. Сасвим је природно да се Каравелову као књижевном критичару одреди место уз Светозара Марковића и да се „брат Бугарин“ мора узети као скромни зачетник српске реалистичке критике (а и реалистичке приповетке!), какво му место, уосталом, и сам Скерлић одређује. „Позитивистичке и рационалистичке, нове идеје“ улазе у српску књижевност тек 1868. године. Њих уводе два нова човека у српској књижевности, Љубен Каравелов, и један млад бак у Петрограду, Светозар Марковић.“ Скерлић приписује Каравелову „прву бразду“ у новој књижевности, а Св. Марковића истиче као „вођу нове школе“.² Слично мишљење има и Велибор Глигорић.⁸

Вученов у свом раду „Главне фазе у развиту српског реализма“ (прочитаном и на Петом међународном конгресу слависта у Софији 1963) не помиње значај Каравелова, нити наводи његов критичарски рад у одељку о „публицистичко-критичкој фази“ развоја српског реализма, где се управо расправља прилично продубљено о „групи око Светозара Марковића“. У оквиру тог одељка свакако би требало поменути и Каравелова уз Марковића, Перу Тодоровића и остале. Дакле: Каравелов као зачетник,⁵ Марковић као стуб⁷ и вођа новог покрета, а Пера Тодоровић као последњи и најрадикалнији представник критичко-публицистичке фазе српског реализма. Сви заједно, свако на свој специфичан начин и у своје време, „рушили су дотрајалу зграду српског романтизма“ и крчили путеве реализма¹¹ у српској књижевности.

НАПОМЕНЕ

¹ Тодор Марковић, *Љубен Каравелов у српској књижевности*, Српски књижевни гласник, бр. 5, 6, 7, Београд, 1910.

² Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 220—225, 238, 240. Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1910 (поглавље о књижевним идејама), Георги Константинов, *Вођи бугарског народног покрета*, Београд 1939; Б. Ковачевић, *Љубен Каравелов и Светозар Марковић*, Летопис Матице српске, 1946, књ. 14 Боян Пенев, *История на новата българска литература*, София 1936, том IV, 1227—1260; М. Ибровић, *Љубен Каравелов*, Београд 1940; Б. Игњатовић: *Българско възрждане*, Београд 1961; Б. Ковачевић, *Удео Србије у бугарској култури*, Коларчев народни универзитет, 1940.

³ Светислав Вуловић, *Бранко Радичевић*, Глас, XV, 190—192.

⁴ Светозар Марковић, *Одабрани листови*, Београд, 1949, 131.

⁵ Радован Лалић, *Ка питању руског утицаја на књижевност српског реализма*, ЛМС, књ. 386, св. 2—3, 1960, 162.

⁶ Н. Г. Чернишевски, *Естетички и књижевно-критички чланци*, Београд 1950, 92.

⁷ Д. Вученов, *Главне фазе у развоју српског реализма*, Прилози... књ. XXIX, св. 1—2, Београд 1963, 88.

⁸ Велибор Глигорић, *О животу и делу Светозара Марковића*, Београд 1946, 39.

⁹ Никола Петровић, *Поводом једног непознатог писма Вл. Јовановића после убиства М. Обреновића*, ЛМС, књ. 386, св. 2—3, 1960, 167—193.

¹⁰ Раковски, *Каравелов, Ботев за просвета и възпитанието*, София 1965.

¹¹ Илија Конев, *Ние сред другите и тие сред нас*, София 1984, 32—35.

KARAVELOV IN SERBIAN LITERARY CRITICISM

Summary

Lyuben Karavelov (1834—1879), Bulgarian publicist, writer (he wrote and had his works published in Russian, Serbian and Bulgarian languages), revolutionary and enlightened man — has a place in Serbian literary criticism as well, next to Svetozar Marković. During his stay in Serbia (1867—1869) he was the first to attack the Romantic movement and fight for a new one — for the Realistic movement. Karavelov advocates the view that literature (along with science) ought to serve its nation and to keep abreast of people's calamities and aspirations. He stands for utilitarian criticism, following the example of Černiševsky, Pisarev and others. He is a fierce critic of sentimental Romantic lyrical poetry, but at the same time highly values Njegoš, Zmaj, Branko Radičević and Vuk Karadžić. Karavelov is a modest initiator of Serbian realistic criticism. On the other hand, both as a critic and story-teller, he is a not inimical to the influence of a wholesome Romanticism and Rationalism.

Весна МАТОВИЋ

КРИТИЧКЕ ИДЕЈЕ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА
И ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА

Нешто више од пола века након Марковићеве смрти, Милан Богдановић је у свом знаменитом тексту „Уништење“ *естетике или уништење „естетике“* приметио да је „од Светозара Марковића до нашег времена остао несумњиво један исти основ са кога се ствари у књижевности социјално гледају“.¹ И заиста, у српској критици од Марковића (коме непосредно претходи Каравелов) успостављен је један нов ток критичког суђења и вредновања. У време изоштренијих друштвених и духовних губања и у периодима књижевних размећа када се изнова постављало питање места литературе у друштвеном животу, овај вид критичког вредновања непрекидно је бивао актуелизован или оспораван.

„Руски ђак и изгнаник у Београду“, Љубен Каравелов је, по Скерлићевим речима, својим критичким и прозним делима „заорао прву бразду“² оваквом критичком мишљењу, а Марковићево *Певање и мишљење* било је већ „манифест нове школе, објава рата не само једној извесној врсти књижевности, но целом начину мишљења, осећања и рада“.³

Ову Скерлићеву оцену прихватили бисмо, ипак, уз одређену резерву. Прелом није био тако нагао и неочекиван како то може изгледати. Наговештаји нових схватања и нова тумачења друштвених, социјалних, националних и културних процеса јавиће се у Србији још шездесетих година XIX века. Динамичан однос прожимања и сукобљавања старог и новог, идеалистичких и материјалистичких поимања, духа метафизике и новог позитивизма присутан је у политици, науци, култури, литератури. Позитиви-

¹ *Критички радови Милана Богдановића*, Нови Сад—Београд 1979, 248.

² Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925, 222.

³ *Исто*, 224.

стичко-еволуционистичке идеје и материјалистичко учење представљају потку новог начина мишљења и увелико мењају наслеђену слику света. Та нова духовна и социјална свест, која се обликује, тесно кореспондира са књижевним стварањем. Најоштрији критичари политичких и социјалних прилика у Србији постаће истовремено и заговорници другачије књижевне праксе и новог критичког мишљења.

У контексту тих и таквих идејних, социјалних, научних и књижевних токова треба видети и појаву Љубена Каравелова и Светозара Марковића. Везивање модела ангажоване и реалистички усмерене књижевне критике за Марковића, уз неизбежно помињање Љубена Каравелова као претходника, резултат је оштрине, одлучности и доследности којим је преврат у мишљењу код ова два млада „руска бака“ био изведен и не мање снажне рецепције код савременика и далекосежног утицаја на потоње књижевне генерације.

Циљ овог рада је, отуда, више да идентификује носећа упоришта Марковићеве и Каравеловеве критичке идеологије и укаже на њихов значај у даљем развоју критичких идеја у српској књижевности него да се бави њиховим исходиштем и књижевним и друштвеним контекстом у коме су настали.

Критичка мисао Марковићева, као и Каравеловева, недовољно је систематизована и заокружена и више је заснована на ванлитерарним чињеницама него на књижевном искуству.

Наиме, своја критичка начела Светозар је градио имајући у виду политичке и социјалне прилике у Србији, њене духовне и културне хоризонте. И писац и критичар, као и код Вука Караџића, и код Марковића, морају се најпре одредити према вредностима сопственог народа, према његовој прошлости али и актуелној стварности, а не бити заокупљени само унутрашњом структуром дела и прилазити му са унапред изграђеним естетичким мерилима.

Тај ангажман „на ползу народа“, чији су корени још у Доситеју и Вуку, има своје несумњиво чврсто упориште у критичким идејама Светозара Марковића, и тим идејама, поред једне утилитарне просветитељске, прибавља и демократску боју.

Народној егзистенцији као примарној вредности подређени су уметност и књижевност. Тај свој прагматичан став Марковић експлицитно саопштава: циљ књижевности није да „само покрене људе да мисле о свом добру и да им покаже шта је њихово добро“ већ и „да нешто створи“.⁴

Постулирање народног живота и народних потреба као мерс оног што је литерарно прогресивно, одлика је и критичког мишљења Љубена Каравелова. Књижевност, по њему, треба да узима предмете из „природног живота народног“ и да „одговара потребама народним“; поезија „треба да буде истинита, да верно опи-

⁴ С. Марковић, *Народ и књижевници, Сабрани списи*, Београд 1960, 121.

сује нарави и обичаје народа, а драматургија и роман и да науче оно што је корисно“.⁵

Имајући као параметар корисност, Каравелов ће осудити Кујунџићеву поезију, а главне замерке преводима из *Махабхарате* свешће се на то да „нису сасвим од користи нашем народу“.⁶

Међутим, у знатно већој мери него код Доситеја или Вука, код Марковића и Каравелова, књижевност је део једног ширег друштвеног и социокултурног програма коме се добровољно подвргава и служи му. По том свом поимању пишчевог друштвеног ангажмана и функције књижевности у друштвеном животу, и Марковић и Каравелов су изразити следбеници руских револуционарних демократа — Чернишевског, Доброљубова и Писарева.

Наиме, и руски револуционарни демократи шездесетих година прошлог века, а потом и Каравелов и Марковић, кад говоре о стварности првенствено имају на уму савремену друштвену праксу, њене политичке, социјалне и културне видове, које критикују са позиција једног новог друштвеног и културног програма, дубоко прожетог материјалистичким и позитивистичким духом и са изразитим реформаторским набојем.

Оценом да је „депо-живот“ и да је песничким делима у првом плану „објашњавање живота и суђење о његовим појавама“,⁷ Чернишевски је тематски и вредносно усмерио књижевност ка сфери реалног живота, његовог анализирања и сврстао је у ред „моралних делатности човекових“.

Та два битна момента у поимању књижевности сазнајни и етички, увелико ће обојити и Марковићеву и Каравеловљеву критичку мисао.

„Наш друштвени живот заудара трулежом, а наши песници постојано сањају: миришу ружу, гледају зору, слушају славује или туже тугом ситог човека, како је истински карактерисао брат Каравелов“,⁸ писао је Марковић у свом првом програмском тексту. Тај велики јаз између друштвене реалности и литературе, то непостојање кореспонденције између оног што чини стварну народну егзистенцију и њеног уметничког оваплоћења — разлог је Марковићевог оспоравања савремене књижевне праксе, али и исходште начелног става о књижевности, њеном месту и улози у друштвеном животу, односно о њеној етичкој и друштвеној мисији.

Слично схватање о друштвеној функцији књижевности делио је и Љубен Каравелов. Попут Марковића, и млади бугарски револуционар залагао се да се писци окрену стварном животу и да напусте „улепшавање“ живота и „обмањивање лажним осећа-

⁵ Матица, 1868, III, бр. 15, 352.

⁶ Матица, 1868, III, бр. 14, 328.

⁷ Н. Г. Чернишевски, *Естетички односи уметности према стварности, О реализму*, Београд 1964, 57.

⁸ С. Марковић, *Певање и мишљење, О реализму*, 104.

њима“, да негују књижевност у којој има „живих људи“, социјалну књижевност, а не књижевност какву су гајили „лесници из оне песничке школе који певају о лептирима, уздишу спрам бледога месеца, забављају се страстима и жељама буба, комараца и других инсеката и пернатих животиња“.⁹

У својој бити друштвено-историјско разматрање уметничког феномена и код Каравелова и код Марковића не изражава само потребу да се спозна постојећа друштвено-економска, духовна и културна реалност и оцене облици њиховог појављивања већ да се у значајној мери утиче на њихово радикално мењање. Овај социолошки утемељен приступ књижевном делу, који покушава да дело сагледа превасходно у његовом социјално-политичком окружју и са одређеног идејног становишта, поред једне изразито функционистичке димензије носи и једну визионарску утопијску димензију (што је мање било примећено). Уметник и његово дело, наиме, не суделују само у стварању нових духовних и културних вредности већ и у измени постојећих друштвено-економских односа у циљу човековог ослобођења од свеколике политичке и економске принуде.

Позната Марковићева оцена како „лиризам ишчезава све више, а наместо њега се јавља критичко разматрање друштва са свим његовим потребама“,¹⁰ која се завршава опором констатацијом, никако лишеном ни извесне антиестетичне ноте „да су „лесници достигли свој задатак“ и „да је настало време практичног рада“,¹¹ плод је колико изразитог сцијентистичког усмерења епохе толико и снажне револуционарне вере Марковићеве да се посредством науке и образовања може и мора мењати постојећи свет и човек.

Тај борбени прагматизам Марковићев, који је имао великог утицаја на младу интелектуалну и књижевну генерацију седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, врло је близак и Каравелову. Активистички дух и оштра критика прожимају и Каравеловљеву друштвену као и критичку мисао. Уместо поезије „мирног чувства“, која „оставља срце празно као да га се ништа није дотакло“,¹² залаже се он за критичку и борбену књижевност ослоњену на „нову науку“, васпитање и „подизање морала код људи“. Можда не тако изразито као код Марковића, али и Каравеловљеви естетички и критички назови носе печат његових друштвених и социјалних идеја и усмерења.

Када је Скерлић означио Светозара Марковића као најбољег представника тзв. „публицистичке критике“, имао је на уму управо та спољашња, ванлитерарна мерила Марковићева, превлађујућу улогу идејног и идеолошког, ту револуционарну мисао која пробија, и ставом и гласом проповедника омеђава поље књижев-

⁹ Матица 1868, III, бр. 14, 326—327.

¹⁰ С. Марковић, *Реализам у поезији, О реализму*, 134.

¹¹ Исто, 135.

¹² Матица, 1868, III, бр. 14, 326.

ног делања: „Књижевност утиче на револуцију, али само она књижевност која је кадра да покаже народу мету којој ваља да тежи и пут којим треба да иде па да се ослободи невоље“,¹³ пише Марковић поводом Нечајева и руских револуционара. Тај прилаз књижевности означен је код Марковићевих савременика (и присталица и противника) као залагање за тенденциозну књижевност.

Извесно је, међутим, да се питање тенденције у књижевности није први пут поставило код Светозара Марковића. О тенденцији се увелико говорило још у оквиру Уједињене омладине, а потом и код Љубена Каравелова, који је само неколико месеци пре него што је објављен први Марковићев програмски текст, у истом часопису (*Матици*), према Скерлићевим речима, „отворио брешу својом политичком и тенденциозном приповетком *Је ли крива судбина?*“, својим приказом на неколико нових књига, критиком на стара веровања и идеје, где се пропева нови поглед на свет, на друштво, на науку, на књижевност“.¹⁴ Имајући као узор Чернишевског и његов роман *Шта да се ради*, Каравелов је и практично дао модел тенденциозне приповетке, а својим критичким радом залагао се да такав модел критичке и друштвено корисне литературе добије своје место у српској књижевности. Истичући како савремена српска приповетка „треба да има народни значај насупрот књижевности која је постала блутовом забавом, смешном и жаловом дангубом“,¹⁵ он је несумњиво крчио Марковићеву стазу друштвеног ангажмана у књижевности. Ипак, питање тенденције, касније формулисано као проблем друштвеног ангажмана у књижевности, биће у потоњим естетичким и идеолошким расправама у српској књижевности, готово по правилу, везивано за Светозара Марковића.

Међутим, ово претварање литературе у један од инструменталних друштвеног напретка виђеног у обзору одређене идеологије и њених политичких, социјалних и културних циљева, а мање у аутентичним мисаоним и креативним својствима дела, повлачи за собом не само питање друштвене тенденције већ и партијности у литератури за које нам се чинило да је, ипак, каснијег датума. То питање идеолошке припадности и идејне прогресивности, чини се, било је већ сугерисано код Марковића.

Још у својој полемици са Владимиром Јовановићем, Марковић је истицао како „сваки савремени писац (...) припада извесној партији, има извесну боју“,¹⁶ а и *Сувременим радничким начелима*, додирујући питање образовања и литературе, одлучно је тврдио како они представљају добру прилику „да се спремају

¹³ С. Марковић, *Руски револуционари и Нечајев*, *Сабрани списи*, II, 122.

¹⁴ Ј. Скерлић, „Уништење естетике“ и демократизација уметности, *Критички радови Јована Скерлића*, Београд—Нови Сад 1975, 57.

¹⁵ *Матица*, 1868, бр. 14, 327.

¹⁶ С. Марковић, *Млада Србадија*, *Сабрани списи*, I, 70.

људи за будуће друштво“.¹⁷ Књижевни ствараоци који нису то постављали као циљ и уместо оријентације на друштвени макроплан били су обузети проблемима усамљене индивидуе, њеним емотивним или интелектуалним интроспекцијама, личним патњама или радостима, заокупљени питањем експериментисања у језику и форми — биће са становишта присталица друштвено ангажоване књижевне речи оспоравани. У полемици са Лазом Костићем ту врсту критичког вредновања најдиректније је формулисао управо Светозар и тај антагонизам двеју опречних животних филозофија и различитих естетичких концепција трајаће у српској књижевности скоро до наших дана.

Један од елемената који су дубоко прожели и битно одредили и Марковићеву и Каравеловеву критичку мисао, те стога не сме бити изостављен у разматрању, јесте — наука. Сцијентистички вал који је долазио и са Запада, али индиректно, посредством руских реформатора, и са Истока, подарио је ставовима Марковића, али и Каравелова, изразит утилитаризам, па и антиестетицизам.

Љубен Каравелов је, критикујући „поетичка булажњења и поноћна уображења, фантазије“, одлучно тврдио како су „живот и наука (...) једино прибежиште у које се човек може склонити(...); оне ће нас излечити од свакојаких предрасуда тако да ћемо чистијим очима моћи посматрати свет и човека“.¹⁸ Марковић је, опет, умео да експлицитно закључи како је у његово време „песнички облик постао нешто сасвим споредно, а главна је пропаганда мисли што их је израдила данашња наука“.¹⁹ Сливање литературе са науком, отуда је и највиши степен до кога овај облик људске креативности може да досегне. За епоху која је била снажно обележена позитивистичким и материјалистичким духом овакво закључивање и не мора деловати екстремно, па ни антиестетички. Јер, и Каравеловево и Марковићево залагање за што већу симбиозу науке и литературе може се схватити и као залагање за процес интелектуализације уметности, за размицање њених сазнајних граница, проширење тематских области и неминовну промену стилских и језичких средстава, на шта су већ указали неки историчари и теоретичари књижевности код нас (Р. Таутовић и С. Лукић).

Сугеришући такво тумачење Марковићевог захтева, С. Лукић је био склон да закључи како „Марковић никако не одбацује уметност у име науке, већ у најгорем случају негира ону врсту уметности чија је основа празна метафизика, тј. незнање, залажући се за уметност *разума* и *знања*, подстакнуту науком, прожету *научним духом* у оквиру истине о свету“.²⁰ Могло би се у

¹⁷ С. Марковић, *Сувремена радничка начела*, Сабрани списи, II, 64.

¹⁸ *Матица*, 1868, III, бр. 14, 326.

¹⁹ С. Марковић, *Реалност у поезији*, *О реализму*, 115.

²⁰ С. Лукић, *Традиција ангажовања у српској књижевности*, *Светозар Марковић и српска књижевност*, Београд 1976, 118.

овој тврдњи ићи чак и даље, па Марковићеву идеју о претапању уметности у науку видети и као залагање да књижевност обухвати свеукупну друштвену мисао свога времена и у том смислу постане „свест и савест“ епохе. Таква идеја, по својој суштини, никако није била страна ни Каравелову ни његовим критичким интервенцијама и захватима у савременој му књижевној пракси.

Међутим, ту смо на прагу и одређене апорије у Марковићевом, па и Каравеловљевом критичком мишљењу. Идеја о књижевности као својеврсном облику интегралне истине епохе и суштинског израза бића народа — озбиљно је довођена у питање наглашеном потребом да буде у функцији првенствено актуелних друштвених потреба формулисаних и виђених са становишта једне идеологије или политичког покрета.

Исто тако, стављање писца у позицију да постане пропагатор одређених идеја (научних, социјалних или политичких) није без напрстина кореспондирало с Марковићевом идејом о писцу „као народној свести о себи самој“ или Каравеловљевом вером у снажне, одабране појединце који су у стању да се посве издигну изнад постојећих прилика, да их победе те да „унапреде друштво и поведу га правој срећи“. Патетичне речи познатог „уништитеља естетике“ Писарева о писцу „као титану који потреса брда вековног зла“, указују да су, парадоксално, критичари који су бесомучно рушили идеал свемоћног генија и богомданог песника и сами понекад били близу њега. Револуционарни занос је несумњиво укључивао у себе и утопијско очекивање свеопштих промена и у својој бити својим визионарским жаром био ближи уметничком надахнућу него научној емпирији и анализи. Последица тога било је залагање за уметност која има висок етички смисао и може да врши снажну васпитну и спознајну функцију.

Познато је да је Марковић одређене елементе своје економске и политичке доктрине (начело патријархалности, комуноу као основно језгро српског друштва) извлачио из народне традиције и епа као еманације народног бића. О том песништву млади српски социјалиста је говорио као о „вину што узбуђује живце и крепи снагу“ и „зраку светлости што осветљује народу пут у његовој тешкој борби“.²¹ Веровао је, отуда, да су узор моралног понашања, као и одређени облици и начела породичног и друштвеног организовања, сачувани у народној поезији и да из њих треба да буду изведени и као трајна вредност сачувани. Елементи романтичарске вере у „дух народа“ и вуковско схватање о народној поезији нашли су се тако поново уграђени у Марковићеву активистички оријентисану „реалну критику“.

О новом виду парадокса код Марковића може бити речи ако се има у виду да је он своју визију друштвеног живота, али и своју критичку идеологију, градио истовремено прихвата-

²¹ С. Марковић, *Реалност у поезији, О реализму*, 112.

јући принципе и вредности потврђене у народном животу и поезији, као и резултате и законитости који су били формулисани у савременој науци. Верујући, како је приметио Р. Таутовић,²² да је књижевност облик самосазнања народа, а да наука изражава опште људско сазнање — он је ова два облика човекове духовне делатности довео у тесну везу и уградио их као активне судеонике у свој програм радикалне измене човека и света. У том својству они су се нашли и у његовим књижевнокритичким разматрањима.

Мада није припадао социјалистима, Каравелов је имао доста додирних тачака са српским социјалистима седамдесетих година прошлог века. „У извесним круговима београдским, он је био најборбенији и најреволуционарнији“,²³ писао је 1910. у *Српском књижевном гласнику* Тодор Недељковић. Тај друштвени активизам и борбени динамизам условили су да је и за њега, као и за Марковића, реализам постајао синоним за прогресивне токове не само књижевног него и интелектуалног и духовног развоја. Осуда романтичарске, али и класицистичке књижевности, била је плод непостојања одговарајућих референци спрам друштвене стварности и њеног критичког разоткривања. У романтичарској поезији, та референца, када је и постојала, остајала је више на нивоу вербалне него стварне акционости, што је било супротно концепту литературе за коју су се Каравелов и Марковић залагали. У основи тог новог концепта било је окретање актуелној друштвеној пракси и широким слојевима народа као носиоцима идеје националне самосталности, али и друштвеног и економског просперитета. То је несумњиво тражило и нов однос према језику и структурисање дела на посве другачијим принципима од оних које је уважавала класицистичка или романтичарска поезика. Битни постулати тог „реалног правца“ у књижевности, или да парафразирамо Марковића, и у науци и животу — били су „нова наука“ прожета материјализмом и позитивизмом и активан однос спрам постојеће друштвене праксе.

Сређином седамдесетих година реализам ће се увелико конституисати и као поглед на свет и као стилски комплекс. Бунтован и опозицион у време Каравелова и Марковића, он ће постати „државни правац, званични“, изаћи ће из политичких борби и ући „у чисте књижевне сфере, као проблематика дела, писца и читалачке публике“.²⁴ Удео двојице младих „петроградских Бака“ у томе био је несумњиво снажан и велик.

²² Радојица Таутовић, *Схватања Светозара Марковића о односу између уметности и науке, Светозар Марковић и српска књижевност*, 121—129.

²³ Тодор Недељковић, *Љубен Каравелов у српској књижевности*, СКГ, 1910, XXIV, бр. 6, 446.

²⁴ Душан Иванић, *Српска приповетка између романтике и реализма*, Београд 1976, 37.

CRITICAL IDEAS OF SVETOZAR MARKOVIĆ
AND LYUBEN KARAVELOV

Summary

The aim of this work is to identify the basic points of Marković's and Karavelov's critical ideas and to emphasize their importance for the further development of the Serbian literary criticism. Critical ideology of Marković and Karavelov — even if not enough systematized and more based on nonliterary norms — dealt with series of questions and problems, such as: the question of social engagement of art, problem of realism and realistic tendency, relationship between science and art, ethics and aesthetics, all of which have been permanently discussed in critical envisage of the Serbian literature until today.

Лили ЛАШКОВА

ЈЕЗИК СРПСКИХ ПРИПОВЕДАКА ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА

Још једном о питању да ли је Љубен Каравелов знао српски језик¹ и у којој мери. (У то доба појам „српскохрватски језик“ био је актуелан још само на папирима Бечког уговора.) То логички изазива друга два питања: 1. Какав је био сам по себи — с лингвистичког становишта, српски језик тих приповедака? 2. Да ли је писац учествовао у превођењу (чак и кад би му неко у томе помагао) или у било каквом обликовању својих текстова штампаних у Србији и Војводини?

Шта говоре чињенице о свему томе? За сада износим податке само о особинама језика његове прве приповетке издате у Новом Саду — „Је ли крива судбина?“ (I изд. као посебна књига 1868, II изд. у зборнику поводом стогодишњице рођења писца, 1938. године).

До пре двадесет пет година сматрало се да је Каравелов створио наведена дела на српском. У то се посумњало после издавања пишчевог архива, доста оштећеног због незбринутости (нестала је скоро половина).² Тамо, осим неких малобројних писама, није нађено ништа друго на српском што би осведочило степен знања језика. Али је зато пронађен већи одломак рукописне верзије другог дела његове приповетке „Је ли крива судбина?“ написане на руском језику. На основу тога историчари књижевности закључују да Каравелов нема никаквог учешћа у српском тексту својих приповедака преведених са руског.³

¹ В. рад Б. Игњатовића у овом зборнику. Ст. Елевтеров, *Приповетке Љ. Каравелова на српскохрватском језику*, НССВД, 1983, књ. 13.

² Из архива Љ. Каравелова, БАН, 1964.

³ Ст. Елевтеров, исто.

У овом раду износим само неке податке које сам добила у процесу неангажованог филолошког описа језика српских приповедака Љ. Каравелова који ће свакако бити предмет публикације монографског типа. Шта ме је натерало да посумњам у тако категорички негативан став? 1. Лингвистичка анализа тих истих текстова на свим нивоима — лексичком, фонетском, морфолошким, синтаксичком, уз податке о графији и творби речи. До сада у науци није познато да су рабена језичка испитивања српских текстова Љ. Каравелова, а без тога се не може никако адекватно одговорности на покренуто питање, нити се оно може решити „априори“. 2. Уз ту анализу додајем и анализу руског текста незавршеног другог дела прве веће српске приповетке („Је ли крива судбина?“), при чему су ми биле од велике користи и језичке напомене издавача тог текста из Каравеловљевог архива. 3. У поређење укључујем и темељни лингвистички опис језика и стила Љ. Каравелова који је извршио Љ. Андрејчин.⁴ Ти су подаци важни ради допуњавања слике пишчеве језичке специфичности коју истичу сви истраживачи и која се никада не губи. 4. Као консултативну грађу додајем и податке о штокавским дијалектима из описа П. Ивића,⁵ који су такође неопходни за идентификање „српског језика“ српских приповедака Љ. Каравелова.

Начелан преглед резултата и, још више, њихово поређење приморавају ме да се односим веома *отрезно* и *ни у ком случају негативно* према проблему: *Љубен Каравелов и српски језик*. Унапред морам рећи да је тај језик који сам описивала више локалног, колоквијалног типа, мада и то није потпуно и подједнако важеће за све одломке Каравеловљевих текстова, будући да су дијалекатске црте неравномерно присутне у једном делу (у конкретном случају реч је о „Је ли крива судбина“). У доба објављивања приповедака, штокавско-екавско наречје којим су написане никако није било у оквиру Вукове књижевнојезичке норме уведене званично у Србију тек после 1864. године. Зато и тај језик још одражава период неустаљености у књижевној пракси, са недовољно нормираним правописом, али и поред тога (а можда и управо због тога), он се истиче својом наглашеном, понекад и упадљивом *индивидуалношћу*.

И Руски текст показује нека одступања од језичких правила, грешке које су од значаја за *идентификацију* ауторове језичке компетенције и за типологију структурисања текста. И поред доста коректног руског језика Љ. Каравелова који нико не оспорава, рекло би се да то ни у ком случају не може бити текст правог носиоца тог језика. На неке карактеристичне грешке скрећу пажњу и издавачи његовог архива (в. предговор, стр. 18). Дакле, шта показују концепти и о чему сведоче изворни рукописи?

⁴ Л. Андрејчин, *Језик и стил на Л. Каравелов*, *Софија* 1950.

⁵ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, увод у штокавско наречје*, Матица српска, 1985.

1. Уграђивање српских речи и израза директно у руски текст, понекад им се додају руски наставци: *любила руку гостю... гљадя на пилариц... на бирташа, несущего огромную кечигу.*

2. Увођење руских речи са српским наставцима, мешање српских речи са по којом бугарском, руских речи са српским наставцима, бугарски наставци додају се лексемама заједничког српско-бугарског лексикона: *госпожица* (ређе: *баришња*) в самой аристократическй гостинцы (локатив са српским падежним наставком), *когда пушки и топове* зааукали... (бугарски облици за номинатив множине, обе лексеме постоје подједнако у српском и у бугарском).

3. Грешке у падежима — употреба се локатив место генитива, за + акузатив место инструментала (типично српско-бугарска рекција), уопште тотално непознавање употребе инструментала (ово истичу у свом коментару и издавачи архива), мешање акузатива и локатива што је типично балканска црта, сада присутна у неким штокавско-екавским говорима, а добро позната и у историји бугарског језика, посебно из периода пре распада деklinационог система: *идет на променаду / увидел ее на променаду, слыла за отчаянную прогрессистку, просяживается ни целому часу* говорити о јунацима и женама (погрешан пад. наставак), *выехать из моем доме.*

4. Погрешна конгруенција, нестабилан предикативни инструментал: два молодые существа, рассказывал о земле, находящаяся в Банате, представлялась ему... как свободная и независимая.

5. Посебно писање негативне честице *не*: не долго, не мало.

6. Погрешан избор предлога који се подудару са избором у српским и бугарским фразама: *десятица у руку, избрати за, проводила по целые часы.*

7. Мешање наставака, фразеологизама: *недоедаю один другому, характеристическая черта, школские цепи* (упор. сх. школски, карактеристична црта).

То показује да је пишчева свест била усмерена према евентуалном активном репродуковању текста на српском језику чији се утицај не може оспоравати. Било би занимљиво извршити лингвистичку анализу свих текстова на руском језику које је писао Каравелов (из његовог архива) и упоредити их, с резултатима ове анализе, са циљем да се констатује где, када и у чему се више грешки — да ли у текстовима писаним за објављивање у Русији или у текстовима намењеним српском односно бугарском читаоцу. Не заборавимо и то да је у XIX веку било много више сличности између бугарског и српског језика него сада, нарочито у лексици. Све то омогућује језичку интерференцију, поготову када су оба језика супротстављена трећем — руском. Издавачи његовог архива (у предговору) тврде да је Каравелов

касније (тј. по доласку у Србију) почео да пише на српском, мешајући руске и бугарске граматичке облике. Да ли је то било тако и како је извршено? Руски текст приповетке „Је ли крива судбина?“, који је без сумње дело Каравелова, непобитно доказује како је аутор мешао основни руски језик са српским и бугарским речима и облицима, при чему се бугарски облици појављују као додатак заједничким (српским и бугарским) лексемама.

II Српски превод разматране приповетке показује редовно утврђено, скоро систематско понављање тих истих, истог типа „скретања“, неправилности, грешака или напросто специфичности. Неке од њих констатује и Љ. Андрејчин у каснијим радовима Каравелова на бугарском језику. Те су особине и сувише карактеристичне да би биле случајне или произвољне. Не заборавимо и неколико историјских података: а) Љ. Каравелов се заинтересовао за српски језик још док је пратио оца на пропутавању по Србији и Босни, према касније непотврђеним биографским изворима, он је самостално учио српски и пре одласка у Москву,⁶ б) у Москви је похађао Филолошки факултет, аутор је неколико чланака о језику и правопису, писао је приказ граматике Ј. Бошковића, створио је изузетно демократску правописну концепцију, писао приказ о реформи Вука Караџића и био његов подржник и поштовалац, намеравао да напише историјску граматику од које су нађени одломци на српском. в) Реч је о једној изузетно обдареној личности која је доказала своје способности савлађивања страних језика својим публикацијама у Русији. Онај тип српског језика који откривамо у анализованом тексту лексички је много ближи бугарском језику и неће бити да је представљао тако непремостиву препреку за аутора.

1. Прва уочљива специфичност српског текста јесте веома карактеристична *пунктуација* која је индивидуална и постаје обележје уметничке реализације Љ. Каравелова. То у предговору истиче српски издавач другог издања његових дела 1938. године, а такође и Љ. Андрејчин. Тежећи за максималном јасноћом својих синтаксичких јединица, књижевник употребљава више него што треба зареза, чак и тамо где се не очекује (нпр. испред везника *и*, *или* у једнократној употреби, *чак и*, да + презент место инфинитива и др.). Често употребљава тачку и зарез за боље одвајање већих периода. Ту праксу задржава и касније. Посесивне придеве пише малим словима, изведене именичке и прилошке облике, чак и двокомпонентне изведенице пише раздвојено (по ноћи, сутра дан, од куда). Честицу *не* пише веома често издвојено (не ћемо, не ће).

⁶ Иван Клиничаров, *Л. Каравелов*, София 1901. Б. Пенев, *История на новата българска литература*, София 1978, т. 4; Н. Мирковић, *Љ. Каравелов*, Београд, 1938.

2. За фонетику је карактеристично: а) доследан екавизам уз поједине ијекавизме (сикира, хтио, пјесма, цвијеће), префикс пре-. Све је то вероватно под утицајем војвођанских и шумадијских говора,⁷ али доследна екавштина, па чак и префикс пре-, карактеристична је и за говор родног краја Љ. Каравелова — Копривштице,⁸ б) елизија консонанта *x* што уноси колорит колоквијалности (занија се, леб, осмеј, аљина). Понекад се паралелно употребљавају облици са *x* (хаљина:аљина), местимично то зависи од карактеристике јунака; в) у првом издању запажају се ретки примери обележавања слоготворног *p* групом *pъ*: умрљо би од страха (кориговано у другом издању). Према подацима Љ. Андрејчина у копривштанском говору слоготворно *p* развија запостављени редуцирани полуглас који није довољно издвојен, а Каравелов га увек бележи у својим бугарским текстовима; г) без обезвучавања су консонанти *b*, *d* у сугласничким групама, (голупчад, подчињено, уз изузетке — приповетка); д) група *stn* се задржава без редуцирања (подвластио — као у рус. и буг.)

3. Преглед лексике такође оставља утисак о локалности и колоквијалности. Типични су многобројни турцизми које познаје и бугарски језик, али их је касније књижевна норма потиснула из употребе (ћускија, арчити, амалин, сокак, абар, телалити, фурнија, чапкун, невајдише и др.). Постоји и један лексички слој словенизама и русизама (деликатност, списатељ, љубити, целивати, оделити, придворни кругови, скончати се, банкир, фанатик). Доста је и архаичних дијалектизама (пачавра, дирек, мангур, чемеран, чирак, уговети, липсати, труп, сродник, булумента и др.) који су такође познати и из дела Љ. Каравелова на бугарском језику као одраз једне карактеристичне епохе. Све то доприноси колоритности језика и српских приповедака, о чему говори и издавач другог издања. Али за лингвисте је интересантна још једна страна лексичког оформљења текста — такав српски језик никако није проблем за носиоца бугарског језика који је уз то већ савладао један други словенски језик. А ту одмах искрсава и питање како је дошло управо до таквог језика и ко се за њега определио, за избор тих истих лексема које постоје и у бугарском?

Неправилности српског текста несумњиво су под утицајем руског језика при превођењу, али постоје и такве иза којих би се могла претпоставити бугарска основа која се осећа у начину рашчлањивања језичке стварности (фразеологија, синтактичко структурисање, избор предлога, синонима, граматичког средства и др.). Све те особине можемо извојити у три групе:

1. Грешке под утицајем руског језика — лексичке, синтактичке (избор предлога, глаголског облика, реченичне структуре).

⁷ П. Ивић, нав. дело.

⁸ Л. Андрејчин, нав. дело.

Најочљивији су примери буквалног превођења са руског: кад је *давно и давно* (рус.: давњим-давно), он сам *ни у мрву*... (рус.: ни крошечки). Превод неких израза сличан је одговарајућим бугарским фразама: ...*задала себи питање*, буг.: *зададе си въпроса*, сх.: *поставила себи питање*. Буквално се преводе концесивне фразе (за одступање): рус.: *не смотря на*... срп.: *не гледећи на*. Директно из руског преузете су неке инструменталне конструкције: *бацати камење на несретнике* (рус.: *бросать, кидаться камнями*).

Посебно треба издвојити две специфичности језика за које Љ. Андрејчин тврди да су настале под утицајем руског језика, пошто се преносе и у његове бугарске текстове и делују помало необично, а задржавају се као стална језичка пракса. То су: а) некоректни презентски облици са наставком *-у* за 3. л. множине, независно од глаголске врсте, као и додатно проширење инфинитивне и презентске основе наставцима — *ова, -ава, -ива*, што је сасвим немотивисано (и да се тако искрено *волу*, ... и чим више *размишљава*, ... ви само *измишљавате* ... *одрашћујете*, шта они *хоћеју*). Јесте да постоји извесна сличност са руским облицима (називањем — называю, размышлять, отращивать), али указани српски облици су веома типични и за неке шумадијско-војвођанске говоре и мислим да је тај утицај био овде од пре судног значаја, будући да се писац нашао у таквој говорној средини, имајући већ претходну спрему из руског језика.

б) Основно приповедачко време јесте *перфекат*, што је помало чудно, када се зна да су у то време били у употреби и имперфекат и аорист, али то је уопште карактеристично и за бугарске текстове Каравелова. Веома је могуће да је то и начелан руски утицај, али се мора имати у виду да и шумадијско-војвођански говори готово да не знају за проста прошла времена, дакле, спајају се два извора интерференције. И српски, и бугарски текстови подједнако потврђују да је за избор приповедачког времена битан однос „учесник: приповедач“. Проста прошла времена су облици непосредног сведока глаголске радње, па се они и најчешће могу наћи у дијалогу.

Под утицајем руског језика изоставља се помоћни глагол (Колико ти година?), грешки се у глаголској рекцији (како *им* се треба користити, хоћу да *се* учим), буквално се преводе и преузимају везници *тим више*, јер — рус.: *тем более*, (что), мења се именички род (него ићи без *цели* и свести, ... *таква цел* — рус.: *идти без цели*).

Што се лексике тиче, из руског су буквално преузете многе речи и фразеологизми, често и без мотивације, а све то наводи на помисао да су аутору текста и руски и српски језик исто страни, јер се местимично губи контрола над смислом реченице, фраза постаје незграпна, чак и контраверзна (... а Пера се *засмеја грохотом*, па продужи... *утапати мужу*... *стерати* му меку постељу, успрематити и прати... *запрети* сину да *нек* купује

духана... а Јовановић је по доброту срца свога допустио ћери и сину да се мало прошетају). Типизација такве врсте лексикализације представљала би сложени вишеструки опис једне комбиноване међусловенске (допуштам и мебудијалекатске) интерференције.

2. Српке језичке неправилности (може се рећи и „српско-хрватске“, јер нису никако безначајне) — неправилна конгруенција, погрешна употреба падежа (као и у руском тексту) — инструментала, генитива, локатива, акузатива, неправилна конјугација (в. претходну тачку).

Нпр.: ...видиш пет људи... двоје мушких и троје женских... ишао је сваке године у својим пословима... рођен у суботу после вечерња, треба да се с њоме користити, постали полицајима и постали целати, отури од себе тамбури... расположење о овоме или ономе предмету.

Није истина да Љ. Каравелов „не греши у падежима“, па према томе не треба да се закључује како је превод његових српских приповедака дело другог преводиоца који наводно није знао добро руски, па су тако настале и грешке у српском тексту.⁹ Лингвистичка анализа потпуно оповргава такав став. Граматичке грешке постоје и у руском и у српском тексту, при чему је доказано ауторство руског концепта. Питање је јесу ли то грешке носиоца српског језика или нису?

Има и доста лексичких неправилности — било под утицајем руског или под неконтролисаним утицајем различитих српских говора, било због недовољне компетенције. Нпр.: Пера је сазнавао врлине Љубомирове у свим одношајима. Зноји ли се ноћу... да му не удара из уста?... блиста се по удаљеним вршинама и осветљује врхове високих дрва... (жене) мрзе једна на другу... будите благонаклони за овај мах... за пет тренутака опусте кавана.

3. Евентуални утицај бугарског језика може се сигурно тражити тамо где нема подударности са руским. За сада не коментаришем случајеве бугарско-српске подударности, мада имам у виду велику сличност одређених група српских дијалеката са бугарским. Дајем предност чиниоцу фреквентности и књижевне нормативности. У питању су углавном синтаксичке и лексичке појаве.

Највише падају у очи зависне адвербијалне реченице с везником без да којима су преведени сви негативни прилошки облици (само у два случаја се уводи веза „а да не“). То су доказани балканизми утврђени у бугарском књижевном језику одавно, док су у српском дијалекатски, нетипични, ограничени на одређене говоре (источне и неке црногорске). За бугарски је то једина могућност изражавања, сем негативног прилога.

⁹ Ст. Елевтеров, *нав. дело*, стр. 215.

Нпр.: ... без да запазите и у ком саучешћа ... (живот) упрегнут у ненавикнут јарам ... без икаквог реда, без да навикне.

Уочљиве су необично редовна употреба и предност која се даје егзистенцијалним реченицама са глаголом *имати*: доста је и то да има таква мисао (= да постоји), камените земље не може бити онде, где има мозга човечијег (= постоји). Анализиране су често предлошке конструкције са бројевима *два, две* (разговор између две бабе). Ова последња особина је тек седамдесетих година прихваћена као српскохрватска књижевна норма. У случају егзистенцијалних реченица може се претпоставити да је појачана једна структура која је иначе позната српским народним говорима, повећана је само њена фреквентност.

Релативно су ретки глаголски прилози што је и иначе типично за Љ. Каравелова. Он их замењује читавим системом зависних реченица. То је у духу анализације бугарске граматичке структуре у склопу балканских процеса. У везничкој употреби су честе заменице: где, што, који: Као да сада гледам мога оца, где седи пред нашом кућом.

Понекад је избор предлога провоциран бугарском говорном основом: ја говорим уопште за (место *о +* локатив) наше друштво, да оно неће појмити истине. Тај утицај се осећа и у реду речи: Колико ли сам је пута био и пребијао?

Лексичка интерференција може да буде директна (хајде да речемо, неколико кућа, које су наређане једна до друге) и индиректна — у избору средстава, кад се даје предност оној лексеми која је иста и у бугарском (бежао као од чуме, ... или изналазе — буг.: изнамират ... или постајете пачавра — *не крпа, не куга*).

У закључку се може утврдити следеће:

1. Неке грешке у руском и у српском тексту истог су типа.
2. И поред све нестабилности у књижевној пракси тога доба може се сматрати да то нису увек грешке носиоца српског језика.
3. У оба текста је симбиоза трију словенских језика (руског, српског, бугарског) подељених у различитој пропорцији у зависности од основног језика текста.
4. Предложена језичка грађа српског текста је знатним делом такве врсте да никако није представљала тешкоћу за личност као што је био Каравелов са одличним знањем руског и са матерњим бугарским језиком.
5. Веома је могуће да није преводио само један човек, али независно од тога, уколико је и користио нечију помоћ, писац је без сумње учествовао у коначном обликовању српског текста. Прве две-три године у Русији он је имао сарадника који му је проверавао руске текстове. Није ништа чудно ако је то исто

радио и у Србији, тим пре што се оженио Српкињом одмах по доласку у Београд, а био је и веома популаран међу омладином, где је сигурно било и људи који су знали руски.

6. Неопходно је да се изврши специјализована лингвистичка анализа свих његових српских и руских текстова и да се упореди с подацима о бугарским делима.

Сва је срећа што Љ. Каравелов, и поред своје образованости, није знао довољно граматике.

THE LANGUAGE OF LYUBEN KARAVELOV'S SERBIAN SHORT STORIES

Summary

Until now in the science no linguistic analysis has been made of the language of these works written during Lyuben Karavelov's stay in Belgrade and Novi Sad in the years 1867—1869. After the author's archives were published in 1963 it is considered that he has not been able to put into words the Serbian text as drafts of these short stories written in Russian have been discovered and with the exception of some letters written in Serbian nothing else has been found.

This article is an attempt to throw new light on the problem „Lyuben Karavelov and the Serbian language“ from the standpoint of a contemporary linguistic study. The present work is only the beginning of a more important and detailed monographic research on the characteristics of the Serbian language in which these short stories have been written.

The starting point is the first and in fact unique short story of Lyuben Karavelov „Is the Destiny Wrong?“ /1868/ published as a separate book before the author's death. The philological description is made on all linguistic levels — spelling, phonetics, lexis and phraseology, morphology, word—building, syntax.

The comparison is made with the analysis of the short story's draft writer: in Russian language as well as with the description of the language characteristics of the Bulgarian short stories of Lyuben Karavelov presented in the monograph of L. Andreitchin („Language and Style of Lyuben Karavelov“, Sofia, 1950). Additionally they have been included as a consultative matter for the identification data on the Serbian dialects (According to the dialectology of P. Ivić, 1985).

The results of the comparative linguistic analysis are as follows:

1. The spelling typical of Lyuben Karavelov's layout of the text of the Bulgarian short stories is also presented in the Serbian text.
2. Some typical linguistic mistakes and deviations are repeated in the Russian as well as in the Serbian text.
3. Deviations have also been confirmed to a certain extent from the description of the language in the Bulgarian short stories as well.
4. The Serbian language in this short story is under the strong dialectal influence, its vocabulary is filled up with words of Turkish origin — and as such it is more similar to the Bulgarian language and it could hardly have put in difficulty such a philologically gifted person as Lyuben Karavelov was indeed.

Вера ПИЛИЋ-РАКИЋ

УЗРОЦИ И ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ СИРОМАШТВА НАРОДА У ДЕЛУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И ЉУБЕНА КАРАВЕЛОВА¹

— Осветљавање изабране комплексне теме, као и читав мозаик резултата истраживачког рада који се налази у виду прилога на овом скупу, пада у време промена у друштву, привреди, политици и свим сферама науке и праксе. Промене захватају и домовине Марковића и Каравелова, захватају читав свет и стога се с правом називају **глобалним**.

Занемарујући многе чињенице које би потврдиле или бар илустровале ову тврдњу, прелазимо одмах на указивање непосредног значаја „овог времена промена“ на ток истраживања и излагања у овој области, на координате обухваћених проблема и на избор оне литературе која тако постаје нашим сопственим изворима, подлогом наше аргументације.

С методолошког гледишта одувек је било значајно и *шта*, и *како* се истражује, али и у које време је истраживање завршено и *када* је саопштено. У том погледу ни данас нема значајније измењених ставова у научном прилазу. У сваком случају, историјски услови у којима се резултати истраживања и врше и излажу незаобилазни су. О њима управо и говоримо.

Истраживање и излагање о изабраној теми вршимо у време свакодневног и континуираног притока информација о измењеном стању у фонду историјских чињеница и нове, и новије, али и раније историје. У процесу демократизације и гласности, односно јавности, отварају се фондови државних и осталих архива, а акумулирана сазнања која до сада нису могла или нису имала прилику да буду објављена излазе на светлост дана. Но

¹ Циљна нашег прилога јесу гледишта аутора који је по образовању економиста.

процес је тек започео и човек је у дилеми: да ли да утврди да је још сувише рано или је већ сувише касно улазити у ново или даље отклањање премаза и наноса који су нам до сада скривали научни опус који је предмет нашег интересовања? Је ли то дилема или псеудодилема. Сагледавање аутентичних Светозаревих концепција је у нас и з н о в а одавно започело и већ има одређених и нимало безначајних резултата, но посао није завршен и свака нова могућност да се даље пође у истраживање Светозаревог рада и живота, а такође и свака прилика да се то изложи и забележи драгоцене су и ваља их искористити.²

Друго, већ смо истакли измењене услове данас и овде, али и у свету, под којима настају резултати истраживања и излагања. Указали смо на фактор који је у могућности да значајно усмери наше закључке у другом правцу: доступност архивима у великом делу света која до сада није постојала за све истраживаче. Конкретно: обелодањују се *нове чињенице о Чернишевском*³ и периоду у коме је живео, о његовим савременицима и следбеницима. То је значајна околност за нашу тему.

Међутим, желимо да укажемо на *други фактор*, а то је чињеница да компаративних студија, чланака, есеја и других *написа* о Каравелову и Светозару нема, и поред чињенице што су били савременици, што су се познавали и, сваки појединачно, имали своју визију о томе како је потребно најадекватније деловати, па да дође до потпуног ослобођења човека и народа. И саму категорију ослобођења у оквиру које је и наша тема о превазилажењу сиромаштва (економско ослобођење у оквиру целине ослобођења) схватали су сваки на свој начин. Задатак се указује логично: колико су им напори били комплементарни и који су узроци одређеног њиховог конкретног деловања?

Све ово навело нас је да одаберемо један специфичан прилаз у овом раду и као потку извора који имају улогу ослонца у виду аргумената узмемо најновије оцене, изјаве, указивања на дело Љ. Каравелова и проверимо их (колико нам је то могуће) упоређењем са сопственим утисцима и оценама које проистичу након студија аутентичних Каравеловљевих текстова и његове делатности. Што се тиче Светозаревог опуса, ту, као што је указано у напомени бр. 1, посао непрекидно тече.

Смисао оваквог прилаза јесте покушај да се избегну *понављања* већ изречених досадашњих оцена о Љ. Каравелову, а које су расположиве у ранијим бугарским оценама или оценама совјетских историчара.⁴ Наравно, уколико су те оцене прихватљиве

² Видети библиографске радове Емилије Тешкић-Насковски, која је педантно и потпуно бележила и приказивала све објављено у вези с анализом Светозаревих дела и све прилоге о Светозару.

³ Видети студију: др Ж. Спасић, др В. Пилић-Ракић и др. Љ. Симанковић-Букић; *Светозар Марковић и Светозареви сусрети*, Светозарево 1990, посебно стр. 175 и даље.

⁴ Реч је и о чињеницама које садрже бројне светске енциклопедије.

и тачне по мишљењу свакога од нас који их прихвата, не постоји никаква сметња да оне буду поновљене, учвршћене, акцентоване. Напротив, у томе видимо посебну и нужну обавештеност и верзираност истраживача-специјалисте у домену у коме се његова истраживања крећу.

Нас је међутим заокупљала идеја о започетим новим процесима у истраживању ове области који могу настати услед доступности до сада непознатим изворима и отуда рађати нове оцене или измењене и допуњене досадашње.

Наша изабрана тема о узроцима и превазилажењу сиромаштва народа део је економског ослобођења човека и народа. Стога смо одабрали и „у оквиру расположивог“ меродавне и последње изворе о правцима економске мисли онога доба, проучаваним у новим студијама. Тако у *Всемирня история економической мисли*, том 2, из 1988. године о Љ. Каравелову налазимо следеће:

„Каравелов је сматрао да наводно „рад ствара сва добра, а добро то је цивилизација и морал.“

Затим даље:

„Каравелов је заступао гледиште о пуној слободи за све делатности, јер лишен слободе и самосталности у своје раду човек производи далеко мање производа. И у том одсуству слободе располагања својим радом садржи се главни узрок сиромаштва народа.“⁵

Слобода као појам, као категорија у којој су садржани сви видови слободе, али пре свега (како видимо из цитираног аутентичног текста) *економска слобода*, а затим *политичка слобода* и *независност земље* јесте квинтесенција свих Каравеловљевих стремљења. Није случајно да су листови чији је био главни уредник-редактор носили име *Свобода*, односно *Независност*.

По томе је Љ. Каравелов веома близак Светозаревим концепцијама. Када ово кажемо, онда истовремено нужно додајемо и потребу да истакнемо, у даљем тексту, особености Светозаревих схватања слободе, која су у тесној вези са схватањем *дезалијенације* човека и народа у Светозаревом делу.

Имајући у виду нашу изабрану тему, већ на овој тачки нашег осветљавања Каравеловљевих схватања о превазилажењу сиромаштва сагледали смо, управо у његовом истицању слободе и самосталности, радника као главног фактора у процесу стварања више производа, као предуслов постојања или ства-

⁵ Видети одељак о бугарским и одељак о српским прогресивним мислиоцима у овоме вредном пажње делу.

рања друштва у коме је сиромаштво превазиђено. И достизање слободе и независности човека и народа је процес, дуготрајан и често болан у људској историји. Тако га сагледавамо и у делу Каравелова, у његовим писаним радовима и у његовој друштвено-политичкој активности.

Подсећамо да и капиталистички начин производње подразумева слободу радника да буде независан, да буде слободан како би могао одлучивати где ће се запослити тј. коме ће продати своју радну снагу. У борби за ту и такву слободу садржана је била у суштини жеља да се феудални начин производње, у којем кмет није слободан, превазиђе. Била је то борба за превазилажење како феудализма и/или његових остатака, тако и свих ранијих остатака пребашњих начина производње (робовласништва, натуралне производње, ситне робне производње).

Када се све ово сагледа, остаје нам да у даљем истраживању, односно овом излагању, утврдимо коју слободу има Љубен Каравелов у виду. При том истичемо да превазилажење ранијих начина производње и за слободу коју доноси капиталистички начин производње и капиталистичка робна производња не могу бити мање значајни циљеви.⁶ Ова теза и ова особеност слободе о којој говоримо поводом дела и доприноса Љубена (Стоичева) Каравелова, које ће тек целина сагледавања његовог дела моћи доказати, ништа међутим не умањују значај и величину Каравелова.

Ово утолико пре и утолико више постаје јасно уколико имамо у виду сву до сада познату и данас (у новим условима и уз нове феномене светске привреде и политике) већ хипертрофирану полемику око питања *да ли се може, или је то узрок свих савремених невоља једног дела света, прескочити капиталистички начин производње*. Светозар је о том питању имао одређени став и непосредно га је изрекао.⁷ На ово се враћамо често у свом истраживању, односно резимирању Светозаревих схватања, која имају важности за поређење са гледиштима Каравелова.

Читава данашња економска, друштвена, политичка мисао, која посматра праксу досадашњих стремљења ка социјализму, види као озбиљне грешке све покушаје да се без развијеног и

⁶ Када говоримо о слободи и самосталности радника у капиталистичком начину производње, онда подсећамо на нужност да радник (за разлику од некадашње везаности за феудалца) буде слободан у двоструком смислу речи: да буде једини власник своје радне снаге (да буде слободан) како би је могао, *на одређено време*, продати капиталисти и самостално одлучити хоће ли то учинити. Други део те слободе човека јесте да је слободан од оредстава за производњу, тј. да не поседује ништа, те да је упућен на продају своје радне снаге, јер му је то услов егзистенције. Конкретни услови домовина Каравелова и Марковића пружали су много прилике за уочавање свих специфичности у обе земље, а посебно у односу на остали свет.

⁷ Видети о овоме у Поговору Вере Пилић-Ракић првог фототипског издања Светозаревог дела *Начела народне економије*, I, Београд 1978.

зрелог капиталистичког начина производње пређе у социјалистичко друштво. При томе се има у виду све оно што се догађа у земљама административно-командног социјализма, па и онога коме се тежило у Југославији и који је замишљен на основама самоуправљања, као главног друштвено-економског односа.

Уколико тврдимо, на основу приступа аналитичара различитог профила и неизоставних даљих и продубљенијих историографских налаза шта су циљеви „слободе“ и „независности“ Каравелова, моћи ћемо са сигурношћу формулисати оцену о његовом доприносу. Као и све оцене и класификације које постоје у историји и савремености, оне су подложне ревидирању, усавршавању, допуњавању, па и добијању нових квалитативних карактеристика. Савременост нам свакодневно пружа мноштво доказа за ово становиште.

Осим тога, у том процесу значајну улогу игра и то који се период, у овом случају период из живота и рада Каравелова и Светозара, посматра и осветљава. Разлике у гледиштима и отуда проистичу. Имајући у виду и обраћајући пажњу на процес на који је указала још мудра (али често критикована због својих ставова о другим питањима) Роза Луксембург која је говорила да у баштину науке социјализма улазимо као у рудник, богати рудник пун скупочених налазишта и ломимо парче по парче руде, а затим је обликујемо према текућим и тренутним потребама, мимоилазимо овде ту могућност.⁸ Објективни ва и Марковића одиста био практични задатак борити се за слободу и независност како би победио капиталистички начин производње у свим деловима двеју заосталих и сиромашних земаља у којима је увек било и богатих људи, јер је раслојавање пратило све фазе нашег историјског развоја и онога на Балкану у целини. Ако је то тако, онда је Марковићев пут ка потпуном ослобођењу био далеко од могуће остварљивости, док је Каравеловљев био ближи оном „стварном и могућем“! Доводећи ове концепције до савремености, имамо у виду како би се за ово схватање више аргумената нашло код оних научника који кажу да се у земљама реалног социјализма, нпр. у СССР-у, ваља мало вратити уназад и „брзо проживети“ све оно што је било као ступањ развика, као начин производње прескочено, приликом одабраног модела развика, опредељења при избору циљева и хтења да се капиталистички начин производње у свим својим фазама прескочи и пређе на неки виши начин производње назван час социјализмом, час комунизмом итд. Ово наводи-мо зато јер је свет на прекретници, на значајној тачки у садашњој фази развоја. Осим тога, пракса је последњи критериј истине.

⁸ Видети Роза Луксембург, *Књига о Марксу*, ИЦС, фототипско издање, Београд 1974.

Осветљавајући социолошко-економске погледе Љ. Каравелова, наши параметри потпуно нехотице постају данашња мерила у процесу довођења проблема до савремености. Свакако да томе доприноси и домет који је Каравелов постигао, а такође у нас већ опште прихваћен метод у оцени Марковићевих успеха, тј. успеха онога са чијим делом упоређујемо Каравелова!

Савремени извори у Бугарској, савремени истраживачи из Бугарске, који своју мисао представљају написима у зборницима и енциклопедијама у иностранству, име и дело Љубена Каравелова стављају у исти ред са оснивачима револуционарно-демократског покрета у бугарској економској мисли: са *Георгијем Раковским* (1821—1867) и са *Христом Ботевом* (1848—1876). Уз све остале њихове карактеристике, признају им се и одређени зачеци научног социјализма.⁹

Љубен Каравелов, по своме делу посматраном у тоталитету и у аутентичном виду, има све карактеристике које имају бугарски револуционарни демократи. Ово значи да и он, као и сви припадници овога правца, основни узрок тешког положаја народа види у његовој културној заосталости, ниском нивоу предузимљивости (предузетништва) и *турског феудалног угњетавања*. Сва питања бугарски револуционарни демократи су у својим погледима тако излагали да је увек била посредни критика феудализма; затим су, у различитим видовима и на различите начине своје вјерсно тумачили функционисање капиталистичког начина производње и своје виђење друштвено-економског уређења будуће слободне Бугарске. Укупно дело Љ. Каравелова је прожето овим идејама. Осим тога и тежњом ка свему прогресивном у перспективи развоја *Бугарске и Балкана*.

Потребно је задржати се на *просветитељској нити Каравеловљевих схватања* која су део схватања револуционарних демократа у Бугарској. Та схватања се значајно разликују од просветитељске идеје грађанских просветитеља. Просветитељски жар уграђен је у темеље Каравеловљевих концепција, а превладавање заостајања и сиромаштва, повећања духа предузетништва, долазак слободе и независности назире се у национално-ослободилачкој револуцији. Решење аграрног питања везано је такође веома тесно за национално ослобођење. То су погледи револуционарних демократа у Бугарској, средине из које потиче Каравелов, односно средине коју он има у виду када очеку-

⁹ Видети нав. *Историју светске економске мисли*, одељак о Бугарској који је написао професор К. Горов, 245—248.

Тakoђе видети Зборник радова са Научног скупа у Варни, маја 1988, под насловом *Развој економских концепција и праксе балканских земаља*, уводни реферат проф. др ТОНЧА ТРАНДАФИЛОВА који даје изванредан преглед струјања у Бугарској од најстаријих времена до савремености (Скуп у организацији Института за доктрине БАН-а, Софија).

је остварење национално слободног друштва које почива на братском раду и једнакости.

Опште карактеристике те средине и бугарских револуционарних демократа јесу још и то што су не само познавали схватања физичког рада, него су били и ширих концепција. Појмили су да се производни рад (који ствара вредност и вишак вредности) јавља и у индустрији, а не само у пољопривреди итд. Познавали су *Манифест комунистичке партије*, *Грађански рат у Француској* и први том Марксовог *Капитала*.¹⁰ Струјања између Србије и Бугарске су била значајна и постоје докази о томе да је део те напредне литературе стизао преко Србије у Бугарску. Овоме свакако треба неизоставно додати да је у оно време комуникација између напредних људи и покрета у обе земље постојала и бивала повремено, у различитим видовима, и врло интензивна. То потврђује и учешће Каравелова, као сарадника у нашој штампи. Својеврстан и посебан увид у ту сарадњу добијамо читајући нпр. Светозареве аутентичне текстове у којима се он позива на гледиште Каравелова. Тако у раду *Како су нас васпитавали*, налазећи се на истој линији са Каравеловом, он критикује тражење у драмама заплета, фабуле и тенденције, замршаја и одмршаја; уместо живих људи са мишићима и осећањима налазе се само фразе „громопуцателне“ (израз брата Каравелова).

Или, на другом месту, Светозар каже (у *Певању и мишљењу*):

„Наш друштвени живот заудару трулежом, а наши песници постојано сањају: миришу ружу, гледају зору, слушају славуја или туже неком особитом тугом, тугом ситног човека, коју је истинито карактерисао брат Каравелов у *Матици*...“

Даље каже:

“... а ако се додирну (наши песници) нашег живота то бирају само оно што је „естетичко“, што задовољава „нежни“ укусу лепих сестара кога су они искварили. Браћо песници, разлика је међу певањем и мишљењем.“

Но изабрани делови показују и уједначеност Марковићевих и Каравеловљевих погледа на питање књижевности, на њене задатке и „циљ“ у васпитању и просвећивању. Светозар је изразио оно што је схватио као сопствени задатак када је у питању књижевност и каже:

¹⁰ То потврђује, као што је познато, и бугарски истраживач Т. Младчов, Видети и у зборницима *Beiträge*, IMEL Institut, Berlin 1986.

„Моја цел није да разматрам поједине предмете наше литературе, већ да одредим њен општи правац.“

Говорећи даље како се код нас мало гледало на правац књижевни он каже:

„Најочигледнији је доказ што се у Матници за ову годишну печатала упоредо са критиком Каравелова приповетка *10 милиона долара*, која је противна свим мислима Каравеловљеве критике.“

О томе колика је улога књижевности у забављању, Светозар каже: „Забављати ум може само онај предмет који му даје хране за *мисли*. Здрава забава се не разликује од праве науке.“

Свакако да би савремени погледи на књижевност били веома критични у погледу ових схватања која су изједначавала науку и уметност, односно књижевност и реални свет, са свим тежбама и противречностима.

Близак нам је Љубен Каравелов када Светозар Марковић о њему тако топло и са толико много уважавања говори. При томе увек наводи, износећи своја схватања одређено и артикулисано, да је нпр. „нихилистички однос песника према трулежи друштвеног живота у нашој средини брат Каравелов већ *раније* запазио и напоменуо“ итд.

Имајући све то у виду, стижемо до логичног закључка да се у односу на друштвено-економске проблеме, као и на политичке проблеме онога времена, гледишта Каравелова и Марковића умногоме подударају. Многим сложеним питањима бавили су се и један и други, и то потпуно независно. То је и разумљиво. Животне путање су им различите: Каравелов је живео дуже од Светозара, по изласку из затвора (био је најпре затворен у тадашњем Вараждинском, а затим у Будимпештанском затвору) 1869. добија средства од тадашње владе и ради као друштвени радник и публициста уређујући *Свободу (Независност и Знание)*. Светозарев живот се рано завршава, а његов рад је прекидан честим затварањем и прогонима који су се одразили на његово нежно здравље, али нису умањили његову непрекидану делатност, чији су резултати и данас предмет анализе бројних истраживача широм света.

Бавећи се у претходном излагању, по плану који смо себи поставили, подвлачењем Каравеловљевих резултата, настојимо да у скраћеном виду укажемо како Светозар Марковић одговара на питање одакле потиче сиромаштво његова народа и како га је могуће превазићи. У аутентичном раду „Откуда потиче наша сиромаштина“ Светозар даје квинтесенцију свога истраживања и каже: „Питање хлеба, то је питање самоуправе.“ Међузависност економског ослобођења човека и народа и свих оста-

лих видова ослобођења долази до изражаја тако што се претвара у теоријско-методолошки принцип универзалног значаја.

Светозар непрестано има у виду наше специфичне услове и степен развоја и организованости привреде и друштва у тадашњој Србији. У Србији тога доба воде се страначке борбе које прати, као и обично борба за власт, и то у условима када тече процес за потпуну аутономију и за укидање феудалних односа. У све те процесе укључује се и првобитна акумулација капитала. У Србији су на власти либерали који обећавају, путем нових мера, „нову еру“ у животу Србије.

У свом досадашњем истраживању и саопштавању резултата истицали смо да је програм владе садржавао веома занимљиве мере за економски, политички и друштвени развој. Прокламација се принцип „laissez faire“, веома актуелан за пут који је био пред Србијом. Истовремено су се јављале и познате појаве у процесу снажења једне власти, а то је њено богаћење, пре свега. Упоредо са тим настаје бирократија која постаје све већи експлоататор итд.

Све то Светозар сагледава и осветљава критички у својим радовима. При томе увек и пре свега обраћа пажњу на наше специфичне услове, као и на степен развоја и организованости привреде и друштва у тадашњој Србији.

Нужне мере које ваља предузети Светозар Марковић своди на неколико тачака:

„Ваља предати општинама чување личности и имања, а државну полицију укинути сасвим. Тако исто предати општинама бригу о свим њеним економским и просветним потребама. Старање о економским потребама, путевима, мостовима, школама, лекарству — уопште о заједничким потребама једног округа, ваља поверити изабраним одборима од поштених грађана и стручних људи, као што су: лекари, учитељи, инжењери итд.

Суђење ваља предати изабраним судијама, а судски поступак удесити тако да се суди само усмено не само на првостепеном суду већ и на апелацији, и једно и друго се може удесити на више начина. . .

Разуме се, окружне скупштине су према таквој управној системи неопходне и као законодавство округа и као контрола својих извршних органа.“

Сем тога, Светозар је сматрао да државну управу треба предати Савету („Совету“) који народ изабира по окружним одговорним за своја дела према народном савету који је просто извршилац закона, дакле пуномоћник народа коме се даје пуномоћство на одређено време.

Целокупно законодавство се предаје Народној скупштини у стварима које се тичу целе земље, а она такође преузима и непосредну највишу контролу над радњом свих државних органа.

Настављајући да истиче оно основно што треба предузети, Светозар истиче борбу против бирократије и истовремено подвлачи своју дубоку веру у народ, његове критерије и његову способност да ради у сопственом интересу. Све мере које је истицао као нужне Светозар сматра да су у интересу *достојанства народа* који је дотле бивао потчињаван и тлачен. Све би то, по Светозаревом мишљењу, имало повратно дејство на даљу доградњу тих мера и њихове целине која представља систем сам оуправе.

Љубен Каравелов не критикује бирократију. За њега су важнији борба против феудализма и ослобођење од туђинске власти. Овим још једном потврђујемо оно што је идентично и што је различито у самој садржини Марковићевог и Каравеловљевог дела. При томе поново наглашавамо да имамо у виду пре свега оно што историја подвлачи као најважније карактеристике времена у коме су се налазиле земље из којих потичу оба великана мисли и дела.

Не можемо мимоићи ни чињеницу да Светозар на праву меру своди улогу интелектуалаца, у свим процесима развоја. У његовом опусу они нити делују „у име народа“, нити због степена свога образовања могу бити сведени само на саветодавце који ће својим поштеним делањем у интересу народа задобити народно поверење.

Светозар и непосредно говори о својој визији будућег друштва уколико би дошло до стављања интелектуалаца на право место. Он дословно тим поводом каже:

„А народ ослобођен од увреда и притешњавања „госпде“ (мисли на бирократију, прим. В.П.—Р.) задобио би веру у људе образоване, слушао би њихове савете, као што никада није слушао њихове заповеди (подвукао С. М.)

Уништењем бирократије уништава се само један део производног трошења. Стога Светозар предвиђа конкретно и читав низ „друге врсте потребних реформи“.

Он сматра да законодавним и финансијским мерама ваља сасвим ослободити производну непокретну својину од дуга, а тако исто спречити једном за свагда задуживање народа и прелажење из руке произвођача у руке непроизвођача.

Све предложено он сматра спроводивим. Захтева и *комасирање* (прикупљање) разбацаних сељачких парцела и тражи организацију народних банака свуда по окрузима, са централном државном банком, с којом би све остале биле у вези. Укратко, он предлаже „нову финансијску систему.“¹¹ Тражи и прикупљање средстава у више центара одакле би се подмиривале не само „текуће“ „државне“, односно окружне, среске и

¹¹ Видети рад академика О. Благојевића, *Идеја и пракса финансијске самоуправе у Зборнику Светозар Марковић и самоуправа*, Светозарево 1976/77.

општинске потребе, него, што је још битније, покретала би се индустрија и трговина „народним капиталом“.

Све мере је нужно довести у систем. По Светозаревом мишљењу, може доћи до поремећаја равнотеже уколико се поједине мере накнадно и *ad hoc* доносе.

Организација привреде, друштва и политичког система у Светозаревом делу одиста сведочи о његовом изванредном познавању услова у Србији, али и о његовој способности да преко система мера које су нужне измени стање у корист већине народа.

Све су то, по Светозаревом гледишту, „огромне реформе“, све те нужне мере. Он очегледно идентификује мере с реформама. Све те главне мере доносе собом и низ пратећих. Оне долазе као „природна“ последица оних првих. То су пре свега организација просвете, па организација војске, однос државе према цркви, као и подизање путева, регулисање река итд.

Кроз Светозарево разматрање свих нужних и пратећих мера за остварење самоуправе, као иманентно својство његове целовите теорије провејава тежња да прикаже какве ће све динамичне промене изазвати све ове мере и како ће се одразити на живот народа и земље. Светозара пре свега занима утицај свих тих мера на положај произвођача, на положај свих људи који раде и пре свега положај потлачених. Ослобођење човека и народа је за њега увек економско, политичко, а затим на плану морала, културе, и то увек посматрано у једном јединству и у међусобном повратном утицају.

Оно што данас зовемо мотивација за ефикасно привређивање још у оно време Светозар сматра изузетно важним. Он сматра да би нагли развитац мисли, а што је резултат слободе и самоуправе, читав процес још више помогао. У поменутом чланку који је својим насловом (аутентичним) и утицао на избор теме нашега прилога, Светозар изванредно тачно каже:

„На окружним скупштинама народ би се саветовао о својој кући, о својој њиви, стоци, уопште о поправци свога стања. И то не би били празни звуци само или празне речи на хартији, већ како народ има у свом округу законодавну снагу и финасијску власт тј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао новчану снагу. Подизање земљорадње и радиности ишло би у самој ствари народном помоћи у огромном размеру. Док напротив сада „држава“ једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте и то товарећи терете на народ.“¹²

¹² Наведен је оригинални Светозарев чланак „Одакле потиче наша сиромаштина“.

Разматрајући изнова све Светозареве мисли, а посебно оне које смо осветлили у аутентичном виду, никада нисмо, па ни овога пута, тражили слепу или било какву аналогију или дословно поклапање између Светозаревих стремљења и наших савремених услова, теоријских концепција или савремене праксе. Светозарева схватања остају да важе трајном подстицајном светлошћу. Тешко је одрећи подстицајност на размишљање пре свега када је у питању Светозарева аутентична реч и мисао. Ми смо у Светозаревом опусу увек, па и овог пута, у подстицају који пружа његов дух тражили и нашли и метод.

Уместо сваког закључка о суштини Светозаревих гледишта (а у претходним тезама сажето смо изложили она која је имао Каравелов, као и разлике у садржини гледишта двојице лучоноша), наводимо још једну чињеницу. Ограничени простор овога прилога нам омогућује да само подвучемо колико је Светозарев аналитички дух и метод тежио испитивању стварног положаја човека и народа у привреди и друштву. Помињемо иначе врло мало познату скицу једне Светозареве анкете о томе како да се испита:

- а) материјално стање земљорадника и
- б) социјално стање народа.

Рукопис је комплетан са осталим деловима Светозаревих студија и чланака. Оба дела скице анкете су и међусобно комплементарна. О овоме смо писали у својим ранијим истраживањима, а за нашу тему је то од посебног значаја, у овоме раду.¹⁸

Многа, на овоме скупу само наговештена, питања и комплекси питања којима су се бавили Љ. Каравелов и С. Марковић изванредан су аргумент о започетом процесу осветљавања њиховог богатог опуса. Уједно су и посебна обавеза истраживача да напоре у истраживању још интензивније наставе, што сматрамо значајним резултатом овог скупа.

CAUSES AND THE SUBDUEING OF POVERTY IN THE WORKS OF SVETOZAR MARKOVIĆ AND LYUBEN KARAVELOV

Summary

Within the necessary methodological approach, the author in the introduction of the text, points to unfavorably altered conditions today, at home and abroad, under which the results of the research arise. This refers above all to the accessibility and openness of numerous archives throughout the world which has not been available to all researchers. It enables the disclosure of new facts and more elaborate conclusions based on more solid foundations. In connection with this, the author stresses

¹⁸ Опширније је видети у прилозима Vere Пилић-Ракић објављеним у Зборницима „Светозаревих сусрета“ 1977/78. и 1979/1980.

the so far absence of comparative studies of these great men of progressive thought. She dwells on the fact that both men comprehended the problem contained in the title of the selected topic each in their own way, and yet had many common components. The significance of freedom and independence (economic freedom, political freedom etc.) is brought to light. Differences in their views depend on which period of their work is examined. Karavelov saw the chief cause of poverty and the hard position of the people in its cultural backwardness, low level of entrepreneurship and Turkish oppression. In addition to this, Svetozar considered the home-rule to be of great importance, and set out the principle: „The question of bread is a question of home-rule"! He proposed measures necessary to overcome a situation already brought to a system of measures. The paper emphasizes those parts of Svetozar's work where he spoke warmly about „brother Karavelov", agreeing with some of his views etc.

The paper presents the view of an economist researcher and takes into consideration the latest bibliography and archival documents which enable the given conclusions.

Емилија ТЕШИЋ-НАСКОВСКА

СРПСКА ШТАМПА У СВОБОДИ И НЕЗАВИСИМОСТИ (1869—1874)

Љубен Каравелов, бугарски књижевник, публициста, а на-
дасве борац за национално ослобођење Бугара, незаобилазна је
личност у проучавању културне и политичке историје како бу-
гарског тако и српског народа. Његова ширина деловања и
политички погледи су изазивали спорове, а многе недоумице у
односу на његов револуционарни рад и политичке идеје и данас
стоје.

Школован у Русији (1857—1867), прихватио је прогресивне
мисли о националном ослобођењу и независности народа. Био је
убеђен да се сваки народ мора за те идеале борити сопственим
снагама. Размишљајући о томе, дошао је до закључка да ће свом
народу најбоље помоћи преко неког листа у коме би он и његови
истомишљеници развијали своје идеје о националном ослобође-
њу од Турака и верске зависности од фанариота. Ту своју за-
мисао о оснивању таквог балканског листа изнео је у спису
„Чем можно помочъ Болгаром“ 1861. године, који је сачуван у
његовој архиви. Идеја је била да се лист оснује и издаје у
Србији, јер је Каравелов под утицајем славенофила видео Србију
као носиоца борбе за национално ослобођење јужнословенских
народа. Ту идеју су подржавали и његови другови, тадашњи
српски студенти у Русији, Васа Пелагић, Атанасије Вуковић, Јо-
ван Дреча и други. Занемарујући студије, Каравелов се успе-
шно бавио књижевношћу, као и публицистиком. Сарађивао је
у више руских и бугарских листова,¹ а почео је да се бави и

¹ Каравелов је своје прве књижевне радове објавио 1860. у часо-
пису *Братски груд*, па потом *Наше время*, *Московские ведомости*, *Рус-
кий вестник*, *Руская речь*, *С. Петербургские ведомости* и у бугарским
часописима *Българска пчела*, *Гайда* и др.

библиографским радом. Тако је 1861. објавио „Библиографија современной болгарской литературы“,² а 1868, уз помоћ Владимира Ламанског, објавио је у службеном листу руског Министарства просвете „Южнославянская библиографија за 1867“,³ значајну по томе што је руској јавности представила делатност јужнословенских књижевника и научника.

Овакав свестрани рад и интересовања Љубена Каравелова одговарајуће су исказани у библиографији о њему, мање за његова живота и до краја XIX века, а више између два светска рата. Совјетски научници су свој интерес за делатност Каравелова исказали тек после Другог светског рата када су у периоду од 1945. до 1980. објавили преко тридесет научних радова о Каравелову и четири дисертације.⁴

Поводом 110-годишњице рођења Љубена Каравелова у Бугарској је издата Каравеловљева библиографија у редакцији Т. Борова.⁵ У првом делу ове скромне, непотпуне и ненумерисане библиографије дата су само бугарска издања Каравелова (целокупна дела и појединачна), док су у другом делу, „Литература вѣрху Любен Каравелов. В хронологически ред на публикациите“, пописани и страни аутори. Као први је наведен Светозар Марковић и његово дело „Певање и мишљење“ објављено у *Матици* 1868. године,⁶ а потом следе „Књижевне белешке“, и оне су штампане у *Матици* 1869. године. Затим настаје једна празнина, а следећи аутор је Јован Скерлић са делом *Омладина и њена књижевност* из 1906, потом Тодор Марковић са чланком „Љубен Каравелов у српској књижевности“, који је штампан

² *Библиографические записки* — 1861, III, бр. 9, 277—280 и бр. 15, 467—471.

³ *Южнославянская библиографија за 1867. г.* — Журнал М-ства народног просвещения, 1868, Т. 138, бр. 20 и јуни. У библиографији су пописани поред осталог *Мемоари проте Матеје Ненадовића, зборник народних песама Босне и Херцеговине* које је сакупио Богољуб Петровић, затим етнографски прилози Милићевића у *Гласнику Српског ученог друштва, Историја српске књижевности Стојана Новаковића, Рад Јужнословенске академије знаности и уметности* у коме су били објављени радови о српском устанку 1804, *Грамматика Јована Бошковића* и др. Цео текст прештампан и у: Димитров, Михаил, *Публицистика на Любен Каравелов 1860—1869*, София 1958, 386—402.

⁴ *Советска болгаристика*. Указатељ литературе 1945—1980, Москва 1981, т. I—III, 8°.

Улунян, А. А., *Жизнь и деятельность Любена Каравелова в освещенной русской периодической печати 1877—1879. г.*, Обществение и културне связи народов СССР и Балкан XVIII—XX вв. Москва 1987, 75—85; Лихачева, Л. П., *Љубен Каравелов, Болгарски писател 1835—1879*, ВГБИЛ, Москва 1954, 20, 8°.

⁵ *Любен Каравелов, Библиографија 1837—1947*. Редактор Т. Боров, Бугарски библиографски институт, София 1948, 48, 12°.

⁶ Марковић, Светозар, *Певање и мишљење*, *Матица*, год. 3, 1868, бр. 33 и 34, стр. 769—772; 793—795. Ово је штампано када је Каравелов био у затвору, а пре тога је Светозар објавио у *Србији* чланак „Како су нас васпитавали“, баш у време хапшења Каравелова и Вл. Јовановића, у коме помиње и неке критике Каравелова.

у Српском књижевном гласнику 1910. Све до дела Бошка Токина, Главне идеје линије и личности бугарске књижевности из 1930, ниједан други аутор се не помиње као писац неког текста о Каравелову. Очигледно је да састављачима ове библиографије нису били познати ни списи, ни листови, ни српски аутори који су се бавили личношћу Каравелова,⁷ као што им није било познато не само то да овај чланак Светозара Марковића није први у коме он пише о Каравелову,⁸ него ни податак да је о Каравелову у српској штампи писано и пре Светозара.

Бугарски научници су о својој националној величини врло исцрпно и студиозно писали. Поменули бисмо само неколико најистакнутијих аутора монографија о Каравелову, као Ивана Клиничарова, Георги Константинова, Цветана Минкова, Михаила Арнаудова, Михаила Димитрова и др.

После десетогодишњег боравка у Русији, Каравелов се приближава својој домовини доласком у Београд. Овде наставља свој публицистички рад, шаље дописе руским листовима *Голос Московские ведомости*, *Русские ведомости* и др. Пише и у српским новинама све до хапшења због сумње да је учествовао у атентату на кнеза Михаила Обреновића 1868. године.

У Београду сада покушава да оствари своју давнашњу жељу да оснује један политички и културни лист, а да би и Србе придобио за то, одлучује да га штампа на српском и бугарском. Његову идеју за покретање листа који би се звао *Братски труд* прихвата београдски штампар Александар Андрић, који у њихово заједничко име 17. јула 1867. подноси молбу Министарству унутрашњих дела за одобрење, али уместо одговора, министарство игнорише његову молбу, о чему пише новосадска *Застава*.⁹

⁷ Наведена библиографија не садржи веома важна дела о Каравелову објављена до 1947. године као: Јагић, Ватрослав, *О језику и књижевности садашњих Бугара*, Отаџбина, 1880, 508—521; Скерлић, Јован, *Уништење естетике*, Београд, 1903; Скерлић, Ј., „*Милован Глишић*“, СКГ, књ. XIV/2, 111—123; Скерлић, Ј., *Историја нове српске књижевности*, Београд 1914, 231, 351—353; Скерлић, Ј., *Срби и бугарско ослобођење*, Београд 1926; *Писци и књиге*, књ. 9, 122—130; Милојковић Ж., *Љубен Каравелов*, Радничко јединство, год. 5, 1929, бр. 5 од 17. фебр.; Ивић, Алекса, *Грађа о југословенским књижевним и културним радницима*, Београд 1932, књ. 3, стр. 132; Буќановић, Илија Н., *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, Београд 1935, т. I—II; Ибровић, М., *Љубен Каравелов*, Београд 1940; Ковачевић, Б., *Љубен Каравелов и Светозар Марковић*, ЈМС, 1947, књ. 385, св. 2—3, стр. 200—205, поред још многих мањих чланака у периодиче, а посебно није пописан велики број IN MEMORIAM из српске штампе.

⁸ Марковић, Светозар, *Партии в Сербии*, Отечественные записки, С. Петербург 1867, CLXXV, књ. 2, ноябр., 307—327. Овај чланак Св. Марковића штампан је заједно с преводом у: *Целокупна дела*, Београд, (итд.): САНУ (итд.), 1987, књ. 1, стр. 47—67 (превод стр. 69—84); Марковић, Светозар, *Како су нас васпитавали*, Србија, год. II, 1868, бр. 44—49, 51, 55—57 и 59 од 3. јуна до 9. јула 1868.

⁹ *Застава*, 1867, бр. 89 од 24. септембра.

На овај поступак српског министарства реагује и Светозар Марковић у чланку „Партии в Србији“ објављеном у *Отечественные записки* новембра 1867. где пише: „Познати бугарски родољуб Каравелов хтео је да у Београду издаје новине на бугарском и српском језику под насловом БРАТСКИ САВЕЗ, с програмом који је одговарао називу. Српска влада није му дозволила ни да штампа оглас јер је — као што је рекла — *назив тенденциозан* у односу на Турску“.¹⁰

Онемогућен у овом свом покушају да оснује лист, наставља оштро да критикује режим кнеза Михаила у својим дописима *Голосу*, док га на крају градске власти нису фебруара 1868. протерале из Београда. Настанивши се у Новом Саду, наставио је да сарађује са *Голосом*, пише у *Застави*, дружи се с члановима Уједињене омладине. На захтев српске владе ухапшен је 15/27. јуна 1868. због сумње да је са Владимиром Јовановићем умешан у убиство кнеза Михаила. Захваљујући упорности Светозара Милетића, он и Јовановић бивају после шест месеци ослобођени као невини.

О овим догађајима, као и о животу у Србији, веома је документовано и детаљно писао др Борђе Игњатовић,¹¹ међутим, никаквим чврстим доказима нису ни он, ни други Каравеловљеви биографи утврдили шта је „преломило“ Каравелова да се 1869. поново врати у Србију и да чак постане личност коју у њеном раду и морално и финансијски помаже српска влада? Поред тога што су његови пријатељи Стојан Бошковић, Алимпије Васиљевић и Љубомир Каљевић ступили у службу регената Блазнавца и Ристића и створили повољнију политичку климу у Србији, морао је да постоји и неки јачи разлог. То никако није била намера Каравелова да увуче Србију у рат са Турском, како претпоставља М. Димитров,¹² нити је то, по мишљењу Мих. Арнаудова,¹³ прелаз из Новог Сада ближе Румунији, где би лакше деловао, јер се центар бугарске емиграције полако премештао из Београда у Букурешт. Сви ови разлози стоје, али су недовољно јаки да објасне до краја ту узајамну приврженост српске владе и Љубена Каравелова. Каравелов 28. априла 1869. добија српски пасош № 1299 као српски грађанин, публициста из Београда; српска дипломатска служба га у неколико махова брани од оптужби руског конзула, барона Офенберга; српска влада годишње даје 400 дуката за издавање новина, а често и мање

¹⁰ Наведено према преводу у *Целокупна дела Светозара Марковића*, Београд 1987, књ. 1, 82.

¹¹ Игњатовић, Джордџе, *Любен Каравелов и српското общество*, Братство, Ниш 1969, 397, 8°.

¹² Димитров, Михаил, *Любен Каравелов. Биографија*, БАН, София 1959, 176.

¹³ Арнаудов, Михаил, *Любен Каравелов. Живот. Дело. Епоха. 1834—1879*, БАН, София 1964, 188.

суме преко тога.¹⁴ Каравелов више нема примедаба на политичке и друштвене прилике у Србији! Можда је увидео да је целисходније бити у добрим односима са круговима од којих може да има помоћи у свом политичком раду него са истомишљеницима у опозицији српској влади који му нису могли ни финансијски помоћи, а дружење и солидарисање са њима могло би му опет донети прогањања и хапшења. Овим се може објаснити и скоро игнорантски став према Светозару Марковићу и његовим друговима, који су заступали исте идеје о ослобођењу балканских народа и јужнословенској федерацији. Шта је тачно и шта још није познато, будућа истраживања би требало да утврде.

Задржавајући се кратко време у Београду, Каравелов на позив комитета „старих“ (Добродетелната дружина)¹⁵ одлази у Букурешт маја 1869. Понуђено му је да буде уредник органа партије „старих“ — листа *Отечество*. Иако је у више новина објављен програм отечества и најављено његово излагање, Каравелов одуштаје од понуде јер није могао да прихвати цензорске услове, поготово што је намера оснивача била да се овај лист оштро супротстави младобугарској партији и њиховим листовима *Напредак* и *Тъпан*. Ово одбијање сарадње и оштра критика политике „старих“ донели су му доцније много невоља као уреднику *Свободе*.

Уз подршку српских и бугарских пријатеља и истомишљеника (чак и из Одесе), Љубен Каравелов, користећи се својим вишегодишњим новинарским искуством, покренуо је лист, како сам рече, „весник политически и књижевни“, револуционарно-демократског карактера. Први број *Свободе* појавио се 7. новембра 1869. у Букурешту. Као издавач потписан је Никола (Нанчо) Поповић, трговац из Шумена, велики Каравеловљев пријатељ. Лист је излазио једном седмично, најпре уторком, а после средом, на осам страна двостубачно до броја 33, када прелази на тростубачну штампу код А. Андрића, који у то време премешта своју штампарију из Београда у Букурешт. Подаци о тиражу су нејасни (барем ми нисмо могли доћи до тачних података), али се претпоставља да се тираж кретао око 500—600 примерака.

У првом броју *Свободе* уредништво у уводнику износи свој програм:¹⁶

„Ми, румунски Бугари, живимо у слободној држави у којој је сваки човек слободан да јавно искаже своје идеје и своје жеље, и због тога и називамо свој лист ‚Свобода‘.

¹⁴ Игњатовић, *Нав. дело*, 207; Рикстић, Јован, *Стољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. III (1868—1872), Београд 1901, 291.

¹⁵ Конзервативна партија бугарских емиграната под руским утицајем.

¹⁶ *Кам читателите*, *Свобода*, год. I (1869), бр. 1, стр. 1 од 7. новембра.

Циљ 'Свободе' је да штити бугарске интересе и указује бугарском народу пут којим треба да иде да би могао лакше да постигне свој правни положај и политичку независност. Због тога ће 'Свобода' да употреби све своје снаге да упозна бугарски народ са његовим суседима и обратно.

Поред политичких чланака 'Свобода' ће имати и рубрике: 1) Дописи из Бугарске, Бесарабије, Србије, Аустрије, Босне, Далмације и др.; 2) Романи и приче из бугарског живота; 3) Статистичке податке из Бугарске; 4) Критику и библиографију; 5) Историјске чланке и сл."

Свобода се углавном продавала претплатом преко повереника у свим већим градовима Румуније, у Прагу, Цариграду, а за претплату у Београду (за Србију) био је задужен Каравеловљев пријатељ Стојан Бошковић, а доцније Панаит Хитов. С претплатом су имали исте муке као остале новине. Из броја у број понављале су се молбе, а касније и претње објављивањем имена неплатиша.

Међутим, било је доста бугарских грађана који су поклањали по више годишта библиотекама, школама и манастирима. Тако се нашао већи број читалаца од пренумераната. Према подацима из *Свободе*, а доцније *Независности*, претплатници су, између осталих, били: гђа Ценовић за бугарске девојке које су се школовале у Београду;¹⁷ господин Кршовски, који је поклатио једногодишњу претплату на лист *Свобода* „загребачкој српској омладини“;¹⁸ Данаил Хр. Попов на пет примерака (годишта), два за бугарске читаонице у Аустрији и по једно за читаонице у Јагодини, Зајечару и Књажевцу; Петар Фитов, који је дуговао једно годиште читаоници у Неготину и студентској читаоници у Цириху.¹⁹ Редакција је свакако вршила размену са новосадским и београдским листовима, што потврђује брзо (1—2 недеље) преузимање вести или коментара на одређене догађаје.

Љубен Каравелов је и сам редовно слао на неколико адреса свој лист, али су остали сачувани само примерци поклоњени Српском ученом друштву и данас се, некомплетни, налазе у Централној библиотеци САНУ. Српско учено друштво у свом *Гласнику* бр. XXXVIII, 1873, године, наводи, а то понављају и *Србске новине*,²⁰ да Љубен Каравелов шаље бесплатно свој лист *Свобода*. Према књизи инвентара поклона, може се видети да он доцније шаље и лист *Знание*,²¹ као и све своје штампане књиге.

¹⁷ *Свобода*, год. I (1869), бр. 2, стр. 16 од 12. новембра.

¹⁸ *Свобода*, год. I (1869), бр. 15, стр. 120 од 12. фебруара.

¹⁹ *Независност*, год. IV (1873), бр. 1, стр. 8 од 20. октобра.

²⁰ *Србске новине*, год. 40 (1873) бр. 30 од 8. фебруара.

²¹ Од члана СУ друштва Љубена Каравелова примљен лист *Знание* за 1875. годину.

Каравелов се није потписао ни на једној књизи, нити је пак написао посвету.²²

Из годишњих извештаја о раду омладинске дружине „Братство“ из Београда, а то су пренели и Србија и други листови, види се да је читаоница добијала већи број бесплатних листова, међу њима и Свободу.²³

Каравелов, да би испунио своја програмска обећања, у свом новинарском раду користи и вести из страних новина, и то у великом броју. Да ли је све те новине користио изворно, или је вести преузимао из других листова, тешко је утврдити. У нападу на Каравелова, Иван Манзов, покушавајући себе да оправда за утајену претплату, каже да је он тај новац зарадио даноноћно вадећи вести из страних новина.²⁴ Овај податак иде у прилог претпоставци да је већи број страних новина коришћен директно. Све ово је тешко утврдити јер је рукописна заоставштина и архива Каравелова тешко оштећена у Народној библиотеци и Софији због неадекватног чувања, све док није 1944. године склоњена у БАН, где је тек након дужег времена обрађена. Поред тога што су рукописи оштећени од влаге, архива је делимично и разграбљена, тако да је остао само њен мањи део.

Преглед страних новина које је користио Каравелов:

Годиште Свободе	укупно страних листова	српских листова	број вести из српских листова
I	171	11	149
II	216	16	314
III	193	13	503
IV	151	10	61

²² Гласник СУД, XLIV (1877), 449. На састанку од 17. јуна 1878. наводе се поклоњене књиге Ј. Каравелова. Данас се под Инв. бр. 4410 налази књига: *Сокол, сборник отъ разни писания*, кн. 1, Букурешт 1875.

²³ Гласник СУД, XLII, 1879, 338; Србија, год. IV, 1870, бр. 27 од 6. марта, 108. „Извештај о петогодишњем раду омладинске дружине 'Братство'." Поред осталог се наводи да Братство добија многе листове бесплатно, а између осталих и Свободу из Букурешта.

И Православље даје годишњи извештај о раду Братства и каже да и даље добија на поклон лист Свободу од уредника. *Православље*, 1871, бр. 1, 143 од 2. фебруара.

У истом чланку има и података о бугарском црквеном питању.

И Млада Србија у броју 3 од 28. фебруара 1871, 48, пише да омладина богословска у друштву „Братство“ прима Свободу.

²⁴ Арнаудов, М., *Любен Каравелов*, Софија 1964, 407.

Највише су у првом годишту, 1869/70, коришћени *Јединство* (30 пута)²⁵ и *Застава* (42 пута)²⁶, у другом годишту *Свободе*, 1871/72, *Српски народ* је највише коришћен лист (127),²⁷ затим *Видовдан* (42)²⁸ и *Јединство* (28); треће годиште, 1872/73, обилаује вестима из *Будућности* (215),²⁹ *Браника* (183)³⁰ и *Заставе* (29 пута); док је коришћење вести у четвртом годишту, 1873/74, из српске штампе доста умањено, тако да је *Застава*, коришћена свега 15 пута, *Видовдан* 11 пута и *Исток*³¹ 10 пута.

Поред наведених, помињани су и коришћени следећи листови: *Народ*, *Панчевац*, *Србија*, *Жижа*, *Змај*, *Трговачки гласник*, *Млада Србадија*, *Напредак*, *Глас Црногорца*, *Граничар*, *Зора*, *Црногорац*, *Сарајевски цвјетник*, *Раденик*, *Јавност* и др.³²

²⁵ *Јединство*. Лист за политику и књижевност. Београд 1868—1872. Издавач и уредник Стојан Бошковић.

²⁶ *Застава*, Нови Сад 1866—1929. Лист Светозара Милетића.

²⁷ *Српски народ*. Политичко-информативни лист. Нови Сад 1869—1891. Уредници Милан Димитријевић и Борбе Поповић Даничар.

²⁸ *Видовдан*. Књижевни лист. Београд 1861—1901. Уредник Милош Поповић.

²⁹ *Будућност*. Лист за политику, народну привреду, просвету и право. Београд 1873—1875. Издавач и уредник Урош Кнежевић.

³⁰ *Браник*. Лист за политику и народне интересе, 1873.

³¹ *Исток*. Лист за материјалне интересе и политику. Вршац — Београд 1871—1881. Издавач и уредник Аксентије Мијатовић.

³² *Народ*, Нови Сад 1870—1873. Власник и уредник Јован Суботић. *Панчевац*. Недељни лист за просветне и материјалне интересе. Панчево 1869—1876. Власник и уредник Јован Павловић.

Србија. Политичко-економски лист. Београд 1867—1871. Издавач и уредник Љубомир Кањевић.

Жижа. Шаљиви лист. Панчево 1871—1874. Власник и уредник Јован Јовановић Змај.

Змај. Свежа за шалу и сатиру. Пешта — Нови Сад — Беч. 1864—1871. Издавач и уредник Јован Јовановић Змај.

Трговачки гласник. Орган београдске трговачке омладине. Београд 1871.

Млада Србадија. Лист уједињене омладине српске за књижевност и науку. Нови Сад — Београд. 1870—1872. Уредник најпре Антоније Хаџић, а затим Милан Кујунџић Абердар.

Напредак. Сремски Карловци — Земун 1848—1849; Нови Сад 1862—1869. Од 1864. уредник Борбе Поповић Даничар.

Глас Црногорца. Недељни лист за политику и књижевност и званичан орган владе. Цетиње 1873—1922. Први уредник Симо Поповић.

Црногорац. Лист за политику и књижевност, Цетиње 1871—1873. Власник Јован Сундечић, уредник Симо Поповић.

Сарајевски цвјетник. Политичко-књижевни лист, Сарајево 1868—1872. Уредник Игњат Сопрон, потом Мехмед Шаћир еф. Куртхехајић.

Раденик. Први социјалистички лист на Балкану. Београд 1871—1872. Издавач Бура Љочић, номинално и уредник, док је прави уредник Светозар Марковић.

Јавност. Лист за науку и политику. Крагујевац 1873—1874. Власник Крагујевачка друштвена штампарија. Номинални уредник Димитрије Стојковић, стварни Светозар Марковић.

Народни пријатељ. Земун 1870.

Из приложеног табеларног прегледа види се из којих су се српских листова највише преузимале вести из Цариграда, Босне, Аустро-Угарске и Црне Горе, одакле *Свобода* свакако није могла увек да има своје дописнике. Коришћене су вести које су се тицале живота појединих народа из тих крајева, у контексту заједничких јужнословенских интереса за ослобођење, у одбрани од турског безакоња и тираније, у одбрани од грчке цркве и политичких комбинација страних сила око судбине балканских народа.

У већим бугарским градовима *Свобода* је имала сталне дописнике са којима је често имала невоља јер су слали нефранкиране дописе, те их је уредништво преко новина молило да то не чине, пошто нема пара да плаћа и поштанске трошкове.

Изражење Каравеловљеве *Свободe* обележили су сви значајнији српски листови. *Јединство* је са одушевљењем пожелело успех у раду, *Панчевац* у рубрици „Књижевност“ даје саопштење о издавању новог бугарског листа познатог писца Љубена Каравелова; није изостала ни новосадска *Застава*, а и *Матица* пише са много симпатија о листу који издаје њен сарадник.

Међутим, и Каравелов се постарао да о свом листу обавести руску јавност у *Голосу*,³³ који пише да ће сада младобугарска партија деловати непосредно у народу преко својих чланова и штампе.

На ову вест је реаговао руски конзул у Букурешту, барон Офенбах, који није био раније обавештен о овом подухвату и зато је, чим се указала прва прилика и користећи интриге „старих“, захтевао од генералног руског конзула Игњатијева да забрани слање *Свободe* у Русију. Треће одељење је повело истрагу, а како је Каравелов већ из Русије имао свој досије код њих, његове везе са Бакуњином и Нечајевим само су погоршале ситуацију. Међутим, уз помоћ пуковника Ивана Кишелског који је интервенисао код Игњатијева, дозвољено је да се *Свобода* опет шаље у Русију.

За то време, српске власти — конзул у Букурешту, регент Блазнавац и министар спољних послова Димитрије Матић — дозвољавају Каравелову да користи дипломатску пошту и шифре за пријем дописа из Цариграда. Ипак, *Свобода* је морала да мења штампарију, затим је набављена нова у Београду, и све је то изазивало прекиде у издажењу, тако да су читаоци писали како се проносе гласови да ће се *Свобода* угасити. На то је Каравелов одговорио у чланку „Неколико речи нашим читаоцима“³⁴ да ће *Свобода* излазити све док постоје бугарски родољуби, и то гарантују Ценович, Цанков и Каравелов. Ипак, лист је имао краћих прекида у издажењу, а потом је од 23. фебруара 1873 (III год., бр. 23) променио назив у *Независност*.

³³ *Голос*, 1869, бр. 340.

³⁴ *Свобода*, год. I, 1870, бр. 46, 368 од 14. октобра.

Лист је уређивао Каравелов и водио је неколико рубрика: 1) уводник без наслова, само са датумом, а теме су биле положај Бугара у Турској, међународни односи који су значајни за Бугаре и остале јужнословенске народе и питање борбе за национално ослобођење и могуће будуће државно устројство на Балкану; 2) „Политички преглед“ где се кратко давао преглед међународних догађаја, углавном преко вести из других новина које је скоро увек коментарисао Каравелов; 3) „Књижевне вести“ у којима је записивао све значајније књиге штампане у Србији, Румунији, а и другде, корисне за образовање Бугара и проучавање бугарске културе и историје; 4) фељтони и преводи поезије. Када су се почели осипати сарадници, преузео је још неке рубрике. Тек доласком Ботева у редакцију 1873—1874. овај однос се мења. Ботев пише понеки уводник, наставак фељтона „Знаеш ли ти кои сме“ и уређује дописе, али дописе из Цариграда Каравелов сам уређује и често пише на основу вести из других новина.

Љубен Каравелов и Светозар Марковић су се у многим својим мишљењима и политичким опредељењима подударали, али неке сарадње између та два чврста револуционарна духа није било, и то не жељом Светозаревом. Светозар Марковић је исказивао много симпатија за бугарски револуционарни покрет и отворио странице *Раденика* „браћи Бугарима“. Тако већ у трећем броју тек покренутог *Раденика*³⁵ објављује чланак под насловом „Бугарске ствари“, што је у ствари скраћени текст прогласа Бугарског револуционарног централног комитета (БРЦК) од 10. марта који су саставили Левски и Каравелов, а кроз две недеље исти текст објављује и *Застава*.³⁶ Потом *Раденик* објављује, опет под насловом „Бугарске ствари“, проглас БРЦК од 23. јула 1871.³⁷ У *Застави* се овога пута објављује само недељу дана касније — 8. августа у бр. 92. Затим *Раденик* оглашава да је бугарски лист *Свобода* почео поново да излази под уредништвом Љубена Каравелова и да *Раденик* прима претплату на овај лист.³⁸

Свобода тек 22. јануара 1872. (а *Раденик* се појавио пола године раније) оглашава *Раденик* и обавештава да се на исти може претплатити у редакцији листа.³⁹

До сада је владало мишљење да Каравелов није користио текстове Светозара Марковића, сем једног из *Јавности*, јер о томе није било података у самим чланцима које је Каравелов писао. Међутим, утврдили смо да је два значајна Светозарева чланка Каравелов употребио при писању, а то су: „Ништавило парламентаризма у Аустроугарској“ и део „Србије на истоку.“

³⁵ *Раденик*, год. 1, 1871, бр. 3, 12 од 5. јуна.

³⁶ *Застава*, год. 6, 1871, бр. 70 од 18. јуна.

³⁷ *Раденик*, год. 1, 1871, бр. 26, 100 од 18. јуна.

³⁸ *Раденик*, год. 1, 1871, бр. 79, 316 од 9. децембра. Исти оглас се појављује и у броју 80 и 81.

³⁹ *Свобода*, год. 2, 1872, бр. 32, 256.

У Свободи бр. 33 од 29. јануара 1872. у рубрици „Политичке вести“, коментаришући распуштање хрватског парламента, Каравелов преноси већи део уводника из Раденика бр. 5 од 15. јануара. 1872. који је написао Светозар Марковић: „Ништавило парламентаризма у Аустроугарској“. Део из Светозаревог дела Србија на истоку у коме овај говори о фанариотском свештенству,⁴⁰ Каравелов такође користи и преноси у бр. 34 на стр. 264 у рубрици „Најновије вести“ не наводећи да је то преузет текст из Раденика.⁴¹ Каравеловљев принцип је био да из свих новинских вести издаваја само оне које су се поклапале са његовим мишљењем, а ове су заиста одговарале тренутку. Идентификовањем ових текстова Светозара Марковића уједно су пронађени и први преводи, макар делимични, на бугарски језик, а и уопште.

Из *Јавности* је преузео два чланка Св. Марковића. Каравелов пише у уводнику:

„Букурешт, 1. Фебруарија. У вези отвореног писма Мариновићу од „Македонске дружинс“ објављеног у „Праву“ новосадска „Застава“ пише (а немамо разлога да сумњамо у њену пристрасност): „Ми не верујемо да је Г. Ристић имао намеру да се користи бугарским слабостима и постигне такав циљ. Сва његова дипломација се односила на Мали Зворник. Бугари су тако многобројни, а положај Бугарске је до тог степена запажен, да никада не треба ни помислити да ће Србија да је прогута.“ „Застава се пита зашто је „Право“ објавило то чудно писмо? На то је одговорила „Јавност“ да је то писмо написано само зато да би се неко или неки препоручили турским властима.“⁴²

Светозар Марковић одговара, чак је у позицији да брани владу коју иначе напада, и оповргава све наводе. И тај чланак Светозара Марковића „Браћи Бугарима“, у бр. 8 од 18. јануара 1874. Каравелов скоро у целости преноси у свом уводнику.

Затим, Светозар у *Јавности* бр. 20 у чланку „Крагујевац 14. фебруара“ одговара на писмо господина Н. и тај одговор Светозара Марковића поново доноси Каравелов у уводнику *Независности* бр. 21 са својим коментарима, даје за право писцу чланка М. у *Јавности* и каже: „Проповеди Милоша Милојевића и лудог архимандрита Пелагића треба да вас натерају да се смејете а не да се љутите (а по речима господина М. који је објавио доста патриотски и оштар протест у листу *Јавност*)“⁴³

Било би потребно да се подробно анализирају текстови Каравелова у „Свободи“ и „Независности“ и верујемо да би

⁴⁰ *Свобода*, год. 2, 1872, бр. 33, 258.

⁴¹ *Раденик*, год. 2, 1872, бр. 5, 20, стубац 3.

⁴² *Независност*, год. 4, 1874, бр. 16, 125—126 од 2. фебруара.

⁴³ *Независност*, год. 4, 1874, бр. 21, 165—166.

се нашао још неки текст Светозара Марковића, јер је очигледно да је Каравелов и те како пратио његов рад, али о њему није писао, чак ни кад му је у Крагујевцу 1874, суђено као уреднику „Јавности“.

Борђе Игњатовић у својој монографији о Каравелову преноси део јединог постојећег текста који је Каравелов писао о Светозару Марковићу, али, по нашем мишљењу, са врло субјективном оценом.⁴⁴

Због ограничености простора навешћемо само неколико нај-карактеристичнијих вести из српских новина које је Каравелов преносио у „Свободи“ и „Независности“:

„Застава“ пише: Шта се ради у јадној, али јуначкој Боки Которској — не зна се; само се зна да државни органи сваки час доносе саопштења како се овај или онај срез умирио, ово или оно место покорило, међутим, стање је сасвим друго. По приватном сазнању, кришом од власти, стижу до нас вести које говоре сасвим друго: устанак се проширио до самих обала Јадранског мора.⁴⁵

„Застава“ пише да је Турска издала меморандум да има право на земљу између Жабљака и Ипоче и да тражи међу народну помоћ за признавање тих граница. Али Русија је принудила Турску да повуче нагомилану војску са Суторине, а томе је помогла и Србија која може да пошаље против Турака 60.000 војника.⁴⁶

Телеграм у „Видовдану“ од 18. јула: Са турске границе. Ових дана одиграле су се две битке између црногорских Васојевића и Турака. Са обеју страна пало је доста мртвих.⁴⁷

Нај-нови известија. — Сазнали смо из поузданих извора да се турска војска креће према српској граници. Ту вест потврђују и српске новине „Будућност“.⁴⁸

Глас Црногорца пише да се нада да ће 1874. година бити срећнија за Црну Гору. Затим се јавља вест из Зете да Миралај-беј хоће да укине посебна права на Зету, али народ намерава да се заштити. Из свега тога могу да искрсну и крвави сукоби. Да си жив, храбри и неустрашиви народе! (прим. Каравелова).⁴⁹

У „Јединству“ се каже да у Аустрији владају разне жеље. Чеси још бирају своје чланове за скупштину. Словенци, Тиролци и Истријани се спремају да напусте скупштину.

⁴⁴ Игњатовић, Джордџе, *Любен Каравелов и српското общество*, Ниш 1969, 254—255.

⁴⁵ *Свобода*, год. I, 1989, бр. 8 од 24. децембра (извештај се наставља и у броју 10). *Нај-нови известия*.

⁴⁶ *Исто*, 1870, бр. 19 од 12. марта. *Нај-нови известия*.

⁴⁷ *Исто*, 1872, бр. 5 од 30. јула. *Нај-нови известия*.

⁴⁸ *Независност*, год. 3, 1873, бр. 40 од 20. јула. *Нај-нови известия*.

⁴⁹ *Исто*, 1874, бр. 13 од 12. јануара. *Нај-нови известия*.

Далмација кује себи нову судбу — хоће да се веже за Стефанову круну. У Бoko Которској се још дими, јер су испражњене многе пушке кад су Турци дошли до Суторине. Чак и сами Маџари не ћуте јер још није попуњена јама ископана 1867. Ови траже маџарску војску (хонведе) која ће бити самостална војна сила Маџарске.⁵⁰

„Панчевац“ пише у вези источног питања да се Андраши свим средствима труди да убеди Немачку (Пруску) за савез са Аустроугарском да би могао да се одржи ред на Балкану. Дигнута је цела јавност против Србије.⁵¹

„Видовдан“ пише: да по примеру Бугара и Босанци траже своју народну цркву како би се спасли од фанариота.⁵²

У „Застави“ из Босне пишу да су српски посланик Христић и руски конзул Игњатијев саветовали грчком патријарху да поново не шаље Дионисија у Сарајево, јер је народ у Босни страшно против грчког свештенства.⁵³

У „Застави“ пише следеће: Босанским избеглицама није дата амнестија. Порта је обећала да ће дати тек када се обратe с молбом (и покају за своја дела), објаснио је гроф Андраши.⁵⁴

„Политически преглед“ — „Ми смо мислили, пише Застава, да ће човечност да натера Аустроугарску да колико је могуће заштити угњетену рају, но преварили смо се у својим надањима.“⁵⁵

У „Застави“ пише да је „Пестер Лојд“ разматрао Босански меморандум и сматра да су босанска страдања преувеличана. Овај лист открива Андрашијеве мисли и далеко је од оног што је рекао енглески посланик у Бечу. Све приче су само гола фарса и да се народу замажу очи. Да ли ће страдања хришћана (раје) допрети преко границе тек кад раја сагне шију пред Аустро-угарском или само Угарском.⁵⁶

Цариградски дописник „Видовдана“ пише да је у последње време султан веома добро расположен према руским чиновницима и даје им вредне поклоне. Исти дописник јавља да је Мустафа паша, који је пре кратког времена позван из Босне у Цариград да одговара за своја недела, именован за валију у Јанини. Поред тога, султан га је даровао. Тако се „кажњавају“ у Турској људи који злоупотребљавају своју власт и који упропаштавају султанове поданике.⁵⁷

⁵⁰ *Свобода*, год. 1, 1870, бр. 48 од 4. новембра. *Најнови известия*.

⁵¹ *Исто*, 1872, бр. 4 од 22. јула. *Најнови известия*.

⁵² *Исто*, бр. 2 од 8. јула. *Најнови известия*.

⁵³ *Исто*, бр. 3 од 15. јула. *Најнови известия*.

⁵⁴ *Независимост*, год. 3, 1873, бр. 3 од 3. новембра. *Најнови известия*.

⁵⁵ *Исто*, бр. 6 од 24. новембра. *Политически преглед*.

⁵⁶ *Исто*.

⁵⁷ *Исто*, бр. 13 од 12. јануара. *Најнови известия*.

У „Будућности“ је штампана вест из Босне да је крајње време да се босански Срби ослободе фанариотског свештенства, јер од њих овде настаје највеће зло.⁵⁸

„Застава“ пише да се Аустроугарске власти управљају по програму Нидхат паше. Он је затворио Славејкова због тога што не може без комитета, а аустро-мађарске власти затварају своје словенске поданике који желе здравље српском кнезу Милану. Ухапшени су Лаза Костић и Јован Павловић, уредник „Панчевца“.⁵⁹

Из Новог Сада јављају да Уједињена омладина хоће да држи своје редовно заседање у Београду. „Голце“ јавља да ће овом заседању бити присутно и неколико чланова Славјанског комитета.⁶⁰

Преноси део чланка из „Будућности“ о намерама мађарских власти да Србима у Војводини ускрати најсветија права, својим тз. српским поданицима. С тешкоћом је одобрен избор Арсенија Стојковића за карловачког патријарха. Из свега се види да Мађари хоће да ставе руке на школе, на цркве, на фондове, да униште аутономију коју је до сада имао српски народ. „Будућност“ их саветује да се ману својих азијатских страсти јер и они могу са својим насиљем да ишчезну са лица земље.⁶¹

„Видовдан о ослобођењу Словена“ је тема уводника бр. 48 од 18. 8. Преноси се скоро цео чланак. Каравелов одговара у бр. 51 на овај чланак „Видовдана“ о ослобођењу Словена и сматра да се за то мора чекати спољна помоћ великих сила.⁶²

„Видовдан“ пише да је отомански посланик у Бечу опозван, а аустроугарски је већ дуже времена одсутан из Порте. Из свега се види да односи између Аустро-Угарске и Турске засада нису тако пријатељски као досада. „Граничар“ такође пише да је наступило захлађење између турске власти и аустроугарске, јер је Аустроугарска пријатељски примила црногорског, српског и румунског кнеза, и тиме допринела критичном положају Босанаца.⁶³

„Народ“ и „Видовдан“ пишу о бугарској верској проблематици. И Солун хоће да се припоји бугарској егзархији. — Нај-нови извести. — Свобода, 1872. бр. 4, стр. 29 22. јула.⁶⁴

⁵⁸ Исто, бр. 20 од 2. марта. Нај-нови известија.

⁵⁹ Свобода, год. 2, 1872, бр. 11, 88.

⁶⁰ Независност, год. 3, 1873, бр. 39 од 16. јуна.

⁶¹ Исто, бр. 42 од 3. августа. Политически преглед.

⁶² Исто, бр. 48 од 18. августа. Уводник. И у бр. 51 од 8. септембра.

⁶³ Исто, бр. 51 од 8. септембра. Нај-нови известија.

⁶⁴ Свобода, год. 2, 1872, бр. 4 од 22. јула. Нај-нови известија.

Цариградски дописник „Видовдана“ јавља да је разбојништво у Бугарској узело великог маха. Из Румчука је доведена чета жандара да ухвате разбојнике (. . .) У том крају нема никакве безбедности, а трговина се налази у жалосном положају. (А трговина Ивана Најденова се налази у расцветаном положају! Нап. редактора).⁶⁵

„Глас црногорца“ преноси допис из Сира који говори о неопходности слоге између Срба и Бугара, па и Грка. Још давно је речено да људи који су се бојали Грка, да ће људи који су довели Турке у Европу да се боре против Срба и Бугара, да ће разрушити и данашњи хришћански савез. Та бојазан је била оправдана. Турци преко својих зулумћара утњетавају рају, а Грци са својим фанариотима глобе хришћане да би уништили словенско име. . .⁶⁶

Букурешт, 5. Септемврија. — У београдским новинама „Будућност“ већ се дуже времена штампа чланак „Срби и Румуни“. У чланку се између осталог каже: „У суседну Румунију је пре двадесет година, у различита времена пребегло из Бугарске од турског насиља око 500.000 Бугара. Међутим, данас се тешко намери човек у тој држави на Бугарина који говори бугарски. Где су се они дели? Разуме се, нису нигде отишли, остали су у Румунији.“⁶⁷

„Јединство“ пише: „Грци су задовољни што је Мидхат паша сменио Махмуд пашу, јер је он Енглезима наклоњен. Грци се надају да ће грчки патријарх бити повлашћенији и да ће уништити бугарску егзархију која је створена уз помоћ Игњатијева.“⁶⁸

„Политически преглед“ — Порта још и данас верује да се њене вазалне државе боје од њене фемерну силе и због тога упућује ноту Румунији да нема право да са страним државама закључује било какве конвенције. Поводом тога „Видовдан“ пише: „Из Цариграда јављају румунски и српски посланици да су Порти предали ноту у којој траже право да учествују у међународној здравственој комисији, а да ће давати извештај и Цариграду о здравственом стању оба књажевства.“⁶⁹

„Видовдан“ говори да Турска мења своје трговинске уговоре са великим државама, онда и Србија треба да има то право, која је принуђена да узима свега 3% Бумрука за страну робу, док друге државе узимају много више. Тражи се од министра спољних послова да то регулише.

⁶⁵ *Независност*, год. 4, 1873, бр. 8 од 8. децембра. Български известия.

⁶⁶ *Исто*, бр. 11 од 29. децембра. Български известия.

⁶⁷ *Исто*, 1874, бр. 47. Уводник.

⁶⁸ *Свобода*, год. 2, 1872, бр. 7 од 12. јула. Найнови известия.

⁶⁹ *Независност*, год. 3, 1873, бр. 7 од 1. децембра. Политически

Цариградски дописник „Видовдана“ јавља да нам Русија шаље немиле госте. У Трапезунт је дошло 9.000 Черкеза који ће бити спроведени у Бугарску или Босну. Порта има рачуна да прими те полудивљаке, али хришћанско становништво на балканском полуострву губи од тога веома много. То пресељавање може да доведе до велике опасности.⁷⁰

„Глас црногорца“ описује једног дипломату који тврди да хришћани у Турској нису бесправни робови. „Ако неко каже да су Турци напредни и да у провинцијама влада ред и правда, онда је тај нај-безсавеснији човек под небеским сводом“ говори тај лист. (Јадан г. Најденов) прим. Каравелова)⁷¹

За турске државнике српске новине „Будућност“ говоре овако: „Финансијска нужда је натерала Турску да прими страну европску контролу, као недорасло дете. Та контрола ће бити састављена од Европејаца. . . Турска финансија ће се поправити тек тада кад се нешто поправи у турским главама.“⁷²

Цариград, 22. августа . . . а шта да радимо ми, тј. јужни словени и хришћани, који насељавамо Балканско полуострво? Ево како:

1) „Исток“ ће и даље да нам говори како је Србије Пијемонт и да је њена дужност да потегне оружје за ослобођење своје браће; „Видовдан“ ће још дуго времена да служи Бога и Амона и да подржава постојеће; „Будућност“ ће да грди прошлост, а да хвали наступајуће; „Застава“ ће да ћути, а српска интелигенција и српске вође бориће се за министарске фотеље, за талире, за династију и др.

2) Бугари ће се клањати агама, бугарске чорбације продаваће своју децу, бугарска интелигенција ће продавати своју савест, а отац „Века“ тешиће мртве.

3) Грци ће остати какви су и сада, тј. усавршаваће способност своје тајне полиције и даље ће продавати Исуса Христа за 30 сребрњака.

4) Румуни ће прихватити панславизам и закорачиће обема ногама у европско бласто.

5) Хрвати ће сањати о политичкој независности, Звонимировој круни, папској тиари и др. А после шта? — ништа.⁷³

⁷⁰ Исто, Год. 4, 1874, бр. 12 од 5. јануара. Най-нови известия.

⁷¹ Исто, бр. 14 од 19. јануара. Най-нови известия.

⁷² Исто, бр. 25 од 6. априла. Политический преглед.

⁷³ Исто, бр. 374 од 31. августа. Цариград, 22. августа.

У овом подужем „допису“ из Цариграда осећа се Каравеловљева резигнација изазвана неслогом међу Јужним Словенима и коначно сазнање да су због нејединства и неслоге балкански народи само пиони у игри Великих сила: Русије, Пруске, Аустро Угарске и Енглеске са Турском, која је, већ, била ослабљена и врло тачна и језгровито дата оцена политичког менталитета народа на Балкану.

И данас су ови Каравеловљеви листови интересантни и као да се противно правилу, историја ипак понавља.

Због ограничености простора није дат ниједан пример из „књижевних вести“, али за све оно значајно што је записао Каравелов било би потребно неколико тематски уређених чланака, уз темељно анализирање његових текстова.

Исто тако, нисмо имали могућности да изнесемо и примере одјека „Свободе“ у српској штампи, којих је такође веома много, а у њима се често крију и текстови Каравелова, што је већ у неколико примера утврдио др Борбе Игњатовић, коме и овом приликом захваљујем на уступљеним публикацијама и материјалу о Каравелову.

SERBIAN PRESS IN *SVOBODA* AND *NEZAVISIMOST* (1869—1874)

Summary

Lyuben Karavelov (1837—1879), the Bulgarian writer, publicist and journalist, left after his death a considerable literary opus, great number of articles in Russian, Serbian and Bulgarian newspapers and magazines and, moreover, a newspaper very important for the Bulgarian revolutionary movement *Svoboda* (*Freedom*). It was founded in Bucharest in 1869 and was released, with a few interruptions, from the 7th of November 1869 up to October 12th 1874. Political reasons forced the editor to change the name of the newspaper to *Nezavisimost* (*Independence*) from February 23rd 1873 onwards. The programme of *Svoboda* proclaimed that it would protect Bulgarian interests and point to the easiest way by which Bulgaria might gain its independence. Members of the Young Bulgarian Party and of the BRCK (Bulgarian Revolutionary Central Committee) were contributors to the newspaper — among others, there were Levski, Botev, Vazov, Cenović, Cankov as well as Karavelov himself who had his regular columns, apart from editing the whole issue. He wrote untitled leading articles dealing mostly with the political situations in Turkey, Austro-Hungary, the position of the Bulgarian people and its emigrants, speaking also of important events in the political life of other Slavonic peoples and about social and cultural problems. He was author of most feuilletons and translations in the paper: moreover, political surveys were usually accompanied by his comments. Towards the end of the newspaper's life, Botev became member of the editorial staff so that the work could be divided between the two of them.

In order to keep *Svoboda* up to date, the paper had a considerable number of correspondents from many Bulgarian towns as well as from Constantinople, and it also took over reports from numerous foreign newspapers presenting them in their columns „The latest news“ and the

„Political Survey“. An article from a foreign newspaper often served as a theme for the leading article. From over 150 titles, 10—12 were taken over from Serbian newspapers. At the time when *Svoboda* had no correspondent in Constantinople, it made use of the news from *Vidovdan* which had its regular correspondent there.

So far it was known that *Independence* (ex *Svoboda*) had used only one article by Svetozar Marković originally published in *Javnost* (*The general public*) entitled „To our brothers Bulgarians“, in fact he published the major part of the article adding his own comments. However, Karavelov took over almost the entire editorial published by Svetozar Marković in № 20 of the *Javnost*. Moreover, it was not known so far that he had published Marković's article „The worthlessness of parliamentarism in Austro-Hungary“ and a part of the second instalment of „Serbia in the East“, both having been taken from *Radenik* (*The Worker*). Otherwise, there was no collaboration between them although their political views were in some cases identical, in others similar.

The news from *Svoboda*, added to this paper, show that the main subjects dealt with on the basis of news taken over from Serbian newspapers were: the position of the members of the Orthodox Church in Bosnia, Turkish oppression and crimes committed against the Balkan peoples, the hypocrisy of Austro-Hungarian policy and the Turkish rule and the Phanariots. There were also numerous informations about cultural and social life in Serbia and Vojvodina. Even today, *Svoboda* is very useful for those studying the relations between various nations of the Balkans.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Алексић, Антоније, 84
 Андраши, гроф, 215
 Андрејевић, Милош, 84
 Андрејчин, Љ., 180, 182, 183, 184, 187
 Андрић, Александар, 153, 205, 207
 Атанасије, свети, 145
 Атанацковић, Богобој, 153, 155
 Арнаутов, Михаило, 205, 206
 Аурбах, Ерих, 136
- Бабеф, Франсоа Ноел, 96
 Бакунџин, М., 66, 211
 Балзак, Оноре де, 137
 Бан, Матија, 162
 Бебит, Брунг, 136
 Бекл, Хенри Томас, 18, 21, 24, 30,
 32, 34, 37, 41
 Белпјат, Никола, 113
 Белински, Висаријон Григоријевич,
 33, 47, 49, 93, 102
 Белческу, Николае, 105
 Беневиза, баба, 142
 Бертолино, Милорад, 43
 Бизмарк, Отто фон, 74
 Бихнер, Георг, 21, 26, 30, 32
 Благоев, Димитар, 41, 50
 Блазнавац Миливоје, 54 123, 206
 Блан, Луј, 96
 Богдановић, Милан, 169
 Богосављевић, Адам, 97
 Божиновић, Борђе, 120
 Бозвели, Неофит, 108
 Бончев, Нешо, 134
 Боров, Т., 204
 Боровљев, Лев В., 23
 Боржес, Луис, 149
 Ботев, Христо, 41, 50, 55, 69, 81,
 82, 84, 85, 88, 91, 104, 105, 106, 107,
 113, 114, 131, 194, 212
 Бочкаров, Иван, 59
- Бошковић, Јован, 182
 Бошковић, Стојан 59, 119, 120, 206,
 208
- Вазов, Иван, 107, 131, 219
 Васиљевић, Алимпије, 59, 206
 Варабјов, 48
 Велек, Рене, 133
 Велимировић, Пера, 66
 Велько, хајдук, 106
 Веселиновић, Јанко, 131, 138, 143,
 144, 153
 Видаковић, Милован, 143
 Витковић, Михаило, 143
 Влајков, Тодор, 137, 138
 Влајковић, Борђе, 61, 80
 Волтер, Франсоа Мари Аруе, 22, 25
 Воробјов, Константин Дмитрије-
 вич, 68
 Врачански, Софроније, 131
 Врбица, Маџан, 84
 Вукаловић, Лука, 84
 Вукасовић, Вид Вулетић, 142
 Вукићевић, Илија, 153, 154
 Вуковић, Атанасија, 203
 Вуловић, Светислав, 158, 165, 166
 Вученов, Димитрије, 165, 166
 Вучетић, Илија, 84
- Габријела, фрау, 142
 Гарашанин, Илија, 58, 68, 74, 87,
 88, 89, 90, 122
 Гарибалди, Буэпе, 66, 67
 Гвин, Урсула ле, 149
 Герджиков, Иван, 57
 Гершић, Гига, 119
 Геров, Најден, 107
 Гете, Јохан Волфганг, 160
 Глигорић, Велибор, 166
 Глишић, Милован, 131, 141

- Гогољ, Николај Васильевич, 162, 165
 Грнчаревић, Стеван, 119
 Грујић, Јеврем, 120, 121, 122
 Грујић, Сава, 59, 80, 84, 118
 Грчић, Миленко Јован, 152, 155

 Давидовић, Радивој, 46
 Д'Аламбер, Жан, 22, 25, 44
 Дарвин, Чарлс, 30, 41, 44, 46 50, 52
 Деретић, Јован, 157
 Десанчић, Михаило Полит, 80, 81, 84, 85, 88, 91
 Дидро, Дени, 21, 22, 25
 Димитров, Михаило, 63, 205, 206
 Димитријевић, Миша, 84
 Диоген, 31
 Дионисије, 215
 Доброљубов, Николај Александрович, 47, 49, 56, 67, 88, 93, 102, 171
 Доброцану, Константин Герја, 106
 Домановић, Радивоје, 131
 Драговић, Радован, 51
 Дрепер, Цон Вилијем, 18, 21, 24, 25, 30, 32, 34, 37, 41
 Дреча, Јован, 59, 118, 203
 Дучић, Димитрије, 118
 Душан, цар, 65, 72

 Баја, Јован, 99
 Борбевић, Владан, 151, 155
 Бурић, Димитрије, 59, 118

 Енгелс, Фридрих, 42
 Ера, 146

 Жујовић, Живојин, 47, 157

 Звеквић, Борбе, 153, 155
 Зона, Замфирова, 143

 Ибровац, Миодраг, 150
 Иван, 145
 Иванић, Душан, 152
 Иванов, студент, 67
 Ивановић Драгиша, 43
 Ивић, Павле, 180, 187
 Игњатијев, 54, 123, 211, 215
 Игњатијевић, Имбро, 80, 81, 88
 Игњатовић Борбе, 61, 206, 214, 219
 Игњатовић, Јаков, 142, 145 151, 155
 Илић Јован, 12, 120, 121 158, 163, 164
 Исус Христ, 218

 Јагић, Ватрослав, 158
 Јанковић, Милован, 120, 158, 165
 Јован, Егзарк, 30
 Јовановић, Владимир, 59, 62, 63, 88, 91, 120, 122, 123, 173, 216
 Јовановић, Јован, поп, 127

 Јовановић, Јован Змај, 60, 152, 161, 167
 Јовановић, Никола, 83
 Јовановић, Рашко, 157
 Јовановић, Сава, 99, 112
 Југо В., 66
 Јуда, 105

 Кабанис, Жорж, 21, 25
 Калча, 143
 Каљевић, Љубомир, 119, 206
 Каравелов, Љубен, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 93, 94, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220
 Караборбевић, Петар I, 90
 Карашић, Вук, 124, 161, 164, 167, 170, 171, 180, 182
 Кауцки, Карл, 46
 Кери, Џојс, 30
 Кесјаков, К., 57
 Кир, Герас, 141
 Кирков, Г., 131
 Кирович, Д., 57
 Киш, Данило, 149
 Кишелски, Иван, 211
 Клапка, 58
 Клигнчаров, Иван, 205
 Кнежевић, Урош, 126
 Ковачић, Анте, 131
 Комарчић, Лазар, 151, 152, 154
 Кондарев, Никола, 47, 48
 Конев, Илија, 12
 Константинов, Алеко, 131
 Костић, Лаза, 59, 60, 84, 149, 150, 152, 162, 174, 216
 Конт, Опаст, 18, 20, 25, 30, 33, 34
 Константинов, Георги, 205
 Кочић, Петар, 131
 Коштана, 143
 Кошут, Лајош, 58
 Краљевић Марко, 146
 Кришовски, 208

- Кујунџић, Милорад Абердар, 12,
 155, 158, 161, 162, 171
 Кумичић, Еуген, 131
- Лавров, Петар Лавровић, 94
 Лазаревић, Лаза, 137
 Ламански, Владимир, 204
 Ламетри, Жилијен, 44
 Лафонтен, Жан, 164
 Левски, Васил, 41, 50, 54, 64, 81, 82,
 84, 88, 91, 212, 219
- Либах, Јустус, 22
 Либен, дед, 141, 143, 144, 145, 146
 Лижург, 31
 Лиља, 145
 Литре, Емил, 24
 Лукић, Света, 174
 Луксембург, Роза, 193
 Мажуранић, Иван, 131
 Мајореску, Титу, 106
 Манзов, Иван, 209
 Марковић, Јеврем, 61, 80, 84, 85,
 119, 123
 Марковић, Светозар, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 23, 24, 25, 26, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 80,
 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 93,
 94, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104,
 107, 108, 110, 112, 114, 117, 118,
 119, 120, 122, 123, 124, 125, 130,
 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138,
 139, 147, 149, 150, 153, 155, 157,
 158, 160, 162, 165, 166, 167, 169,
 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
 179, 189, 190, 192, 193, 194, 195,
 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206,
 207, 212, 213, 214, 220
 Марковић, Тодор, 204
 Маркс, Карл, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
 50, 52, 76, 95, 96, 101, 104, 195
 Маса, 21
 Матаћ, Димитрије, 211
 Махмуд паша, 217
 Машини, Еугени, 67
 Мекензи, Дејвид, 74
 Методије, 104
 Мидхат паша, 217
 Мијатовић, Бока, 82, 83, 84
 Мијатовић, Чедомиљ, 154, 155
 Мика, 154
 Мил, Џон Стјуарт, 45, 95, 101
 Милем, Д. С., 25
 Миленковић, Жљака, 98
 Милетић, Светозар, 59, 61, 75, 80,
 81, 82, 84, 85, 88, 123, 206
- Милићевић, Милан, 142
 Милојевић, Милош, 65, 66, 213
 Милојковић, Радоивоје, 120, 123
 Милосављевић, Светозар, 99
 Милошевић, Тома, 95
 Милутиновић, Коста, 82
 Мирлер, 21
 Митке, 143, 146
 Михаиловић, Павле, 61, 119
 Молешот, Јакоб, 18, 21, 26, 30, 32
 Мор, Елмар Пол, 136
- Најденов, Иван, 66, 217, 218
 Насредин хоџа, 146
 Наталија, краљица, 85
 Недељковић, Душан, 40
 Недељковић, Тодор, 60, 176
 Неџић, Љубомир, 10
 Немањићи, 126
 Нечајев, Сергеј Геннадиевич, 67,
 211
 Никетић, Михаило Ј., 61, 119
 Нинкова, Цветана, 205
 Никола, отац, 153
 Ноаре, Ј., 39
 Новаковић, Стојан, 141
- Његош, Петар Петровић, 131, 161,
 167
 Њутн, Исак, 22, 30
- Обрадовић, Доситеј, 170, 171
 Обреновић, Милан, 95, 98, 99, 100,
 216
 Обреновић, Милош, кнез, 120
 Обреновић, Михаило, 54, 56, 58, 62,
 68, 75, 81, 82, 87, 89, 90, 91, 112,
 127, 205, 206
 Огарјов, Николај Платонович, 66
 Офенбах, Жак, 211
 Офенберг, барон, 206, 211
- Павић, Милорад, 149
 Павловић, Јован, 84, 216
 Паун, 145, 146
 Пахом, 113
 Пачу, Лазар, 95, 96
 Пашвић, Никола, 97, 98, 99, 100
 Пелагић, Васа, 80, 81, 82, 84, 85, 88,
 96, 203
 Пенев, Бојан, 158
 Перванов, Н., 57
 Пеплето, Нејчо, 113
 Петровић, Н., 69
 Петровијевић, Милан А., 120
 Пилат, 105
 Писарек, Хенрик, 40, 44
 Писарев, Дмитриј Иванович, 18, 30,
 33, 40, 47, 56, 67, 88, 157, 171, 175

- Платон, 31
 Попов, Величко, 113
 Попов, Данил Хр., 208
 Поповић, Душан, 51
 Поповић, Јован, 84
 Поповић, Јован Стерија, 151
 Поповић, Никола (Начко), 207
 Поповић, Панга, 153, 154, 155
 Поповић, Сима, 61, 158, 160, 163
 Протић, Петар Сокољанин, 121
 Протић, Стојан, 98, 99
 Путник, Радомир, 84
- Радичевић, Бранко, 167
 Радоваковић, Милан, М., 142
 Раковски Георгије Стојков, 54, 81, 82, 88, 89, 91, 108, 131, 194
 Ристић, Јован, 54, 119, 120, 121, 155, 206, 213
 Руварац, Коста, 165
 Рудолф, Бранко, 21
 Русо, Жан Жак, 136
- Самаринић, Радован, 73**
 Санд, Жорж, 137
 Сеченов, Иван Михаилович, 44
 Симеон, цар, 65, 72
 Скерлић, Јован, 40, 47, 135, 136, 139, 142, 157, 162, 166, 169, 172, 173, 204
 Скот, Волтер, 164
 Славејков, Петко, 108, 216
 Словенич, Н., 117
 Смит, Адам, 45
 Софрат, 31
 Софрони, 108
 Опенсер, Херберт, 39, 41
 Сремац, Стеван, 141, 142, 143, 147
 Станков, 219
 Станковић, Бора, 143, 144, 146
 Станојевић, Аца, 98
 Станојевић, Драгица, 96
 Стојковић, Арсеније, 216
 Суботић, Јован, 162
 Сукнаров, Н., 57
- Таутовић, Радојина, 174, 176
 Тодоровић, Радојина, 174, 176
 Тодоровић, Пера, 47, 95, 166
 Токли, Бошко, 149, 205
 Туме, Хајнрих, 76
 Туцовић, Димитрије, 51, 75, 76
- Гарзело, 104**
Гарић, Стеван, 121
- Филипов, Петар, 208
 Флорбер, Густав, 137
 Фогт, Карл, 18, 21, 26, 30, 32
 Фојербах, Лудвиг, 39, 41, 42, 43, 48
- Хајне, Хајнрих, 163
 Хаксли, Томас Хенри, 25, 26
 Хади Генчо, 141, 142, 143, 144, 145, 146
 Хади Најчо, 105, 108, 109, 110, 113, 114, 115
 Хадић, Антоније, 59, 60, 107, 122
 Хадиџованов, Берон, 33
 Хадов, Иван, 119
 Хегел, Георг Вилхелм Фридрих, 20, 30, 31, 37, 43, 160
 Хекел, Ерих, 26, 39
 Херцен, Александр Иванович, 33, 40, 56, 58, 88
 Хитов, Панянт, 61, 208
 Хитри Петар, 146
 Холбах, Пол, 25
 Хомер, 163
 Христић, Никола, 68, 122, 215
 Хумболт, Александар, 21, 22, 26
- Цанкар, Иван, 131
 Цанков, Александар, 211
 Ценић, Мита, 47, 95
 Ценовић, 211, 219
 Ценовић, 208
 Черняшевски, Николај Гаврилович, 12, 30, 33, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 56, 67, 88, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 149, 150, 157, 160, 164, 165, 167, 171, 173, 190
- Цојс, Цемс, 136
- Шанфлорс, Жул, 137
 Шанцманн, Милорад Поповић, 142, 152, 153, 155, 158, 162
 Шевченко, Козбар, Т. Г., 30, 33
 Шекспир, Вилијам, 160, 166
 Шелинг, Фридрих Вилхелм, 43
 Шилер, Фридрих, 160, 162, 163
 Шияцки, 123
 Шлајден, Матијас Јакоб, 21, 26
 Штраус, Д. Ф., 39
 Штросмајер, Јосип Јурај, 80, 81

(саставила Јованка Борчевић Јовановић)